

НА КАЛИНОВІМ МОСТІ

Повість минулих літ

ВІД АВТОРА

Мій "Калиновий міст" бере свій початок ще в глухі дні дев'ятнадцятого століття, а сягає аж до наших днів.

Якщо читач буде шукати в цьому творі традиційного сюжету, він його не знайде. За сюжет тут править життя у всіх своїх проявах, яке пройшло перед моїми очима. Воно було не одноманітне, тому в повісті застосовуються різні жанри й стилі, що руйнує канонічну форму, але наближає до істини. Про одне я дбав,— щоб кожен факт був відбитком днів минулих, а взяті разом факти стали віддзеркаленням нашої епохи — епохи перебудови світу на комуністичний лад.

ОРНАМЕНТ

Коли ми вже сиділи за столом, сьорбаючи чай, я нагадав своєму гостеві:

— А пам'ятаєте, Олександр Петровичу, як ви пророчили мені, що я помру під парканом? І досі так думаєте?

Олександр Петрович Гайсин тоді приїздив від штабу дивізії для перевірки знань командного складу. Він подивився на мене важким поглядом, од якого аж холодок пройшов мені поза спиною, і твердо відказав:

— В таких речах я ще ніколи не помилявся.

— Це що, висновок з мого характеру, з моєї вдачі?

— Не цікавився ні тим, ні. іншим.

— Значить, ознайомилися з особистою справою командира 180-го легкого артдивізірну?

— Це теж не вплинуло б на мої висновки. А у вашій біографії є щось цікаве?

— Хоч би вже те, що ось маю можливість сидіти за одним столом із колишнім гвардії капітаном.

— Тепер цим нікого не здивуєш. Це не тільки ваша заслуга. А може, навіть і не ваша.— Він примружив очі, і я відчув, як під його поглядом моє лице стало дерев'яніти, і

— А кажете, що не читали біографії.

— І без цього знаю, що ви змалку пасли гусенят, потім худобу в куркулів, потім наймитували, а в 1905 році палили мої маєтки.

Очі йому стали ще злішими, але він хутко опанував себе і навіть кисло посміхнувся.

Я відчув, що виприснув з-під нього, але ще з нервовим смішком відказав:

— Нічого цього не було, Олександр Петровичу.— І на якусь хвилину заплющив очі. А для спогадів більше .й не треба. І вони освітили мій довгий шлях, як блискавиця.

коли СНИТЬСЯ ВУР 1

У Боровиків була баба Явдоха. Якось вона проковтнула голку, всі страшенно сполошилися, а баба тільки сказала: "Чого ви хвилюєтесь? Голка була маленька". І вмерла з такою блаженною посмішкою, ніби голка справді нічого не коштувала.

Василь величався з цього перед нами, так ніби й сам мав такий же характер, хоч насправді, коли одного разу щипавка ущипнула його за язик, то ревів, як бугай. Мені теж хотілось хвалитися своєю бабою, але вона мала тиху вдачу і з вигляду була непомітна, тільки раз якось удавилась глевким хлібом. Дід Прокіп 2, щоб урятувати її, почав щосили гупати в плечі. Баба хліб проковтнула, але від дідових кулаків мало не віддала богу душу.

Трапилось це тому, що бабуса Текля3 вдавилася саме в ту неділю, коли дід був п'яний. Хоч коли подумати, так у баби вибору не було, бо дід бував п'яний щонеділі, і все це через кравця Семена Лакоху. Він жив на Полтавському шляху, саме там, де повертати до нас, у Боровиківський завулок.

За тиждень дід Прокіп встигав змайструвати тільки пару коліс. У неділю він їх насаджував на вісь і котив попереду себе на базар. Побазарувавши, дід заходив до монопольки, а вона стояла саме біля греблі,— хоч би й хотів, не обминеш, до того ж тягло ще й монопольщицю привітати. Така була гарна жінка. Звали її — Пелагея Євгенівна, а тому що дід згадував її тільки тоді, коли язик його мало вже слухався, то й виходила вона в нього "Пелаге-ївна".

Дід купував у Пелагеївни пляшку горілки за сорок копійок, і, коли був з ним Лакоха, сідали тут же в холодку, щоб не далеко ходити за другою, і випивали. Перед ними був широкий ставок, укритий ряскою, біля ставка дрімали чорні кузні в два ряди, а поза ними зелена вулиця бралася вгору, на Посуньки. Тут починався Полтавський шлях.

Коли ж Лакохи чомусь на базарі не було, то він сидів у себе біля вікна, аж доки не побачить на шляху лисину і кучері, такі, як у Миколая-чудотворця, срібну бороду, білу сорочку і широкі штани на очкурі. Тоді Лакоха гукав спочатку на шлях, а потім у хату:

— Ходи сюди, Прокопе, а ти, жінко, внеси з погреба огірків!

Находив вечір. Над широким шляхом рожевіла курява, збита возами сніжківців, каитакузівців, а то й грядківчан, які повертали з базару. Сонце спускалось па другий кінець шляху, і ліс на Кузьмівні ставав сизим, а на Кириковій Січці вершки дерев ніби тліли на вогні. Дід Прокіп, зігнутий у дугу, так якби чогось пильнуючи під ногами, з'являвся у завулку і розчулено проказував:

— Ну да, боже милостивий... Та й горе тій чайці⁴, та й горе небозі, що вивела чаєнят при битій дорозі... Петро, коли буде тепло?

Хіба може бути тепліше, коли мені аж очі потом заливає, бо, запряжений у шлейку, басуючи, як кінь Семена Бородатого, церковного старости, я вже пробіг аж до посунь-ківської церкви туди й назад. Майже дві версти без спочину. Яшко⁵, мій менший брат, усе стьобав мене батогом по голих литках, і ми на ристях, з криком "ну да, боже милостивий" влітали у двір. Цими вигуками подавали сигнал бабусі й нетерпляче чекали, як дід буде сваритися. Але дома був уже батко, й дід говорив винувано:

— Йосипеб, синку, та й горе тій чайці...

Батько, високий, з сивою борідкою, крізь яку видно було сухі щоки, посміхнеться в ріденькі вуса над губою і дме на блюдечко.

— Сідайте, тату, чаю з нами випийте.

Але мама вже піджимала губи: їй кортить нагадати старому, що він і сьогодні пропив усе, що заробив за тиждень. Дід, головою вперед, посунув через хатину на свою половину, де причаїлася баба Текля. Зараз почнеться... Але в цей час чується крик на Боровиковому подвір'ї. Ми перебігаємо вулицю, прилипаємо до тину, затамувавши дух.

— За Василем погнався! .

Василь тікав під повітку. Трохим — на левадки, а Тихін— за хату. Старий Боровик, схожий на вивернутий із землі пень, важко біг через двір із лопатою в руках і хрипко кричав:

— Душу з тебе виб'ю, бісова худоба!

Василь і справді був худий. Його душі було не більше десяти років, і вона із страху, мабуть, уже давно в п'яти сховалася, бо лопата більша за Василя. З хати вибігла Химка, схожа на тараню з сухими очима. Ми крутимо задками:

— Зараз дзизне Боровичку!

Химка лементувала на весь завулок. Василь, застуканий в повітці, верещав, як спіймане за ногу поросся, а Боровик кричав:

— Розвратник, бісова душа, хто ото розворотив . піч? Літня піч була у вишняку за хатою. Цілий день ми поціляли в неї палицями.

— Тікаймо, Яшко!

Ми наструнчили ноги, але на Боровикове подвір'я вже статечно йшов, з виглядом праведного судді, наш батько. За ним поспішала, щоб докинути і своє словечко, мати. Боровик утихомирювався, а Василь через дірку в тину вже вилазив до нас на вулицю.

— На шлях!

Лопотимо босими ногами, аж курява встає.

По шляху котилися гарби і вози. На них поверх ряденця сиділи вив'язані молодиці, червонощокі дівки, а господарі у намащених дьогтем чоботях ступали поруч. їм назустріч сяяли золоті бані посуньківської церкви, чувся густий дзвін.

Коли їхав базарувати лише один дядько 7, він сидів похнюпившись на полудрабку і машинально махав батіжком, не підозрюючи, що його давно вже виглядають перекупки,

— Що везеш? — враз наче бомба рветься біля гарби. Дядько кидається, як спросоння:

— Га?

Це "га" чи то дратувало перекупок, чи сприймалось як запрошення до торговельних переговорів, бо вони враз видерлися на гарбу, а заспані хлоп'яки схопили під вуздечку коней.

Гарба зупинилась.

— Свят, свят,— чманіє дядько,— чи ти, бува, не та?..

— Скільки за яйця? Тут і масло, і кавун? Скільки?

— Геть до біса з воза! — уже репетує дядько.

— За все гамузом — тридцять!

На гарбу видираються ще дві розхристані молодиці з ціпкими руками.

— Тридцять п'ять... "— Тридцять сім...

У дядька одна надія на коней:

— Но, кляті!

Але хлоп'яки вп'ялися в них, як кліщі, і коні тільки щулять вуха.

Біля гарби збираються охочі на пригоди. Нам стає весело, і ми лящимо на всі заставки:

— Не віддавайте, дядьку, не віддавайте. На базарі — сто!

Цеберка вже стрибає з рук до рук, з неї сиплються яйця, жовтіє від яєчні сіно. Розрізаний кавун уже доїдають хлоп'яки, а перекупки біжать до іншого воза.

Із шляху ми повертаємо на свій завулок і вилазимо на тин. Сидимо, як орли на мідних п'ятаках.

— А ти свиснеш так, щоб аж у Харкові було чути? 8— питає Василь.

— Ще дужче,— відказую я.— Аж у Москві... Свистимо. Аж у вухах лящить.

— А ти свиснеш, як Соловей Розбійник⁹? — питаю вже я.

— Ще дужче. Як сто або десять розбійників! Свистимо, аж горобці хуркають з дерев.

З хати виходить Боровичка, бере хворостину і шмагає по плечах спершу свого солов'я, потім нас — розбійників.

Ми падаємо, як стиглі яблука, на землю і біжимо наввипередки на глинища. Моя мати теж визирає у хвіртку:

— Іч, голопузі, гасають. Хоч би вже в школу їх, чи що. Може б, надовше одежі вистачило.

Боровичка перехиляється через тин і гукає:

— Василю, бодай ти зашморгнувся, зараз же мені скинь штани!

с Василь прислухається якусь мить, потім з розгону спускається на задку в глибоку яму, де брали глину.

Наш батько зовсім не знався з горілкою. Може, тому й трапилася неприємна історія, коли видавали заміж Улю 10, мою найстаршу сестру. Він запросив на весілля Савченко-вого прикажчика Сивокоза. Гість був над усі гості, а головне, що батько брав набір у його хазяїна пряники для своєї торгівлі. Інші ще штовхалися в другій хаті, а Сивокоза батько запросив уже до світлиці, де на столі, заставленому різними стравами, красувалося гільце з вишні, налив гостеві й собі по чарці, проказав: "Ну, щастя, доле, нашим дітям!" І хильнув. А за ним і прикажчик. Випивши, вони вставились один на одного здивованими очима і скривилися так, ніби наступили собі на мозолі. В пляшці була не горілка, а кислий оцет. Хоч оцту теж за спасибі не купиш, але Сивокіз образився і, відпльовуючись, пішов з весілля.

Опечалений батько докірливо похитав головою і сказав:

— Ти до нього як до путнього, а воно тобі, ... собаче, ще й кирпу гне.

— Бери його дарма,—заспокоювала мати.— Шкода тільки, може б, якогось карбованця кинув на блюдо молодим.

Побачити батька п'яним хоч трошки нам дуже кортіло, може б, він теж якусь приказку вигадав, як Боровик. Одного дня в хаті таки зчинився переполох — прибігла Са-шиха й шепнула мамі, що Йосип у корчмі. Уля, сестра моя, обгортала на столі цукерки в кольорові папірці, по копійці за десяток, для крамниці Брайловськогр. Від такої звістки вона надкусила аж дві цукерки. Ми й собі кинулись до ласощів, але схопили по потиличнику і дременули на піч кидатися гарячим просом. Іван 11 був серед нас найстарший. Він тесав серед хати шпиці на колеса, але, почувши таке, продовжував довбати колодку. Мати розгубилась: такого з батьком ще ніколи не траплялось. Г вона забігала по хаті, ніби чекаючи на гостей. Нарешті накинула на голову теплу хустку й через садок побігла до Якова Груби, який тримав корчму на шляху. Ми поприлипали до вікон:

— Ідуты!

Серце затіпалось у грудях. Батько довго обчищав болото з чобіт, певне, стидався заходити до хати. Коли він переступив поріг, дід хитро запитав:

— Ти не чув, кажуть, шинок зачиняють? Батько відвернувся до одежі й відказав:

— Зачинили. В понятях оце ходив, а Груби десь і дома немає.

— Хоч по чарці вам піднесли?

Батько не відповів і вже заходився біля обіддя.

Яшко на печі хотів перекинутися через голову, не потрапив на черинь і скотився аж на долівку, просто під сокиру. Батько випростався і міцно склепив очі. Для нас це була найстрашніша хвилина. Легше було б, коли б він ударив або накричав, але батько ніколи не бився, тільки замірявся з

заплющеними очима, а мама потім мусила прати наші штанці. Яшко виліз на піч і тільки тоді почав рюмсати.

Збуджений його писком, щиглик заспівав у клітці, синичка запурхала по кімнаті. Мати вже микала мичку на лаві, сестра обгортала на столі цукерки. Іван тесав обіддя, дід майстрував сани, а батько, як завжди, в фартусі з парусини, біля порога набивав шпиці на кобилиці. Біля лави ще стояла ступа, в якій ми товкли просо. Схопишся за вірьовочку, що звисала з сволока, і хилитаєшся, як на гойдалці. Ступа бухкає, молот гепає, сокира цюкає, а прядка хурчить і ніби виспіває: "Усі гори зеленіють..." 12 То ж мама счівають. Уже й Уля виводить: "Тільки одна чорна..."

— Завтра дядько Данило обіцяли дати тобі нові чобітки розносити — кажу я Яшкові.

Він перестав хлипати:

— Якби назовсім.

— То він тільки, щоб обдурити па базарі: "Чобітки, нові чобітки! Бачите, шив чобітки на заказ, а вони-не при-йшлись!"

Яшко витягає щось з-під проса:

— Ось дивися, музика.

Іржавий завісок пронизливо попискує під його пальцями.

— А мені хрещений батько дадуть шарф. Вони знайшли на Буряковій повен лантух краденого товару. Ти бачив у Стьопки шарф? Червоний, і білий, і жовтий. І в мене буде такий...

Але Яшко вже заснув, і мені теж голоси в хаті бубонять, як з бочки. Я укладаюсь головою до хати, насипаю на себе гарячого проса і зразу почуваю, що лечу через подвір'я. Ухопився за ганчірку і лину вже над хатою, над клунею, над садком, аж у животі лоскотно. Нарешті сідаю на землю. І так гепнув, що аж прокинувся. Хата повна сонця, червоний щиглик пурхає попід стелею і мітить білими цятками одяг. Підметена і побризкана водою, долівка пахне землею. В хаті тихо — дід витяг надвір сани, а батько кобилу, нема вже й ступи. Тепер будуть усе літо працювати в хліві. І ми б уже перебралися спати в хлів, так ще холодно.

Примістка, на якій ми спали, стояла в кутку хліва. В дірочку, зроблену в дошках, ми бачили все, що відбувалося в провулку. Гілля ясенів і берестів майже сходилося над ним, попідтинню росла кропива, а на дорозі — спориш. Повний місяць пливе над Боровиковою левадою, він такий ясний, ніби тонке кружало криги. Місячне сяйво пробивається крізь гілля і жовтими латками лежить на дорозі, а під тином — чорна ніч. Туди страшно дивитися — з темноти блискають два вогники, а коли вони згасли, ми побачили кішку. Вона скрадалася до нашого двору. Слідом лінькувато пробігла якась величезна собака, а збоку дрібно перебирала ніжками чорна тінь. Собака теж скочила у наш двір і тоненько затявкала.

— Наш Каштан! — дивується Яшко.— Хіба вночі собаки стають більшими?

За гончаревим садком хтось голосно заспівав: "У Києві на риночку пив чумак горілочку..." 13 Почулися голоси і в провулку, біля колодязя. Ідуть парубки. Ось уже чути насмішкуватий голос Калембета. Він розписував церкви і вмів малювати скибки червоних, як жар, кавунів і стиглий виноград, і, що б не казав, дівчата відповідали підлесливим сміхом. У неділю він приходив до Улі. В хаті зібралися всі її подруги. Ми з Яшком зазирали до хати з сіней. Калембет посадив собі на коліна Грубину дівку і зачукикав. Вона запручалась, але так, що ми з Яшком пирснули зі сміху. А Харитина схопила зі столу гітару й почала пищати на струнах, тільки вийшов зовсім не такий звук. Тоді зареготали всі, а дівка заплакала.

Тихін Боровиків, сліпий на одне око, завжди придурювався. Чути й зараз, за стіною кричить:

— Ех-ма, яка тьма!

Але його ніхто не слухає. Антон Сердюк уже заспіває: "Та туман яром, та туман яром..." 14 Його підхоплюють інші— "мороз долиною...". З парубками йдуть і дівчата. Вони теж співають, і пісня аж лящить у вухах, луною відбивається в левадках. Уже співають і на шляху: "Разлука ты, разлука 15, чужая сторона..." На Бульбашівці, на вигоні, хтось горлав, як навіжений: "Подай, подай перевозу, я й перевезуся".

Пісні розбудили солов'їв. Вони залящали і в леваді, і в садках. За хлівом, на бузині, теж тьохкав соловей, за млином у житах підпадьюмкали перепели, а на весь двір вигравали цвіркуни.

Парубки пройшли стіною. В чорних чумарках всі вони здавалися кремезними, високими. Кожен вів свою дівчину, і вони білили біля них косинками, як ромен біля дуба. В руках у кожної були квіти. Квіти пахли і з грядок біля хати. Букети нагідок, красолі стояли в кухликах на розчинених вікнах. Вони духмяніли на всю вулицю, але ще більше пахнув любисток, яким посипали долівку. З садка тягло солодкуватим духом акацій, і, мабуть, з того чманіла голова. Здавалось, пісні пахнуть, квіти співають, місяць дзвенить. Але од ляску так тихо, що чути, як по соломинці повзе хрущ, у стайні зітхає кінь, а десь далеко на шляху торохтить віз.

Яшко млявим уже голосом питає:

— Ти ким хочеш бути, коли виростеш?

— Псаломщиком у церкві, як Микола Петрович. Диви, який він гладкий.

— А я буду парубком.

Вранці в самих сорочечках ми вибігаємо на сонце й сідаємо під стіною. Яшко наче щось бачить і каже:

— Мені снівся Вур.

Я ще про Вура нічого не чув. Мені снилася кішка з вугластими очима.

— А що таке Вур?

— Без шиї і без голови — один рот. Ну, такий — Вур!

У хліві батько вже точив ступку, а дід під берестком стругав вісь. Заспаний Іван повів до колодязя напувати коня. На сивому спориші кінь залишає темну стежку, рожевий дим лізе з димаря, його тінь ворухиться аж біля наших ніг.

— Тобі ще присниться Вур? Яшко крутить головою:

— Я вже буду великий.

Перед очима пролетіла пташка. Такої гарної пташки я вже ніколи не бачив.

ТРИ КОПІЙКИ ПЕРША КОПІЙКА

В той день, мабуть, щасливішого за мене у всьому світі не було: я знайшов копійку!

Вночі перед тим був великий дощ. Це я побачив вранці, коли вибіг за ворота,— вся трава нахилилася в один бік, а колії були наче вилизані язиком.

Я сів верхи на паличку й поскакав по провулку, вдаючи, що об'їжджаю норовистого коня, тому басував, ставав цапа, фицав задом і бив копитами землю. Позаду, теж на паличці, підстрибував Яшко. Під ним була, мабуть, якась кляча, бо він увесь час шмагав позад себе лозиною і кричав:

— Но, щоб ти здох!

Потім почав крутитися на одному місці, точнісінько, як наш кінь, коли йому не вистачало сили тягти важкого воза.

Отоді і блиснуло щось у колії. Наче спалахнув гнотик. Я придивився: із пришерхлої землі витикалася мідна, копійка і наче горіла на сонці.

Справжня копійка!

Мені аж дух забило: це ж я можу тепер витратити її на що захочу, і перед очима замиготіли маковики, бублики, ковбаси, чобітки... Яшко й собі обдивився копійку з усіх боків і аж зітхнув:

— Нова! За таку, мабуть, і самокат можна купити. Велосипед ми бачили тільки на обкладинці журналу

"Нива" 16, взятого старшим братом із бібліотеки. Біля велосипеда стояло двоє гарненьких хлопчиків у коротеньких штанцях, білих комірцях і з підстриженими чубчиками. Ця картинка так нам сподобалася, що ми її потихеньку вирізали.

Але я думав уже про складаний ніжик, як у крамаренково-го Прокопа. Ото ножикі і шило, і пилочка, і те, що пляшки відкривати. А Прокіп і потримати нікому не дає. Отакий і я собі куплю. А ще краще — чоботи, тільки то треба багато грошей. На рипах! Ідеш, а вони — рип-рип, рип-рип. Усі б хлопці бігли слідом.

Цілий день радість розпирала мені груди, а ввечері Іван подивився на мою знахідку, вже мокру від поту, і пхекнув:

— За копійку й оселедця не купиш!

Досі я не знав, чого мені дужче хотілося — ножика чи чобіт на рипах, а тепер зрозумів, що найбільше кортіло оселедця, а Іван, певне, із заздрощів так сказав. Ого, ще й якого оселедця куплю!

Я побіг у крамницю. Вона містилася в низенькій хаті на шляху. На білій стіні чорніли широко розчинені двері, завішані вірьовками, щітками, наритниками. Під дверима стояли скриньки — одна з грудками білої крейди, друга — з ослизлими грудками солі.

У темній крамниці попід стінами тяглися заставлені різним крамом полиці — он катушки ниток, он мило, он пряники, цукерки, лавровий лист, ковбаса, он сало, он бублики, а на брудній підлозі стояли лантухи з борошном, з вівсом, діжки з дьогтем, з гасом, а між ними — діжечка з сріблястими оселедцями. Тхнуло прілим борошном, грушевою есенцією, оцтом, мишами і кошатиною. Аж важко було дихати, але такого повітря більше ніде не було, і я вдихав його на повні груди, особливо припах оселедців, хоч ті, що вивернулися поверх ропи, більше скидалися на іржаві бруски.

Продавець довго не звертав на мене уваги. Нарешті запитав:

— А тобі чого, малий?

— Оселедців,— несміливо відказав я.

— Скільки — пуд, два?

— Мені на копійку!

Продавець вернувся назад за стойку і зневажливо докинув:

— Більше не міг украсти?

— Я не крав, я копійку знайшов.

— То біжи пошукай ще дві, тоді я дам тобі такого оселедця, що за тиждень не з'їси.

Мої ілюзії почали пригасати: маковики і пряники, ковбаси і чоботи уже ледь мерехтіли, але я ще не хотів з ними розлучатись:

— А ви на копійку одріжте.

— Ось я тебе на копійку одріжу.— І взявся за ніж,

Насурмлені брови, вкриті чорною щетиною обличчя і без ножа були страшні, і я не чекав, доки він вийде з-за стойки, а хутко вибіг на вулицю із своєю копійкою.

Легко сказати—пошукай ще дві копійки, наче дощ буває щодня. Ось уже з місяць і краплини не випало, хоч і ходили в поле з охрестами. Та й хоч би пішов дощ, так тепер Боровиків Василь перший вибіжить на вулицю. Ще вдосвіта. А він і з-під землі дістане.

Мої мрії почали розвіюватися, та й з копійкою набридло вже ховатись. Із золотої вона вже стала чомусь руда, аж чорна, як мої п'яти, і я закопав її в садку під вишнею.

ДРУГА КОПІЙКА

Це було якесь свято, бо в хаті змазали долівку, навіть поклали біля порога ряденце витирати ноги. Надворі болото по самі вуха. Прийшов

дядько Павло з тіткою Ориною. Вона сухенька, чорненька, а він — як нетесана колода. У них була хата під бляхою, а в нас під соломою, і ми з повагою дивилися на такого гостя. Завітав дядько Хома — патлатий, широкоплечий і дужий. Хоч і в нього була хата під бляхою, але від нього і від сухої сірої тітки Орини несло таким духом, наче в хату внесли чинбарний чан. Третім прийшов дядько Іван з жінкою Тетяною, і кімната сповнилася його крикливим голосом. Жив він у глухому провулку, і хата його теж була під соломою, як і наша, а подарунки приносив найкращі. Одного разу, подарував мені навіть червоний шарф, коли інші дали тільки по пиріжку.

— Бач, який у тебе щедрий хрещений батько,— з заздрістю сказав Яшко.— А мій навіть і пиріжка не дав.

Тепер я теж з нетерпінням чекав, чим обдарує мене дядько Іван. Тітка Тетяна дала вже по жмені гарбузового насіння, але я не спускав очей з дядька Івана. Він, мабуть, помітив, посміхнувся, хоч це й важко було углядіти за його густою бородою, але в нього сміялися ще й круглі очі, і він простяг мені копійку.

— Підростеш,— сказав,— буде на хату!

Я поцілував його в руку і від радості щось таке забелькотів, що й сам не розібрав.

Коли б надворі не заходила вже ніч, я б зразу ж побіг в садок і відкопав там сховану копійку, щоб подивитися на обидві разом. Такого капіталу ще ні в кого не було, ні в Яшка, ні в Гальки, моєї старшої сестрички, а може, навіть і у Івана, хоч він ходив уже в школу.

— А де ти закопав свою копійку? — спитав він, коли я хвалився перед ним своїм багатством.

— Під вишнею.

— Під якою?

В садку було тільки дві вишні.

— Під крайньою.

— Попрощайся з своєю копійкою: там батя вчора викопали яму для попелу.

Я чомусь по-дурному посміхнувся, потім скривився, як від хріну, і заревів на всю Хату.

Мене не стали заспокоювати, а батько відчинив двері у темні сіни і штовхнув під зад коліном.

— Охолонь там трохи, хлопче!

В сінях справді було холодно, але можна перебігти до другої кімнати, коли б я не образився на всіх: у мене таке горе, а вони ще й посміялися. Гаразд, я вирішив на зло їм простудитись. Отак і буду стояти на долівці босий, аж доки не вмру. Але в кімнаті чомусь ущух гомін, тільки чулося щось схоже на мекання вівці. Цікавість переборола і образу, і жаль за копійкою. Розмазуючи сльози по щоках, я тихенько знову зайшов до хати.

Тут уже горіла велика лампа, тітки, як рябі кури на сідалі, сиділи попід стіною, а дядьки довкола столу. Всі вони були в чумарках, чоботи наквацьовані дьогтем, а голови— оливою. Покарбовані виразками й зарослі волоссям обличчя були строгі й святкові. Перед дядьком Павлом лежала розкрита Біблія 17, він тикав у неї кривим пальцем і, мов силкуючись перестрибнути через рів, викрикував склади: "...і ре-ре-ч-че...". Потім з полегшенням зводив склади до купи — "рече го-го-с... госпо-по-подь... господь...". Тітки побожно перехрестились. Дядько Павло зирнув на них і підвищив голос: "...из-из-зы-зыд-зыд...". Слово

"изыдите" ніяк йому не давалось, він придавив його пальцем, як блощицю, знову згадав, як дивився в Народному домі¹⁸ "ку-медію":

— Отак і на театрах, зика, тика, а не розбереш, що й до чого. Наче й по-нашому балакають, а як у книжці. Тільки дівка як жива, з коромислом і з відрами, така алюрна та вродлива, як наша вчителька.

— То тому тебе й понесло в таку грязюку. Старе луб'я, а туди ж,— проказала тітка Орина.

— Про що ж вони балакали? — голосно, наче він був не в кімнаті, а на толоці, запитав дядько Йван.

— Та мені захотілося спати, так я й пішов подрімати на тарантасі.

Доки розмовляли про виставу, дядько Павло закрив біблію і тихенько відсунув її під лікоть. Позбувшись отого "изыдите", він аж зітхнув з полегшенням:

— Якби на мене, я б отих артистів у плуг запрягав. Більше б користі було!

Ми з Яшком сиділи на ліжку вряд, як ластівки на дроті, і непомітно поснули.

Прокинувся я аж вночі, але вже не на ліжку, а в гарячому просі на печі. Розплющив очі, з кутка на мене незмигно дивився Ісус Христос і завжди він навертає за мною очі. Інших образів майже не видно, хоч їх повен куток, бо осінній ранок був похмурий, а віконця в хаті малі.

Образи навели на думку про вчорашнє читання дядьком Павлом Біблії, про інших дядьків, і я аж підскочив. А де ж копійка?

Стрімголов стрибнув на долівку. Серед хати біля кобилиці дід, схожий на Миколая-угодника, тільки не в синіх шатах, а в штанях на очкурі, стругав обід. Батько тут же тесав шпиці. Глиняна долівка біліла від трісок, за вікнами висів туман, спітнілі шибки плакали.

Я дивився на всіх очманілими очима. Біля печі поралась мати й запитала:

— Дверей не знайдеш, чи що?

— Копійка,— зарюмсав я.

— Він під вишнею свою копійку закопав,— пояснив Іван, одягаючись уже в школу.— А батя там яму викопали.

— Та, що вчора, копійка! — уже репетував я.

— От бачиш, з грішми заведешся, біди наберешся,— посміхнувся батько.

^Почали шукати гуртом. Копійка валялася на долівці біля ліжка, де я заснув. Тепер я затис її в кулак, що аж побіліла рука. І знову перед очима замиготіли маковики, бульбики, ковбаси і оселедці. А коли відшукаю і другу копійку, тоді чого тільки не накуплю. Та виразно нічого уявити не міг. Може, тому, що не дуже надіявся на першу копійку, хоч вона спокійно лежала в коробочці з-під сірників, там, де я закопав, бо яму батько викопав під іншою вишнею. Тепер я й другу копійку додав до першої.

Залишилося здобути ще одну копійку — і тоді здійсниться моя мрія.

ТРЕТЯ КОПІЙКА

Вдень по коліях дзюрчала тала водичка, жовта від кінських кіз'яків, а вночі замерзала. Вкривалася то сизою, то білою плівкою. Вдариш по ній закаблуком, лід хрусне і розсиплеться скляними уламками. Хоч серед двору стирчала ще гора з снігу, але він уже почорнів, і тільки санчата, покинуті на ній, нагадували, що ще недавно ми спускалися з них аж до самої хати. А то ще спускалися на грохал і, схожому на повен місяць. Гур, гур, гур! І крутиться на всі боки, встигай тільки ноги задирати.

Попід тином з'явилися чорні проталини, а на коляки проти сонця почали вилазити божі корівки, схожі на червоні ягідки барбарису. Отже, весна. Наступала вона дуже швидко: тільки вчора лежала ще ослизла крижинка, а сьогодні вже на тому місці зеленіла травичка.

З кожним днем я все частіше навідувався до вишні, пробував уже й копати, але земля зверху розм'якла, а копнеш глибше — як кістка. Взимку якось забулось, а тепер знову стало мучити мене питання: де ж дістати третю копійку? Став щоранку бігати по колії — може, іще вродиться копійка,— але щедро родила травичка, а копійок щось не видно було.

Зеленів уже не тільки наш провулок, а й вигін, на якому гуси щипали травичку. Вони заходили аж на городи, і тітки ганяли їх хворостинами.

— Чиї це гуси?

— Боровикові гуси,— казав я.

— А що в них пасти нікому?

— Трохим ще в школу ходить.

— То ти б доглянув, нічого ж не робиш!

Якби Боровик за це щось дав, а то, чому я мушу дурно пасти чужі гуси!

І тут я мало не підстрибнув од щасливої думки.

— Дядю, дядю! — кричав я вже крізь тин до Боровика.— Хочете, я буду пасти ваших гусей?

— Ну й паси, коли хочеш,— відказав Боровик десь з-за купи гною, яка парувала проти сонця. Він їздив щоліта в Ростов за рибою, і ми вважали його за багатія.

— А скільки дасте?

— А ти б скільки хотів?

— Копійку! — Потім трохи подумав і додав:— А хоч дві!

— А може — три?

Я не розумів його іронії і мовчав. А він уже сердито додав:

— Які ласі на гроші. Я трьох копійок, може, й за місяць не зароблю. А гуси й без тебе знають, де пастись.

— Ну, хай вони вам виздыхають! — буркнув я, але так, щоб не почув Боровик.

У небі співав, як срібний дзвіночок, жайворонок, озвалася перша зозуля. Іншим разом я б загадав їй: "Зозуле, зозуле, скільки мені жити?" Але після краху спроби заробити копійку нічого вже мене не тішило.

— А ти знаєш, де взяти копійку, а може, аж дві? запитав співчутливо Яшко.

Він повів мене за хлівець, боязко озирнувся навколо і тихенько сказав:

— Випроси!

— У кого випросити, де? Яшко знову озирнувся.

— Під церквою!

І, мабуть, зметикувавши, що пропонує мені зробити щось погане, злякався й дременув за ворота.

Під церквою з довгою рукою стояли старці — криві, сліпі, безносі; Ми іноді грали в старців — "Дайте, не минайте!", але ж то була тільки забава. Як йому не соромно таке пропонувати. Нехай довідається мати. Вона йому покаже, як жебрати. Дурень!

Думка, заронена Яшком, все частіше приходила мені в голову. Під нашою церквою просити, звичайно, небезпечно, можуть пізнати. До інших церков,— їх було в місті аж п'ять,— ми ходу не знали. А в когось випросити можна спробувати.

На початку літа у Валках відбувався ярмарок. Більшого свята важко уявити. Ще за кілька днів до того мати заходжувалася біля квасу. Ми мили пляшки, потім допомагали розливати в них рудий квас, закорковували спеціальною забивачкою, схожою на маленьку диню, наскрізь дірка трохи вужча в одному кінці, а збоку вирізана пічурка. Вставиш розпарену пробку через пічурку в дірку, потім зверху шворнем — раз! І пробка вже в пляшці. Тільки пухирчики водички зверху лопаються. Коли квас, перебродивши, починав стріляти, його виносили на лід.

За день, за два батько споруджував па базарному майдані ятку з парусини, а в суботу починалося вже під-торжя. Мати продавала квас по три копійки за пляшку. Міцний, аж у п'яти б'є!

Такими тимчасовими ятками був заставлений увесь майдан. В одному ряду торгували пряниками, цукерками, паляницями, бубликами, в другому — мануфактурою, галантереєю, шапками, картузами, а просто на землі тяглися ряди з молоком, сметаною, картоплею, бурячками — всім, без чого господиня не зварить обіду. Там, де баби кричали похриплими голосами: "Сластьони, сластьони!" — тхнуло перегорілою олією, трохи далі іржали коні, мукали корови, верещали поросята, прив'язані за ногу, а їм вторили катеринки: "Разлука ты, разлука, чужая сторона..."

Просто перед нашою яткою сиділи кружком у поросі • лірники, крутили свої релі й співали Лазаря. Біля них зупинялися жалісливі жінки й кидали милостиню в шапки на землю,— то ячний горішок, то мідяк. Тут же стояли вряд старці з поводитирями в довгих полотняних штанцях на одній шлейці і канючили милостиню в перехожих. їм теж клали в простягнуті руки.

Я дивився на старців із заздрістю: скільки вони за день назбирають грошей! Нарешті наважився й собі. Відбіг трохи далі від нашої ятки, угледів якогось панка в білому кашкеті з кокардою і з панією під руку й несміливо вимовив:

— Дайте, не минайте!..

Пані, підтримуючи одною рукою довгу спідницю, скрухо похитала головою:

— Скільки тих жебраків розвелося.

— І ще більше буде,— відказує панок.— Розтринькують грошики по закордонах! — І чомусь сердито блимнув на мене.

Я злякався і шмигнув у натовп. Мене пані назвала жебраком, старцем. Стало так соромно, що аж сльози виступили на очах.

Ярмарок тягся два дні, але після пригоди з панком він уже не здавався мені принадним. А може, я просто стомився від невпинного гомону, вражень і куряви, яка забивала ніс. Вона осідала тільки вночі, пририта росю, і тоді повітря приємно пахло вогкою землею.

В садку почали вже достигати груші, а в мене все ще було тільки дві копійки. Мені здавалося, що я вже випробував усе, що тільки можна було. Хіба ще раз спробувати заробити, хоч і на це мало надії. Але, певно, так уже ведеться, що щастя приходить в останню хвилину.

За вигоном був вибалок, а за вибалком — вітряк. Ми туди часто бігали, щоб з вітряка глянути навколо: нас вабили левадки, серед яких проступали білі хатки. З міста виповзав широкий шлях і ховався в зеленому хуторі. За шляхом зеленіли горби, на яких теж кущилися левадки.

У неділю із шляху долітали тужливі пісні. Співали їх п'яними голосами ті, що повертали з базару. Від їхніх пісень робилося так тоскно, що аж за серце брало. Мабуть, з того я й не злюбив неділі та інші свята. Найкраще — передодень свята. Із шляху тоді линуть зовсім інші пісні. Чути, як співають парубки й дівчата:

— Ой на горі та й женці жнуть 19, А попід горою, Попід зеленою, Козаки йдуть... Гей...

Ї ти відчуваєш, ніби летиш без крил, тільки небо та неозорі степи... Гей... Долиною, гей... Але гупнув бубон, завищали струни... Ото вже там курява аж до неба встає!

Ми з Яшком лежимо на примістці в хліві, затамовуємо подих і прислухаємось, а за стінами витьохкують солов'ї, сюрчать цвіркуни. Ми ніколи не могли дочекатися, доки вони замовкнуть,— засинали.

У вибалку завжди паслися гуси, але цього разу дядько Іван посіяв там просо. Вродило густе й зелене, а коли викинуло волоття, наче димом вкрилось. Щоб його не дзьобали горобці, дядько Іван поставив опудало, па нього схоже— низеньке, кругле, з кривими ногами,— але горобцям воно було не страшне, бо, коли б ми не прибігали до вітряка, пташки здійсмалися над просом і сідали на крила вітряка. Дядько Іван чухав потилицю й сердито кричав:

— Киш, щоб ви повиздыхали!

Горобці трохи злітали над вітряком і тут же спускалися назад, терпляче чекали, доки піде це живе опудало.

— Ти б, Петько, ганяв мені горобців,— каже дядько Іван. Я винувато посміхаючись: це ж не мої горобці роблять

йому шкоду.

— Будеш? Я тобі копійку дам!

Я думав, що дядько жартував, але він навіть не посміхнувся. Від несподіванки на мене аж гикавка напала. Отримаю зараз копійку, дістану із схованки ще дві і вже сьогодні матиму оселедця!

Дядько Іван чомусь не поспішає. Я дивлюся на нього запитливо й стривожено. Нарешті він дає мені, але не копійку, а довгу хворостину й каже:

— Частіше їх пужай, тоді й заробиш копійку.

Щоб показати, на що я здатний, я враз так заверещав на горобців, що вони зняли живую хмаркою і кудись полетіли, аби тільки не чути мого кувікання, гавкання, та ще й свисту.

Я став бігати до проса по кілька разів на день, навіть тоді, коли сусідські хлопці починали бавитися в кльока, або в свинки, чи в горилуба. Яшко попервах охоче бігав за мною, але коли минув тиждень і два, а просо все ще спокушало горобців, почав уникати такої одноманітної розваги. Я пообіцяв дати і йому трохи оселедця, і ми знову ганяли горобців вдвох, а іноді і втрох: Галька теж захотіла поласитися оселедцем і цим заробити хоч маленький шматочок.

— Хоч отакісінький,— і вона показала на кінчик свого мізинчика.

Час від часу я навідувався в крамницю, щоб перевірити, чи не розпродали ще оселедців. Діжечка, як і минулого літа, стояла біля дьогтю, і в ній сріблилися густо покладені в'ялі рибинки.

Одного дня, коли ми прибігли до вибалка, на місці проса жовтіла тільки стерня. Навіть і снопів уже не було. "А копійка?" — перше, що спало мені на думку. На це ніхто не міг відповісти: ні гуси, які гуляли вже по стерні, ні горобці, які зиркали на мене скося, чекаючи, коли я почну верещати. Але я більше не верещав.

За кілька днів потому було спаса²⁰— день, коли святять біля церкви яблука, і тільки після того їх можна їсти. Ми не стали чекати, доки їх освятять, а тихцем їли й до цього. Над самою стежкою до парні, де дід гнув обіддя, росла стара яблуня, на якій рили червоні смугасті яблука. Ми давно вже їх обтрусили, а звернули на бурю.

— А де ж ділись яблука? — дивувався батько.

— Поросята поїли, поросята! — в один голос заверещали ми з пузами, що були набиті цими яблуками.

Повертаючись із церкви, зайшов дядько Иван з тіткою Тетяною, яка обдарувала нас свяченими яблуками. Але я чекав на копійку і дивився на дядька з такою виразною міною, що він таки дістав гаманця.

— Хочеш роцот получити, Петько?

Я не втримався і хутчіше ніж треба кивнув головою.

— На, хлопче, чесно заробив!

Я був певний, що заробив не тільки одну, а може, й дві, навіть три копійки. Але дядько Йван заплатив точно, як було умовлено,— одну. За якусь хвилину я з трьома копійками вже біг до крамниці. Було по обіді, і п'яні голоси сповнювали повітря надсадними криками. В такому ж стані повертався додому й мій дідусь.

— Ну да, боже милостивий... Та й горе тій чайці, та й горе небозі, що вивела чаєнят при битій дорозі... Петро, коли буде тепло?..— На щось більше він уже не був спроможний і йшов далі аж до хати, опустивши руки мало не до землі.

Одного разу батько напоїв дідуса чаєм. Він пив його, мабуть, уперше, бо надто смакував, причмокував губами і хвалив. Ми, малюки, дивилися дідусеві в рот і одверто раділи: тепер дідусь замість горілки буде пити чай!

Але він знову йшов по завулку, зігнутий в дугу, і хлипав зовсім не від чаю:

— Та й горе тій чайці... Петро, коли буде тепло?..

— Ідіть уже! — насуплено відповів я і ще дужче побіг до крамниці.

Крамниця була зачинена. У вікна з хати виривалися п'яні голоси, але я все-таки постукав. Ніхто не відповів. Повертався я додому засмучений. На розі нашого завулка стояла купка хлоп'яків, головами всередину. Я б обминув їх, коли б вони не вигукували щось так завзято, і це мене спокусило. Крамарів Прокіп кричав:

— Ну, вгадуйте, орел чи решка?

Одні кричали орел, інші—решка. Прокіп пустив якось турманом угору п'ятака, всі трохи розступилися, і мідяк упав на голу землю. Голови, як по команді, нахилилися вниз і закричали:

— Орел, орел... Я вгадав, я вгадав!.. Ще кидай!

— Нема рощоту,— відказує Прокіп,— давайте на гроші грати. Угадав — виграв, не вгадав — програв. По п'ятаку, га?

Хлоп'ята винувато скривились.

— Якби на гудзики.

— Ну, по три копійки, ну, по копійці, га? Хлоп'ята переступали з ноги на ногу, але мовчали.

А що, як мені пощастить і я виграю ще три копійки! На більше я не зазіхав. Це ж скільки буде грошей! Холодний піт виступив на лобі. Про те, що я так само можу програти усі свої три копійки, мені і в голову не приходило.

— Давай! — сказав я, захопившись.

— А чим ти будеш платити?

Я розкрив кулак, у Прокопа заіскрилися очі:

— Давай! По три чи по копійці?

Я завагався, і саме в цей час із сусідньої хати вибігла розпатлана жінка і закричала:

— Рятуйте, людоньки, вбивають!

Слідом з дверей вивалився з перекривленим обличчям, розхристаний, патлатий, з сокирою в руках Степан Калитка. Ми знали, що він здирає шкуру з падла, і це робило його в наших очах ще страшнішим. Побігли до тину й припали до щілин. Жінка вже бігла на вулицю, а Калитка, заточуючись, вийшов на середину двору, гикнув і почав чухмарити волосаті груди, як ведмідь лапою.

— Уб'ю! — знову гикнув, ще дужче скривився, ударив ногою цуценя, яке надумало лащитись до нього, і повернув до хати.

Сонце яскраво-червоне сідало вже за Кирикову Січку. Надходив задушливий вечір, і я відчув ту нудьгу, яка давила мене в свята. Не хотілося вже ні вигравати, ні програвати. Я поплентався додому, навмисне збиваючи босими ногами куряву.

Немає нічого гіршого, коли сниться щось веселе. Вночі-то добре, а встанеш — і чекай на якусь неприємність. Снилось мені, що старша моя сестра Уля видавалася заміж. Справляли весілля, і стіл був рясно заставлений пирогами з печінкою, холодцями, ніби аж засніженими, оселедцями в олії, а над тарілками стояли пляшки, тільки не прозорі, в яких продавали горілку, а темні, ніби з квасом. Яюсь не згадаю, чи мене хто почастував горілкою, хоч людей чомусь не видно було, чи я сп'янів од нових чобітків, од нової сорочки, од музики. Знаю тільки, що вибіг у двір у самій сорочці, хоч було вже холодно, і почав танцювати. Точнісінько, як

стрибає горобець по землі. Як же не танцювати, коли з усіх вікон світло падало аж на середину двору, а двір повен возів, коней...

Прокинувся я від пронизливого вищання, але то вже вищала не скрипка, а пилка, яку гострив батько. Потім пилку й сокиру він поніс на воза і засунув під сіно.

— Куди ви, тату? Батько насупився:

— Не кудикай, а то закудикаєш!

— І я з вами.

Яшко ще й не розплющив очей, а теж заверещав:

— І я, і я!..

Батько збирався їхати на хутір до тітки Домахи. Ставна, висока і вродлива тітка Домаха служила там у пана Безобразова робітницею, а потім стала його невінчаною дружиною. Па-н Безобразов мав невеличкий маєток і все господарювання по ньому поклав на тітку Домаху, а сам сидів літо й зиму в місті, де у нього був свій будинок. Ні з ким із рідних тьоті Домахи не родичався, а прийде хто, ховається за троє дверей. Ми бачили, що інші тітки заздрили тьоті Домасі, хоч вона чомусь почувала себе перед ними винуватою.

Батько їхав на хутір дістати берестка на колодки для коліс. Найкраща порода: волокна в бересту так покручені, що колодка ніколи не трісне. Міцне з нього і обіддя, а вже на шпичі треба, щоб волокна в дереві не заважали колоти колодки на рівні бруски. На це найбільш придатний ясен. І стругати легко, і від рашпіля не костричиться.

Коли ми виїхали за хутір Водопій, який було видно з вітряка, перед очима почав розгортатися степ. Хіба десь далеко над стернею

виткнеться зелена мичка, якийсь хутірець або панський маєток. Я вже знав, що праворуч зеленіє "економія" пана Яхонтова. То був великий пан, головний над панами у нашому місті. Колись я бачив його,— їхав шляхом до міста в блискучому фаєтоні і сам аж блищав, особливо біла борода. Далі мала бути економія пані Задонської, але нам треба було звертати із широкого шляху на вузьку дорогу до хутора. Біля дороги — криниця. Батько став напувати коня.

— І я хочу!

— Вона погана, аж зацвіла.

Але я канючив, аж поки батько не сказав:

— Ну, на, та не пий багато!

Вода була справді погана, але я надудлився її так, що живіт аж сорочку нап'яв.

Їдемо далі. Де-не-де орють на зяб, за плугами літає гайвороння і видзьобує черв'ячки із вивернутих вологих скиб. Де-не-де ще бовваніють копи. Тож господар не допроситься в хазяїв коней, щоб звезти лічені снопи, їх уже зверху видзьобали горобці, а знизу поточили миші. У мене бурчить в животі, далі вже починає боліти. Я випростовуюсь на сіні — болить, піджимаю коліна — ще дужче.

Доки доїхали до хутора, я тільки те й робив, що зіскакував з воза і відбігав од дороги, але біль не вгамовувався.

На хуторі батько привітався з сестрою не з радістю, а з тривогою:

— Чи ти не маєш чого від живота малому?

— Це Петько? Мабуть, води напився із степової криниці?

— На біса ви її тримаєте? Тільки людей труїте! — сердився батько.

— А в жиива де коня напоїш? Потрібна. Я зараз... Запарені перетинки від волоських горіхів хоч і гіркі, але

живіт боліти перестав і вже можна було обдивитися, куди ми приїхали. Садиба, здавалося, доживала віку: дахи на будівлях взялися зеленим мохом, тини в кропиві похилились, від воріт залишилися самі стовпи, тільки за будинком буяли високі дерева та під вікнами цвіли собачі рожі, красоля, нагідки.

Коли ми з батьком зайшли до кімнати, два моїх двоюрідних брати і сестричка, побачивши чужих., прожогом кинулися під стіл, під ліжку і не вилазили звідти, як їх не дли-кали, аж доки ми не поїхали з хутора.

І тільки тепер я згадав про оселедця.

Щойно під'їхали до двору, я стрибнув з воза й погнав до крамниці.

Ще з порога крикнув:

— Аж на три копійки!

— Чого? — байдуже спитав неголений крамар.

— Оселедця!

— А "здрастуй" твоє де? Дома забув? Я засоромився і вже тихше сказав:

— Здрастуйте. Оселедця...

Я думав, що він знову питає: "Пуд, два?" Але крамар мовчки загорнув у папір оселедця й ткнув мені:

— На, та знай мою добрість!

Повертався я додому з підстрибом і час від часу облизував хвіст оселедця, який аж іскрився од солі. Мені вже стало шкода, що я пообіцяв дати по шматочку Яшкові й Гальці. Наче вони заробили? Почав думати, як би їх обдурити, тоді б я наївся на цілий тиждень, а може, й на рік.

У дворі не видно було нікого. Я тихцем скрався під ко-мору, одвернувся в куток і заходився ласувати. Спочатку почав чистити, але оселедець був такий сухий, що я насилу здер з нього шкірку. Сіль сипалася на поміст, як сніг. Вкусив раз, укусив двічі і відчуваю, як від солі мені аж щелепи зводить. Але перемагаю себе, а для бадьорості проказую слова, які чув колись за столом: "їжте, очі, хоч повилазьте, бачили, що купували!" І в цей час відчуваю, як мене хтось шмагнув по плечах батогом. Я скинувся. Позаду стояв батько, на віддалі — Яшко, а під возом сиділа навпочіпки Галька.

То ж Яшко й Галька прибігли за оселедцем. Вони думають, що я ненажера, а я, може, тому й не поділився з ними, що це був не оселедець, а ніби якась засолена тріска, а мене ще й батогом. За що?

— Щоб самому тільки нажертись! — проказав батько, націляючись ще раз потягти мене батогом.

— Ви б попробували його самі з'їсти! — Мене взяло за серце: наче легко було назбирати аж три копійки, наче легко з'їсти такого оселедця, в мене всі руки аж білі від солі, і я заревів на весь двір. Мені стало себе шкода. Я почав розтирати сльози кулачками і відчув, як в очі зайшла сіль, позаходила і у виразки на щоках. Я почав уже кричати. Аж батько злякався:

— Біжи, дурню, промий очі!

За сльозами я не бачив уже стежки, а батько повів мене за руку до хати. Біля воза рюмсала Галька. Яшко теж підтягав носом. Мабуть, їм було шкода мене, а може, оселедця, від якого лишилися самі кісточки та сухий хвіст.

СТЕЖКА ДО МІСТА

За садком, біля дороги, було глинище. Влітку на ньому цілими днями верещала дітвора, стрибаючи в жовту яму, де завжди валялася дохла кішка або собака. По зелених пагорках паслися вівці, білі гуси щипали травичку, а свиня рила писком.

Іноді на глинищах отаборювалися цигани, тоді дітвора ставала на віддалі голопузою стіною і, смокчучи пальці, боязко дивилась, як цигани ворухнуться в своїх дірявих наметах.

Глинище одним краєм виходило до Полтавського шляху. В дальньому кутку стояв на горбку почорнілий стовпчик із зарубкою збоку. Тут кінчалось місто Валки, і далі пролягав уже громадський вигін, па якому були гамазеї з хлібом. За вигоном крутився Болюбашів вітряк, а далі, аж до Водопою, було поле. Отут, у хлібах, завжди й підпадьюмкали перепели.

Щоб бути псаломщиком, треба вміти читати. Батько охоче нас навчав, тільки вимагав водити по літерах не пальцем, а вказівкою, виструганою з ясеневої тріски. Коли я вже читав буквар, на вигоні почали копати рівчаки і класти в них цеглу. На червоному підмурку виросла біленька школа, обнесена від шляху штахетами. Над ворітьми підносила дуга з прорізними посередині цифрами — "1898".

Хоч Галька була старшою за мене аж на два роки, а Сердюків Антон уже парубкував, нас усіх записали до першого класу. В кожному класі

стіни густо обвішані кольоровими малюнками. Мені найбільше подобався малюнок з бородатим Авраамом²¹. Якби ангел не схопив його за руку, він заколов би Ісаака²², бо той уже навіть не пручався. На всіх малюнках люди були в барвистих полотнах і в постолах, а в Боровиківському завулку восени не можна пройти навіть у юхтових чоботях, краще обходити левадками, коли кому треба до міста, а хоч до церкви.

У другому класі висіла карта, на якій між рудими землями з синіми жилками, як на руках у нашої бабусі, наче плавали у воді великі літери. Коли ці літери складали до купи, виходило "Атлантический океан". Павло Пересада, з Гонтового Яру, раз сказав на уроці "акіан". Ми зареготали, а вчитель, Павло Григорович, навіть похвалив його:

— Він правильно говорить. Так і треба по-російському вимовлять: "акіан", щоб "а" чулось. Повтори, Тупиця.

Марко Тупиця, з Бабирки, засопів, звівся над партою, мало не до стелі, і з натугою сказав:

— Алантатічеський акаяні

— Сам ти — акаянний. Сяды

З попом Слюсаревим Маркові довелося ще гірше. Він на уроці закону божого прочитав у книжці: "Мытарь вынул кошелек..."

— Ну, досить,— говорить піп,— тепер повтори, що ти прочитав.

— Мытарь вынул... кошелку.

— Кошелек,— поправив Слюсарев.

— Вынул... ко... кошелку,— повторив Марко.

— Кошелек,— вже сердиться піп. •

— Ко-ко-шелку,— крізь сльози знову каже Марко. Слюсарев ударив його по голові лінійкою.

— Що це, іроде? — і суне йому під ніс свій "кошелек", Марко уже заревів, як бугай:

— Гаманець!

Піп плюнув і пішов з класу.

Я, щоб придобритись учителеві, коли писали програми до іспитів, обвів усі великі літери двома рисочками. Всю справу зіпсував Григорій Білецький. Тільки-но вчитель здивовано почав придивлятися до цих літер, Білецький позаду мене пропищав:

— Пане вчителю, дозвольте сказати. "— Що тобі?

"— Михайло Тимченко воздух перемінив! Учитель кинув мені назад зошит і подерся на вікно відчиняти квартиру.

— А ти, Тимченко, стань в угол!

Михайло мовчки став під стіну і стишка показав кулак Білецькому. Минуло півгодини, ми продовжували списувати програми, а Михайло все ще стояв у кутку і переминався з ноги на ногу. Нарешті підніс догори два пальці:

— Пане вчителю, дозвольте вийти!

— Стій, мене не обдуриш!

Минула ще якась хвилина. Вчитель глянув на підлогу біля ніг Тимченка й замахав руками:

— Можеш, можеш іти, Тимченко! Михайло пішов, якось дивно не згинаючи ніг. Нарешті дід Яловенко зателенькав, у дзвінок.

За вікнами вигін парував під сонцем, уже жовтіли козельці, зеленіли кущики пасльону, пробивався спориш. У Не-стеровій леваді білів терен, і на дубках голосно кричали іволги. Це там уся галявина синіє від пролісків, між ними визирає волохатий ряст, рожевий медок, хитаються на сизих стеблах червоні голівки жаб'ячого часнику, а по закопу уже жовтіють тюльпани. Але після уроків ще треба йти копати ямки під садок біля школи.

Учитель Павло Григорович з першого ж дня заходився заводити біля школи великий садок. Деревя привозили десь аж із Харкова, а садити їх мали школярі. Вже була посаджена від шляху широка алея з тополь, а під ними — держидерево. За гамазеями посадили проти сонця кілька кущів винограду, а ще далі зробили перевали для розсадника. До-

вкола всього саду було посаджено не знане досі у нас дерево лох, або маслина. Учитель таке саме дерево показував школярам на малюнку, де Ісус Христос їде на ослі.

— Тому маслина називається ще єрусалимська верба,— пояснював він.

Але на вербу воно зовсім не схоже, бо має сиві листочки, а галузки вкриті такими колючками, що коли кущі вирости вищі за тин, так жодна корова до саду не могла продертись. Друге не знане у Валках дерево було тутове, або шовковиця, з лапастим листям. Цим листям учитель годував шовковиків. Ми з Яшком у себе теж посадили шовковицю і вигодували на підвіконні аж три таких гусениці, а потім кинули їм пожмаканого паперу. Зелена гусінь залізла туди і почала обмотувати

себе павутинкою, аж доки зовсім не сховалась у рожевий кокон. Такі кокони учитель збирав і од-правляв аж до Москви на фабрику.

Учні ще продовжували садовити нові дерева, а біленька школа вже визирала із зеленого віночка. Довкола були вистругані стежечки й посилені пісочком, рівчачки під деревами тяглись по шнурочку, в колі із синіх квітів стояло кілька вуликів, і над ними вигравали золоті бджоли. Тут же стояв на білій драбинці дощомір.

Школярі заходили тепер до школи, як до церкви, а коли вчитель загадував роботу в саду, всі на це тільки й чекали: тут були неznані породи яблунь, вишень, слив, по боках доріжок смужки шовкової трави, за нею — стьожки квітів, які вбирали очі, а пахощі забивали дух.

Під вікнами школи зеленіли густі кущі. Досить простягти руку, і можна вже гратися чи кетягами бузку, чи білосніжним жасмином. Учителька сердито зачинила вікно й забрала з парт зошити з диктантами:

— Тупиця Марко! Чому це ти скрізь пишеш просте "є"? Марко робить здивовані очі:

— Хресті-бог, Глафіро Семенівно, пишу "ять", а виходить "є"!

— Пересядь на другу парту. Це тобі від бузку в голові потьмарилося.

Марко пришелепувато посміхається, але сідає на своє місце. Учителька спалахує:

— Останешся без обіду. "~ І вибігає з класу.

Але коли скінчилися уроки, Тупиця кидає в торбу читанку "Наше родное" (ми, не розуміючи, що це значить, вимовляли разом — "Нашеродное") і простує до дверей. Завшколою заступає йому дорогу.

— Останься без обіду! — каже він насуплено.

Тупиця мовчки суне далі. Завшколою бере його за плечі й безцеремонно повертає назад, але Тупиця пручається/ Учитель червоніє від злості, згрібає його вже обома руками. Марко мовчки бере завшколою за петельки, і вони обоє котяться па підлогу. Ми на дверях винувано лупаємо очима. Нарешті учитель посадив-таки Тупицю за парту, а щоб він не втік, замкнув клас. Тупиця Марко сидів у порожньому класі до вечора, а цей вечір був незвичайний.

Ми грали на вулиці у кльока. Ставили в городок клинець і від дучки влучали в нього палицями. Коли ти збив клинець, треба підняти свою палицю і бігти назад наввипередки з тим, хто підхопив і знову поставив у городок клинець. Хто першим "умочить" палицю в дучку, той битиме знову, а хто спізниться — іде ставити клинець.

Уже вечоріло, бузкові сутінки обволікали завулок, за вітряком небо стало жовтогаряче, і збитий на вулиці порох був рожевий, як малина з молоком. До батька прийшов Кар-по, Улин чоловік. Він був чимсь стурбований, говорив пошепки і часто визирав на вулицю, а там повиходили люди з усіх дворів, і всі теж про щось тривожно перешіптувалися. Ми облишили грати в кльока і забігали між дорослими. На дітей піхто не звертав уваги, і ми хутко дізналися, що мужики заходилися біля панських економій. Ніби сам великий князь Михайло, наслідник царя, їздить на білому коні й велить розбирати панські маєтки. Цієї ночі збиралися йти в Кантакузівку на економію пана Яхонтова.

Коли ми встали вранці і вибігли погрітися на сонці, Іван уже показував один дубовий поручень з головою лева з якогось крісла, книжку, дуже дрібно надруковану, і круглі рамці з картою заможної пані. Ми з Яшком вибігли на шлях. Од Водопою тяглися гарби, повні мішків або хатнього начиння. Учитель Павло Григорович сидів на лавці перед школою і докірливо хитав головою. В цей день у школі не було навчання. В повітрі стояла срібна імла, сонце теж укрилось імлою. Стало тоскно, може, тому, що дорослі теж ходили похнюплені.

Увечері знову прийшов Карпо ще більш схвильований; він уже десь чув, що наїхала, каральна експедиція харківського генерал-губернатора Оболенського і козаки б'ють усіх, хто розбирав економії. Степана Яловенка за те, що не скинув шапки перед губернатором, побили на шляху, і він, мабуть помре. Семен Воловик узяв з цукроварні тільки мішок цукру на медяники, якими торгував на базарі, але Семен уже більше не буде торгувати,— цукор висипав у колодязь, а сам пішов на левадки і втопився в рівчаку. Вода була тільки на три пальці вище рота. Ми побігли пити солодку воду. Люди вже виливали той колодязь. Ніхто не плакав. Навпаки, сміялись, бо Максим Груба приніс з панських покоїв погруддя якогось генерала, а почувши про козаків, вкинув його у нужник. Тепер цілий день сидить там з дрюком і аж плаче: ніяк не може втовкмачити генерала в помий,— ^все виринає.

Карпо теж ходив у маєток і приніс одну ковдру. Він уже закопав її в землю, а зверху посадив сливу, але козаки нишпорять всюди.

— Може, назад віднести? Батько, насупивши брови, мовчав.

— Кажуть, довкола економії вже цілий вал виріс з плугів, з борін. На подвір'ї економ бере всіх на записку, так вони в полі й скидають.

— Чортибатька-що,— буркнув нарешті батько,— цюкнули, а не перерубали! Тепер нашивайте хлопці, на зад-ницю лубки.

Кінні стражники ще того вечора почали гнати лірдей цілими купами до тюрми, що біліла на Сінному базарі.

Василь поставив у городок кльока, я звалив його ногою і заплакав:

— Не хочу вже гратись.

У школі було два класи по два відділи. В таблиці множення двічі по два становило чотири, але в мене вийшло п'ять. Не допомогли й пряники,

які батько передав перед випускними іспитами вчителів. А які ж смачні були "м'ятні", "шоколадні" і дрібненькі "гербики".

— Гарний у тебе батько,— сказав учитель, ламаючи через зуб м'який пряник.—А ти ледар. Посидиш іще рік.

— А як дроби дуже маленькі. Я ж цілі числа правильно складаю.

— На той рік і з дрібними справишся,— відказав учитель.

Принесене нарешті свідоцтво про закінчення школи батько взяв у рамки й повісив на стіні.

— Тепер на осінь підеш у городське училище²³. Батько дивився кудись вперед і про себе посміхався.

В центрі міста, проти собору, стояв під тополями низенький будиночок з широким вікном посередині. На перемінках із двору вибігали школярі в сіреньких сорочках, підперезаних ремінками з сріблястими бляхами. На бляхах і на кашкетах було дві літери — "Г. У.". Школярів з Посуньківської школи розбирала заздрість на тих учнів і за чепурну уніформу, і за те, що вони вчилися у вищому початковому училищі. З нього можна було поступити у гімназію або в реальне училище. Тих, хто закінчив Посуньківську школу, в міському училищі брали до четвертого класу.

Почувши від батька, що вчитимуся там, я з підстрибом вискочив на вулицю. Тепер буду гімназистом, можу бути навіть учителем, не тільки псаломщиком. У школі в мене буде затишно, школярі цілими днями садитимуть садок і квіти, розведемо бджіл, кожен клас матиме свою пасіку, свій город, робитимемо вистави. Все село приходитиме дивитися, і жодного ледаря Фіе буде в школі... Я б ще щось придумав, але вже опинився за хвірткою. Хлопці на вулиці грали в бабки. Ягнячі маслаки по два стояли на землі, як старенькі бабусі. Ставив кожен порівну, а

забирав стільки, скільки збивав; для цього відходили на десять кроків і поціляли битком з трохи більшого маслака, налятого свинцем.

Коли б нас не заганяли спати, ми б грали в бабки день і ніч. Цікаво так само бігати до вітряка за школою. Коли злізти аж на поміст, видно зелені ліси за Ґонтовим Яром і за Кириковою Січкою, балку за Яловеиковим млином і хрест на посуньківській церкві.

Можна ще побігти на ставок. Біля кузень були кладки, з протилежного боку — купальня, де дрімав маленький човен. Там він і згнив серед зеленої ряски. Коли перейти греблю, обсажену вербами, можна побачити, як Каруник у шкіряному мішку буде везти на станцію пошту.

Садок уже був жовтогарячий від стиглих груш і яблук. Щоранку вони вкривали жовтими кружалами землю, ми збирали їх повні цеберки й зсипали в коморі.

Коли вже на току біля клуні виросло два стіжечки,— один жита, другий пшениці,— батько спитав:

— Ти в книжку заглядаєш?

Я вирішив обов'язково розшукати підручники, але наспіла молотьба. Ми чекали на цей день, як на свято. Ще за три дні батько гладенько вистругав тік і притрусив його соломкою. Нарешті зранку привезли молотарку. Всі хлопчачи завулка бігли слідом і дивилися на нас заздрими очима: ми з Яшком і Василь Боровиків будемо поганяти коней.

Молотьбу скінчили до обіду. Дерев в садку вкрилися порохом, а новий ожеред соломи і зовсім затулив од двору садок. Пахло свіжою половиною і збоїнами, від чого робилося тоскно і зовсім не хотілося шукати підручників, до того ж

8а два дні буде перша пречиста 24, храмовий празник на По-суньках. Після обідні в церкві приїхали тітка й дядько з Халимонівки. Вони голосно розмовляли про свої хуторянські справи, а я з сумом думав про завтрашні іспити і ніяк не міг пригадати, що ми взагалі всі п'ять років учили в школі. Мабуть, тільки читати й писати, бо це в мене хоч погано, але виходило.

Нарешті настало 16 серпня. Я прийшов до міського училища на іспити. На мені хоч і була вже сіра сорочка, але треба ще писати диктант. Потім задали завдання на дробі. Я побачив дрібненькі десяті й соті, з якими завжди чомусь не ладив, і завертівся, мов хрущ на шпичці. Обернувся назад,—там сидів Головка Дмитро, він усе знає і мені підкаже: Але передо мною, як сиза хмара, виріс страшний учитель Кудрявцев, у форменому сюртуці. Я потягся до передньої парти — знову Кудрявцев. Я вбік — Кудрявцев. Далі вже нічого, жодної цифри, навіть цілої, не бачив, крім Кудрявцева з широким червоним обличчям. Він ніби плавав у тумані і застилав мені очі.

Батько з сумом подивився на мене, коли я з сльозами на носі причвалав додому, і сказав:

— Думав хоч тебе вивести в люди. Ну, раз не хочеш — іди волам хвости крутити.

— А якби вам дробі задали,— крізь сльози відказав я.

Небо було сіре, під ногами чавкало болото, а з мокрих стріх нудно спадали краплі, стрибали на тріски й розбивались на маленькі дробі.

У Народному домі по Водолазькій вулиці на різдво, й на Великдень25, і ще один раз улітку місцеві аматори влаштовували вистави. Це були свята. Грали українську п'єсу "Пан Штукаревич". Я з надзвичайно суворим виглядом ходжу поміж рядами і перевіряю квитки. Перевіряю навіть у своїх знайомих, роблячи вигляд, що не впізнаю.

На мені куртка з шинельного сукна, і я в ній схожий на лицаря, закованого в срібні лати. До цього спричинився в основному Матій Яковий, який не міг вирішити, що мені шити — піджак чи пальто. Одягтися по-міському мені треба було тому, що я вже третій місяць служу в Вал-ківськiм товариствi тверезостi, яке вiдало чайними всього повіту, а містилося в Народному домі.

Моя служба не мала визначення. Може, тому мені нічого й не платили. Але я мусив кожен день ходити на пошту й розносити пакети по місту, а у вільний час переписувати різні папери,

Перед сценою за низеньким бар'єром оркестр пробував інструменти. Диригував Тихін Рудаков, який мав бути ковалем, а чомусь цілими днями грав на кларнеті. З таких же ковалів, різників та інших аматорів музики складався весь його оркестр. Нарешті звуки польки-кокетки, як стадо корів з тирла, виперли з-за бар'єра. В першому ряду сидів корнет Яхонтів з якимсь поручником. Поруч З НИМИ— дружина акцизного урядовця. Її тілеса заступали весь прохід, пробігали тільки хлопчак, ниряючи, мов у нору. Далі сиділи податний інспектор з дружиною, нотаріус, інспектор училища, як завжди, з посоловілими очима. Це була валківська аристократія.

Щойно заграв оркестр, як публіка в перших рядах почала затуляти вуха й крутити головами, ніби на них падали не бравурні звуки, а справжнє каміння.

Я теж крутив головою, вдаючи, що й мені не подобається їхня гра. А гра їхня справляла на мене таке враження, що вони ніби когось передражнявали: зал сповнило писк, вереск, скреготання і страшений барабанний гуркіт. Я так уявляв собі шабаш відьом.

Нарешті повільно розсунулася завіса. Перша дія п'єси відбувається в школі.

Режисер, певне, вирішив, що учнів натурально зіграють коржівські хлоп'яки, такі ж школярі, як і в п'єсі, і випустив їх на сцену більше десятка, щоб вони відобразили перерву між уроками.

— Хлоп'яки вирішили, що вони вже справжні артисти і мусять не гратися, а грати. Вони почали гасати по сцені, качатися по підлозі, кричати, верещати, троцтити парті. На кін уже вийшов по ходу дії вчитель і щось загрозливо кричав, суфлер ловив хлоп'яків за ноги. Але вгамувати їх вже була несила, тоді з куліс вийшов бородатий опалювач з палицею,

— Ану, ракалія,— гримнув він,— марш сюдова, сто чортів вашій матері!

Суфлер почав подавати слова учителеві, який нарешті залишився сам. Підказування було чути аж на гальорці, але вчитель тільки лупав очима. У нього був такий пришепелуватий вигляд, що з зали почулися співчутливі репліки: "Ну, ну! Бідний!"

Гамір посилювався.

3. першого ряду почали виходити.

В другому вголос пізнавали, хто грає вчителя. А він усе ще лупав очима.

Скориставшись з паузи, хлопці знайомили своїх приятелів з дівчатами, а біля входу хтось хвалився, як би він зіграв цю роль. Жіночий голос біля нього реагував на це притишеним писком і ляпанням його по руках.

Я щиро переживав провал вистави і хоч не мав ніякого відношення до аматорського гуртка, але вирішив висловити своє обурення з артиста-иевдахи.

За кулісами стояв гамір: артисти загримовані й незагримовані лаяли одне одного. Я побачив того, що грав учителя, і вже роззявив рота, аби сказати щось дошкульне, як артист рішуче здер з себе перуку, і я побачив, що це наш учитель Павло Григорович. Але слів уже не можна було зупинити, і я спитав:

— Це вам так по ролі треба було пришелепуватого зіграти?

Павло Григорович визвірився:

— Пошел вон! І я пішов.

ДЕ ВИСНЕ ДИМ

Був уже травень 1908 року, коли я, сімнадцятирічний хлопець, приїхав шукати праці до Харкова. Мені пощастило: незабаром я влаштувався писарчуком, а офіційно — помічником бухгалтера в канцелярії інституту шляхетних дівчат.

У Харкові від царського маніфесту 1905 року²⁶ чулась уже тільки далека луна. Надто голосними були погромні виступи: в Державній думі і поза Думою Пуришкевича²⁷, Дубровіна²⁸, графа Бобринського²⁹, попа Гапоіа³⁰. Їхні фотографії не сходили з сторінок газет "Южный край"³¹, "Утро"³², "Харьковские губернские ведомости"³³, "Газета-копейка"³⁴. У воротах заводу Гельферіх-Саде³⁵ ще зяяли пробоїни від гарматних снарядів, а робітники вже давно приходили на роботу по гудку.

В Харківському університеті панувала тиша ще з того дня, як у його стіни ввели поліцію. Про це всі говорили з обуренням, як про нечуване святотатство. І я кричав, що це святотатство, хоч повз університет тільки проходив.

Університет видавався мені за казковий світ, у якому вчать незвичайні люди. На них були здебільшого сірі куртки з блакитними

петлицями і обов'язково приношені кашкети, довге волосся на голові і пенсне на шнурочку.

Серед молоді студентська куртка вважалася чимсь священним. Такої популярності вона набула після п'єси Леоніда Андреева 36 "Дни нашей жизни". Ми сиділи на гальорці в театрі Синельникова37, і, коли офіцер Миронов, тримаючи Колю Глуховцева за полу, проказував: "Розумієте, це студентська куртка!" — у нас спирало дух.

На другий день після вистави, здавалось, весь Харків мугикав пісеньку:

— Быстры, как волны38,

Все дни нашей жизни.

Что час, то короче к могиле наш путь.

Налей, налей, товарищ...

— Ходіміте й ми: "Налей, налей!" А?

Спускаємося вузькими сходами глибоко в підвал, на дверях якого красується вивіска "Заря Востока", і у всьому намагаємось наслідувати богему. "Налей, налей, товарищ..." Слово "товарищ" я вимовляв з особливим притиском, бо вважав себе вже апробованим революціонером*

Справді, коли восени 1905 року у слободі Новій Водолазі, де я працював у агента земського страхування, на сходку стихійно з'їхалися не тільки наші селяни, а й з інших сіл, ми з писарем станового пристава пішли й собі на майдан до волості. З виступів було видно, що селяни невдоволені з "існуючого ладу". Чого вони вимагали, ми не дослухали, бо

замерзли і пішли собі додому. Проте загальний настрій передався й нам. І ми заспівали, правда, Не дуже голосно:

— Вихри враждебные веют над нами...39

Нас наздогнав урядник і grimнув ще здалеку;

— Революція! Заборонено!

Але побачивши, що співає писар станового пристава, ^нітився й прошепотів:

— Тихше, трохи тихше... Потому як заборонено.

Мені було чотирнадцять, моєму приятелеві на два роки більше. І ми не приглушили, а, навпаки, натиснули на голосники. Урядник з пришелепуватим виглядом ішов поруч.

Але всього цього було ще мало, щоб вважатися справжнім революціонером.

Нарешті мені пощастило уже в Харькові, Вечорами я був вільний. Іноді читав різні книжечки, які діставав од солдата, що повернувся додому після служби в Петербурзі. Якось я роздобув у нього книжечку, з хитромудрою назвою і хоч нічого не зрозумів, але побіг похвалитися одній дамі, що даремно часу не марную. Читаю навіть заборонену літературу.

Дама почервоніла, як варений рак. З цього я зрозумів, що прочитана мною книжечка, мабуть, аж ніяк не заборопена цензурою, а може, навіть і зовсім не з таких! Тепер почервонів і я.

Краще було б розповісти Люсі. Вона все одно нічого не зрозуміла б, а мене б вважала за розумного.

Три дні перед цим ми з Люсею пішли на Сумську вулицю на прогулянку. Вона вчилася у кравчихи і тому весь час говорила про гімназію. Я — писарчукував і говорив про університет. Взагалі намагалися вести шляхетні розмови.

Сумська вулиця вибігала на Миколаївський майдан⁴⁰, де містилися торговельні банки. Повз них найбільше полюбляла тинятися вечорами молодь. Це були прикажчики, домогосподарки, писарчуки.

По другий бік, біля скверу, товпилися студенти. Враз по бруку заклацали підкови. І ми ще не зрозуміли, що сталось, як кінні стражники почали нагаями шмагати публіку.

Кинулися хто куди.

Я збіг на кам'яні сходи "Северного банка". Бігли ще й інші. Стражники на конях дерлися слідом. Нас пригасли до стіни і продовжували періщити нагаями.

Я сповнився таким запалом, що став пробиватися наперед, аби й мене дістала нагайка. В цей час щось наступило мені на ногу. Кінь царського сатрапа!.. Я витис з себе войовничий вигук, але... огрядний дядько озирнувся і винувато сказав:

— Пробачте, будь ласка!

А стражники вже гналися за натовпом угору Сумською вулицею.

БУКЕТИК НАГІДОК

До Валок від Харькова було п'ятдесят верстов по залізниці. Влітку майже щосуботи я приїздив додому. В церквах дзв'онили до вечерні. Жінки в плисових керсетках поверх вишитих сорочок, дівчата в білих косинках, дітлахи в нових черевичках і сиві діди у чумарках святочно

простували до молитви. В лівій руці кожна жінка несла, мов молитовник, букетик нагідок, чи красолі, або чорнобривці. Вона покладе їх на аналой біля храмової ікони і, зібравши в разочок губи, шанобливо стане праворуч.

* Під одкритим небом.

В дворі вже підметені стежки й побризкані водою, від чого духмяно пахне земля. Заходить сонце, і рожеві сутінки у зеленому полум'ї садків роблять вечір ще більш святковим. Саме в цю пору в центр міста сходиться на гулі молодь. Це був своєрідний клуб *sub divo* *, і простягався він од перехрестя аж до ставка. Вище, за дорогою, на Мошу-рівці жила валківська інтелігенція — ісправник, його помічник, лікар, крамарі. Там же збудували і новий будинок земської управи⁴¹.

Коли вже сідало сонце, з Мошурівки гуртом спускалися в центр студенти, гімназисти, гімназистки. Діти місцевої інтелігенції — ситі, алюрні і самовпевнені. З тою молоддю, яка проходила "на дощечках", вони ніколи не водились і обмежувалися прогулянкою тільки в один кінець. Вслід їм ми посиляли пісню: "Сбейте оковы, дайте мне волю, я научу вас свободу любить...", гадаючи, що слово "свобода" налякає їх.

З кожним роком вигляд Валок помітно змінювався. Перед першою світовою війною на Коржівці, в колишньому приміщенні спиртового заводу, відкрили реальне училище⁴². В самому центрі міста, в будинку Прокоповички, відкрилася прогімназія⁴³. Поруч з вищим початковим училищем⁴⁴, на яке я все ще гнівався, збудували новий будинок жіночої гімназії. З'явилися друкарня, аптечний магазин, гос-тиниця "Росія" на чотири номери. В дворі кредитного товариства⁴⁵ широко торгували плугами Сака, віялками Ель-ворті, навіть кінними молотарками Гельферіх-Саде.

Зайшли зміни і на Посуньках, на досі тихому патріархальному куточку, де ми малими засинали в літні ночі під мелодійні співи парубків і

дівчат. Тепер тут чулися п'яні вигуки, крики й лайка жінок, які гнали додому чоловіків з пивних, що їх на Полтавському шляху з'явилося зразу аж дві.

Але найбільшою новиною була поява у Валках справжнього живого революціонера. Він звернув на себе увагу тим, що одного вечора нервово і заклопотано пробіг "по дощечках" туди й назад. Довгасте обличчя, русява борідка, сандалі на босу ногу і потертий піджачок на плечах. Мій приятель Ваня Мандрич чув уже про нього і шанобливо проказав:

— Левицький, есер. Висланий під нагляд поліції!

Ми почали мугикати: "Сбейте оковы, дайте мне волю...", але, на наше здивування, Левицький не звернув на те ніякої уваги і хутко попрямував назустріч студентам, які гуртом спускалися з Мошурівки. Мабуть, не почув! Ми замугикали голосніше: "...я научу вас свободу любить!.."

А коли й це не подіяло на революціонера, рушили додому. Хвіртка була вже засунена, в хаті темно. Я переліз через паркан, помацки нарав слив, щоб угамувати голод, і ліг в садку на лаві. Та хоч як нили ноги, а спати не хотілось.

Дивно; коли Левицький справжній революціонер, то чому він підійшов не до нас, а до студентів?

Снилися стражники на конях, і на одному з них ніби сидів Левицький.

"ПО РЕВІЗІЇ"

У всі часи молодь шукає свого героя. На початку двадцятого століття в одних це був борець Іван Піддубний 46, наш земляк, шестикратний чемпіон світу. У других велеречивий адвокат Плевако — буржуазіо-ліберальний юрист. Він брав участь у найвідоміших на той час судових

процесах і вигравав справу. А серед студентів і гімназистів "божками" були прогресивні письменники.

Мої приятелі Сергій та Іван, як і я, служили в канцеляріях. І тільки Микола П. ще вчився в комерційному училищі 47. Проте і в нас були свої улюблені російські поети й прозаїки. Той же Горький, якого "Песня о Буревестнике", "Песня о Соколе" та роман "Мать" захоплювали і нас. Про "Рассказ о семи повешенных" Леоніда Андреева говорили як про сміливий революційний твір, а цього вже було досить, щоб вважати Андреева революційним письменником. Але ще популярнішою стала повість "Яма" Олександра Купріна 48. Вона приваблювала молодь не так розкриттям принизливого стану жінки в капіталістичному суспільстві, як тим, що автор надто натуралістично показував життя будинків розпусти, куди для тих, хто навчався в середніх школах, вхід був заборонений. А заборона будь-чого завжди стає приманкою.

Після революції 1905 року в російській літературі взяв гору занепадницький напрямок. Фактично він був відбитком такого ж настрою серед молоді — модними вважалися аморалізм, розпуста, зневага до громадських ідеалів, розчарування в житті. Все це знайшло найбільш яскраве відображення в романі "Санін" Михайла Арцибашева⁴⁹. І ми не тільки читали "Яму" та "Саїна", а й наслідували їхніх героїв.

— Ходімте сьогодні "по ревізії"!

Нам було тільки по шістнадцять-сімнадцять років.

Раніше ми б на це не наважились — іти в дім розпусти! Хай ми, що жили далеко від батьків, вважали себе самостійними, але у Сергія була мати — культурна жінка, яка не спускала з єдиного сина очей. Раніше він вуха затуляв од слів: "Золотых наших, дней уж немного осталось"⁵⁰, половина из них безвозвратно промчалась. Проведемте ж, друзья, эту ночь веселей..." А зараз...

— Тільки умова — там не лишатись! — Це вже були за-лишки від його моральних настанов.

— Звичайно, раз тільки "по ревізії"! — знехотя погоджується Микола.

Ми скинулись по п'ятаку, взяли візника і поїхали.

— На Фонарний!

Літній уже візник глянув на хлоп'яків іронічним поглядом. Та, боячись втратити заробіток, передав свій настрій задубілій коняці, ні за що цьвохнувши її батоном.

Над входом у двоповерховий будинок світиться червоний ліхтар — умовний знак таких "заведений". За дверима стовбичить бородатий здоровило, на обов'язку якого покладено забезпечувати "пристойність" закладу, за що їх називали "вишибайлами".

— Куди? — витріщився він на Миколу.—Не положено пущать, раз ще не дорослий. Обратно же в формі!

Ми починаємо підлещуватися до вишибайла, хвалимо його бороду, схожу на віник, частуємо цигарками. Цигарки він бере, навіть по дві, але руки, якою загородив двері, не приймає. Виявилось, що від дотику срібної монети ця рука легко піддається і пропускає кого завгодно.

На другому поверсі в передпокої — буфет. За ним сидить мадам з бюстом загрозливих розмірів. На нас вона подивилась, як дивиться рибалка на верховодок, але видавила стандартну посмішку й величаво показала на двері до вітальні.

Пересилюючи соромливість, вступили ми до великої кімнати з лубочними картинами в позолочених рамах. На стільцях попід стінами

сиділи і парами ходили по залі дівчата. В темному кутку, на підвищенні, поблискувало піаніно. З нього витягав нудні звуки тапер.

Ми були першими "гостями", бо ще не перейшло за північ, але й наша поява не піднесла настрою дівчат. "Хлопчики почнуть зразу мораль читати",— певне, подумали вони. І не помилились. Кожен з нас вибрав дівчину до смаку, підсів до неї і завченими фразами допитувався: "Как дошла ты до жизни такой?"

<— Ти спершу купи пляшку мадери,— резонно відказала моя дівчина.

От і збила з толку — купи мадери! З "Ями" нам уже було відомо, що в буфетах таких "заведений" вино продається вчетверо дорожче, ніж у крамницях, і дівчина канючить не тому, що їй хочеться вина, а тому, що цього вимагає мадам. Щоб гості витрачалися на буфет. Моя дівчина, вдвічі більша за мене, в матроській тільняшці і широких штапях-кльош, вже сіла мені на коліна. Я з острахом думаю, що можу не втримати її, і благально повторюю:

— Ні, ти попереду розкажи, як дійшла до...

— До життя такої? А вина купиш, чорнявий брюнет? Купиш вина! Я останній п'ятак віддав на візника.

— Ні, ти попереду... Дівчина глибоко зітхає.

— Попереду я думала, що ти... Ну, гаразд. Служила в прислугах у одного офіцера. Він спокусив мене...—Дівчина шморгнула носом.— Обіцяв одружитись...

Все це ми читали вже в "Ямі" та в інших творах, яких тоді було багато.

До вітальні зайшов, потираючи руки, панок у синьому сюртуку з поперечними погонами на плечах. Як мичка прядива, стирчала борідка-буланже. Він поводився досить невимушено: одну дівчину вщипнув за щоку, другу ляснув по надто випнутому заді. А коли наблизився до нас, моя дівуля зірвалася з моїх колін і повисла йому на шії:

— Пупсик, я хочу вина. Мадери!

— Тапер! — крикнув "гість".— Вальс "На сопках Маньчжурії"!

Стали ще підходити чоловіки. Наші дівчата кидали нас і безцеремонно брали їх у полон.

Десь аж удосвіта ми на прощання зайшли ще до "заведення", яке містилося в темному завулку і вважалося найдешевшим. Тут усе було вкрите брудом, підлоги мокрі від снігу, дівчата розпатлані й розхристані. Видно, вони вже закінчували свій "трудовий день". Забачивши серед нас Миколу, який вдався невисокий на зріст, ще й з бабським зморщеним обличчям, з брутальними вигуками схопили його на руки і понесли кудись на другий поверх.

Микола спершу брикався жартома, потім уже насправжки, але дівчата обліпили його, як мухи струп, і тяг-ли з якоюсь злістю. Потім почувся їхній регіт і презирливі вигуки: "Мужчина, мужчина!"

— Ану, геть до біса. Всі! — крикнула їм вслід дівка. По сходах спускався Микола уже сам, вкрай збентежений, розхристаний. З-під чорної куртки біліла сорочка.

Закінчився цей похід досить оригінально. На візника грошей уже не вистачало, і ми пішли пішки. А йти було не менше двох кілометрів, та ще проти вітру.

Розвиднялось. В соборній церкві бемкав дзвін.

— Хай йому біс,— просичав Микола,— я замерзі

— То ходімо в собор!

— Гріхи замолювати?

— Погрітись!

Ми вважали себе атеїстами, а погрітись — це інша справа.

В церкві було кілька богомольців. Свічки горіли тільки перед вівтарем, в якому уже гундосив піп, а по кутках ще ховалася темінь. В такому місці ми й принишкли. Мокра підлога, важкий дух од розпареної одежі мимохить навертали думку до "заведения" в темному завулку.

Чи то наші обличчя були не надто скорботні, чи існувала ще якась причина, але на нас почали озиратись. Ще виведуть! А де Микола! Микола, лежачи на підвіконні, хріп на весь закуток.

Вже виходячи з собору, я помітив серед богомольців перед вівтарем панка з борідкою-буланже. З-під його шуби визирав синій сюртук з поперечними погонами на плечах. Він ретельно бив поклони і проникливо хрестився до святих на царських вратах,

В СТЕПУ НАД ОРІЛЛЮ

Я не вважав себе за хворого, хіба що був худий — "самі вуха та зуби". Але лікар, обстукавши мене молоточком, сказав:

— Хочете, батечку, бути здоровим, шукайте роботу на полі.

Так я опинився в Полтавськiм землемiрнiм училищi. Учусь уже третiй рiк, ношу куртку з зеленими кантами i золотими наплiчниками, як

справжній студент, хоч гімназисти, навіть учні комерційного училища, на свої вечірки нас не запрошують. Ми їх теж.

Склад учнів землемірки надто строкатий. Більшість з них, як і мій друг Ходнів, або не попали до гімназії, або вже були вигнані за неуспішність.

Кімнату ми найняли на горі в двоповерховому будиночку. В сусідню, майже водночас, вселилися дві сестри. Старша вчилася в школі крою і шиття, менша — в гімназії.

Познайомилися ми з ними досить оригінально. Хоч квартира у нас була завжди відчинена, але кімната така маленька, що незабаром стало нічим дихати.

— А що, як спалити цей спертий дух,— надумав я.—Повітря вже таке густе, що мусить спектись у жужелицю.

Ходнів зразу ж погодився.

— Давай!

Ми налили в олов'яну попільничку бензину і запалили.

Полум'я несподівано вибухнуло до самої стелі. Мало того, Оонзин став чомусь переливатись через вінця попільнички, бризкати вогнем на скатерку. Горить, аж гоготить, але за димом уже не видно, чому ще загрожує вогонь.

Дим густішав, вікно було заклеєне на зиму, квартира така мала, що тільки руку просунути. Ми обидва почали бухикати, а вогонь гоготить.

Одчинили двері на сходи. Дим заповнив площадку, поліз у сусідню кімнату. Тоді й вибігла перелякана сусідка:

— Що трапилося?

Бензин палахкотить. Сусідка бачить і полотніє. Але ж ми, хоч і розгублені, все ж кавалери. Тому силкуємось зробити байдужі фізіономії, галантно вклоняємось:

— Нічого особливого, маленький дослід з фізики. От тільки як погасити...

Сусідка метнулась до себе в кімнату, схопила ковдру і накрила нею бензин.

Вогонь погас. Ми були в захваті від сусідки, а найбільше я, бо бачив, що за якусь хвилину довелося б уже горлати: "Пожар, пожар!" Ходнєв і зараз кричав, але тільки з того, що стіни, стеля стали чорні, як халява.

— Ви тільки гляньте, що він зробив з кімнати!

— Кузню,— сказала сусідка, мило посміхаючись. Звичайне, трохи широче її обличчя, коли вона починала

розмовляти, ставало особливо милим. А в сірих очах ніби засвічувалися ліхтарики.

— Вас звати Таія 51? — спитав я збентежений. , — Звідки це вам відомо?

— Військова таємниця. Тільки як по батькові — не знаємо.

— Коли хочете — Петрівна!

— Тетяна Петрівна. Ви не з коліна польських князів Собеських?

— Мої предки — українці.

"Скромничає",— вирішили ми. Брат вчиться в дворянській гімназії, сестра теж. Отже, недалеко й до князівського коліна. Довгий час не насмілювалися звертатися до неї більш інтимно. Але поступово "Петрівна" відпало, і стала вона Танею. А наблизилися літні канікули — і нам уже не хотілося розлучатись.

— А ви приїздіть до нас на хутір,— запропонувала Таня. Ходнєву я збрехав, що запрошують в гості і його. І ми

вдвох уже ледь дочекалися суботи, в яку сказано їхати на полтавські степи.

Замолоду ми ладні одружитися з усіма дівчатами і... ні з ким. Може, тому так щиро плакав я уві сні, коли якось приснилося, що одружуюсь. Прощаючись з бояринами, відчув себе так, ніби йду не до вінця, а на страту. Ох, як же я гірко плакав. Навіть прокинувся з мокрими очима. Але чого саме плакав, так і не второпав,— чи мені страшно було змужнілості, чи жаль за парубоцькою безтурботністю.

На станції Мала Перещепина вийшли з поїзда. Перше, що ми побачили,— фаєтон, запряжений парою вгодованих коней. Так, це для нас і мені знову згадався сон. Мимохіть відчув, як мого серця торкнувся холодок.

Сіли до фаєтона на м'яких ресорах. Зразу ж за селом починався степ. Розпечене сонце вже опускалося в зелені лани, мов у море, і лани ці ставали сизими, потім бузковими, Нарешті почали вкриватися срібним серпанком. Рівна дорога, мов зелена плахта, слалася аж до горизонту, на якому виднілася церква. А коли коні повернули праворуч під прямим кутом, така ж дорога знову потяглася до обрію, і попереду показалася

ще одна церква. Вони маячили, мов сторожові вежі, на яких лежала опукла баня синього неба.

Коли б не тупіт коней та не вуркотіння коліс, схоже на вуркотіння кота на колінах, важко було б помітити, що ми пересуваємось. По обидва боки шляху без кінця і краю колосилися пшениці, оздоблені синіми волошками, рожевими цвіточками березки і білою кашкою. Сріблясті з чорним трясогузки невтомно бігли попереду коней. Хижі кібці, що сиділи по узбіччю, аж доки не наближались до них коні, лінкувато перелітали далі і знову сідали узбіч дороги. Коні наближаються — вони знову злітають.

Верстов за п'ятнадцять в ніс ударив густий дух конопель. Це означало, що десь близько є житло. В балці розташувався хутірець Свистунівка. Наша поява розбудила всіх собак. Кудлаті, страшні, з реп'яхами в хвостах, вони кидалися або до коней, або до коліс і вили на всі голоси, аж доки не діставали від Свирида батого.

За хутором знову тягся рівний, як скатерка, степ, а на обрії маячили церкви далеких сіл.

— А ото попереду й наша,— нарешті обізався Свирид, тикаючи пужалном у степ.

— А скільки ще верстов? — питаю.

— Як по-нашому, п'ятнадцять з гаком, ну, по-вчено-му — не знаю: на цьому не практиковані.

— А чиї це лани?

— Панськії

— Ну, а якого пана?

— Гриневича!

Нарешті Свирид набрався сміливості. Напівобернувся на козлах і запитав нас:

— Ну, а ви теж на менини до Григоровича чи по службі?

— А хто це — Григорович?

— Та наш же хазяїн — Петро Григорович.

— Коли ж він іменинник?

— Кажуть, ніби завтра. Значить, не на менини. То, мабуть, нащот закладної? І чоловік, сказати б, не гуляка, а от не вистачає. Діти! Трое дівчат та хлопець, і всі вчаться. Тягнись, коли ходиш у дворянах. Лісок продав, а це вже й землю закладає.

— А багато землі?

— Як на кого, то й багато. Аж сто десятин.

— У Гриневича більше?

— Так то ж над панами пан. Це ще не все, що бачили. Далі посесор уже тримає.

— І ви щось орендуєте?

— Стане пан з мужвою водитися. Дохман йому на тарілочці принесе оренду, ще й у ручку пані поцілує.

З наших балачок, хоч і притишених, Свирид, мабуть, домислив, що "паничі з Полтави" їдуть до Григоровича не по службі. І, мабуть, в науку нам стиха замурливав:

— Та й не жалко мені⁵²

Та й ні на кого,

Тільки жалко мені

На йотця свого.

На йотця свого

На старенького,

Оженив мене, молоденького...

Ми з Ходнєвим справді були молоді і в женихи ще не пхались. Проте від його пісні холодок торкався мого серцяї

Екіпаж, колихаючись, вїхав на великий двір. Двоє кудлатих собак з страшними мордами кинулись назустріч, але дівчина ломакою хутко загнала їх під поміст. На відкритій веранді на нас уже чекали обидві сестри, а в кімнаті зустріла й третя, найстарша. Як і подобало курсистці, в неї були розумні очі, трохи іронічний вираз пісного обличчя і рівний голос.

Гімназист Сашко дивився на нас, як і інші гімназисти, скептично і намагався триматися осторонь. Адже не до нього приїхали.

Господаря дому десь не було. До вітальні вийшла огрядна, з лукавими очима і ще вродливим обличчям господиня і зразу повелася з нами, як з рідними.

— Ви ж, мабуть, їсти хочете? — проказала вона співчут* ливо.— Дівчата, чарувати кавалерів ще встигнете. Просіть до столу.

За все своє життя я вперше опинився в панському маєтку. Мимохіть це сковувало рухи, язик. Проте я придивляв-вся довкола з цікавістю.

Садиба розкинулась на березі річки Орелі, за якою густою стіною зеленів ліс Будинок під бляхою був одноповерховий. В кутку великої кімнати, що правила за вітальню, стояло піаніно, в кабінеті — ломберний столик, що говорив за рівень культури хазяїв. Ще одна кімната розгороджена на дві, а поруч — їдальня. Пахло парним молоком і сушеними вишнями. За будинком пнувся нагору занедбаний садок, а за хлівом до річки тяглися городи. Був ще посеред двору колодязь з журавлем і довгим жолобом. Ніякої огорожі не видно.

Садиба лежала серед степу, мов велике гніздо, бо до найближчого хутірця було верстов зо дві, а з протилежного боку, на високому березі річки, здіймався курган, мабуть, ще скіфських часів, його ми бачили із степу. Було враження, що то якийсь велетень забув у житах свою шапку.

Спали ми разом з Сашком у коморі, а розбудила нас курка, яка голосно засокотіла під самими дверима. У шпаринки пробивалось золоте вже проміння.

Рожеві од вранішнього сонця простори, широка річка в очеретах, мелодійна вимова, щедра гостинність хазяїв — все це було ніби втіленням в життя Гоголевих⁵³ "Вечорів на хуторі біля Диканьки".

Те, що наймити поралися біля худоби, наймички доїли корів, а інші пололи город, аж ніяк не порушувало тих чар, якими я був сповнений з самого ранку. Для них був будень, а для мене свято!

За сніданком познайомилися і з Петром Григоровичем. Він був у широких штанях, вишитій сорочці, з примруженими очима, в яких відсвічувала добрість. Підсилювала це ще й лагідна посмішка на поголеному обличчі з шпакуватими вусами і посрібленим волоссям на голові. Тепер стало зрозуміло, чому меблі в домі були не стільки красиві, як дебелі, бо інакше б вони не витримали восьмипудової ваги господаря. До ваги він мав і відповідну комплекцію: високий на зріст, широкий у плечах, дужий на силу.

Петро Григорович усім своїм виглядом був реальним втіленням моєї уяви про степовиків.

По обіді, коли ми вже встигли накататися на човнах по Орелі, сходити на курган, звідки було видно аж п'ятнадцять сіл і хуторів, намокнути до останньої нитки під раптовим дощем, почали заїжджатися гості. Для повного уявлення про степовиків саме їх і не вистачало.

Першим приїхав конякою з мотуззяними иаритниками далекий родич з цапиною борідкою, з короткими рукавами і в таких же підсмиканих брюках. Убогість костюма, яку важко було приховати, намагався затушувати жвавистю і балакучістю. Але першим словом його було запитання:

— Мартиновича запросили?

— Він і без запрошення прибуде,— відказала господиня з нотками іронії.

Слідом приїхав брат Петра Григоровича, без ніг, але веселий на вдачу. Ми вже чули, що половина дітей на хуторі подібні до нього, а його діти схожі на кучера Митро-фана.

— Мартиновича сповістили? — спитав і він.

— А то, бач, сам не знає.

— Кажуть, уже весь степ об'їздив з своєю музикою.

— Нехай чоловік хоч з цього потішиться.

— А жінка дома сидить: дохазяйнувались, що і на люди вже нема в чім показатись.

Господиня важко зітхнула. Чи то співчувала, чи й саму це турбувало.

Потім прибули дві дами. Ходнєв штовхнув мене ліктем:

— Дама просто приємна і дама у всіх відношеннях приємна 54.

"Ніякої іншої рекомендації вони не потребували.

Нарешті на подвір'я в'їхала бричка, в якій було насипом людей. Вона нагадувала балагулу, що возить пасажирів на Поділлі. Першим зліз з брички худий і високий, в пожмаканому вбранні чоловіка, але на голові був білий кашкет з червоною околичкою. Шляхтич! З великою обережністю він зняв з брички щось замотане в ряденце. Потім почали, стрибати, мов кури з сідала, й інші. А Таня, яка стояла з нами на веранді, називала кожного по черзі:

<— Ото неголений — учитель з сусіднього села. За ним іде землемір. Мій вірний лицар.

І лукаво посміхнулась. А в мене од її слів чомусь стиснулося серце. Я намацав її руку і здавив. Вона не віднімала, аж доки не наблизилися гості.

— Аз бандурою хто? — запитав я, показуючи на чоловіка в пожмаканому костюмі і теж давно не голеного, хоч він намагався виступати, як визнаний артист.

— Мартинович з своїм грамофоном. Тут це ще новинка.

Останнім плентався розбитою ногою гість, років на тридцять, з одутливим обличчям, хоч воно все ще вирізнялось своєю інтелігентністю, а маленька борідка це ніби підкреслювала.

— О, і Левицький приїхав! — сказала Таня без особливого задоволення. — А був же такий цікавий.

Після дощу було приємно подихати ароматом вологої землі, і гості скупчилися на веранді. Звідси видно річку, і це теж ніби охолоджувало повітря.

У березі полільниці заспівали:

— Тихо, тихо Дунай воду несе,⁵⁵ А ще тихше дівка косу чеше...

Всі примовкли, слухали. Тільки неголений учитель став у театральну позу й продекламував:

— Выдь на Волгу, чей стон раздается Над великою русской рекой?..

І кивнув на городи. Але замість слова "раздается" у нього вийшло "роздається". Дама приємна у всіх відношеннях підкреслено поморщилась і скося зиркнула на нас. Ми й собі скептично посміхнулись.

Серед гостей учитель і землемір, певне, не належали до шляхти, бо присутні не приховували свого зверхнього ставлення до них. Лише той, кого Таня назвала Левицьким, стояв у куточку, замислений, і не пробував потрапити в тон іншим. Навіть пересмикнувся, коли брат без ніг грубо сказав:

— Жінка стогне від його кулаків, а він гадає, що від царського режиму.

У неголеного вчителя проступила на спеченому обличчі розгублена посмішка, наче він чимсь завинив. Сашко, певне, знав його матеріальне становище й сказав:

— Злидні і до петлі призводять. А нам байдуже.

— Своя сорочка ближче...

— Це заповідь шкурника!

Сашко зацікавився. І доки він вимовив слово "шкурника", його безногий дядько зняв високо брови:

— Цебто усі ми шкурники, небоже? Це ж чия така заповідь, соціалістів?

Пожмаканий Мартинович повчально сказав:

— Теорія соціалізму облудна і хибна.

— Правильно! — підтримав його родич з короткими рукавами.— Мужики не пнутья до революції. А що витівають по містах робітники, так із жиру бісяться!

— Столипін⁵⁷ теж так думає,— сказав зникаючись Сашко.

— Ну й молодчина Столипін. Боже його сохрани! — пихато проказала дама приємна у всіх відношеннях.

— А ви знаєте, що сказав граф Толстой? — вигукнув учитель, підбадьорений Сашком.— "Самодержавие есть форма правления отжившая! Все это отжило и идеалами не может быть. Нужна революция..."

— Як, як? — витяг вперед шию родич з короткими рукавами.

— А ти, хлопче, не пащекуй,— уже загрозово вимовив Мартинович.— Квод ліцет йові...— Але збився і докінчив уже по-своєму: — Що дозволено Юпітеру, не дозволено бикові, як кажуть по-латині. Я не консерватор, я й не революціонер.

— А молиться за царя,— стиха проказав до нас землемір.

— А я ніякої політики не визнаю,— мовив брат без ніг.— Не вірю і в революцію.

— А в бога? — ■ вже голосно запитав землемір.

— Богові до мене байдуже, як і мені до нього.

— Павло Григорович з глузду з'їхав! — перехрестила випнуті груди дама просто приємна.— Ти що, турок чи православний?

— Дрібний шляхтич я, Маріє Гнатівно, як і ти. Шляхтичі, у яких ні мети, ні надії. Порожнісінько і в оборі, і в коморі.

А до чого тут шляхта? — ображено сказав Мартинович.

— Правда, шляхта не винувата. Вона веселиться, п'є й гуляє. А більшого від нас ніхто й не вимагає.

Левицький, який досі намагався бути найменш помітним, враз обернувся до Павла Григоровича й істерично вигукнув:

— Так,— так! Правильно, Павле Григоровичу! Скажіть, яка корисна думка зросла на нашій ниві? Яка примітна істина вийшла з нашого середовища? Га?

Петро Григорович, намагаючись звести все на жарт, з посмішкою сказав:

— Левицький, не міряй на свій аршин, У тебе всі корисні думки вилітають у дірку в капелюсі.

Я зиркнув на капелюх, який він все ще мняв у руках,— в ньому й справді була велика дірка.

— А то, скажете, не правда? — вигукнув Левицький.— Що ми дали світу? Чому ми його навчили?

Дерти сім шкур з мужика! — вставив іронічно Сашко.

— Може, скажете, які ми висунули ідеї над Французьку комуну⁵⁸? Чи сприяли прогресу?

Мартинович боязко озирнувся:

— Хоч я не консерватор, але... з такими балачками... І ти теж, Павле Григоровичу, придержи язика за зубами.

Павло Григорович голосно зареготав:

— Ти мене, Мартинович, в ліберали не ший. А хочеш знати, що я думаю, так слухай. Все це буза. У нас є, слава богу, цар-государ, і йому видніше, які треба чи не треба робити реформи.

— Коли на те вже пішло, то я можу нагадати Левицькому про його божка Герцена⁵⁹. Чому ти про нього забув? — не вгамовувався Мартинович.— Чи, може, й він уже нічого не вартий?

— Облиште, панове! — уже без посмішки вигукнув Петро Григорович.
— Дівчата, ступайте допоможіть матері.

— Я відповім,— сказав Левицький.— Пан Герцен теж недалеко від нас одкотився. Він також дивився на царювання Олександра II⁶⁰, як ви на царювання Миколи II⁶¹.

— Що, що?

— Я кажу про його статтю в "Колоколе"⁶²...

— Мартинович, заводь свою машину! Розпатякались! — уже сердито вигукнув господар.— А ти, Сашко, не забувай, що тобі з завтрашнього дня вже треба думати про військову службу, а не про революцію. Який Бакунін⁶³ знайшовся!

— Я царям не служу і до вашого військового начальника не поїду! — вигукнув у відповідь Сашко і демонстративно підійшов до Левицького.

— Чортзна-що верзе! — через силу осміхнувся батько.— Сказано, дитина ще!

Мартинович заходився біля грамофона, його оточили старші.

На якусь хвилину запанувала напружена тиша. Всі робили вигляд, що уважно слухають, як рипить . пружиною Мартинович, заводячи грамофон.

Ми з Ходнєвим підійшли до вчителя і землеміра, хоч я боявся, щоб вони не продовжували балачок. Досить уже й того, що харківський губернатор не хотів видавати мені свідоцтва про політичну благонадійність при вступі в землемірне училище. Але ще більше я боявся, що виявлю свою політичну неграмотність. В землемірному училищі чомусь менш за все говорили про політику. Ми намагались не відставати од життя, але наші прагнення були спрямовані в бік моральної етики. Треба бути чесним. Чесним відносно товаришів, дівчат, роботи.

Програма навчання в училищі була велика, працювати доводилося багато, а до того ще й щорічна практика. І на читання книжок лишалося мило часу. Більше того, ми навіть не утруднювали себе визначенням свого політичного кредо. Одне було ясно, що праві партії для нас чужі, і тим більше монархісти. А далі цього не йшло.

Неголений учитель, як я й гадав, зразу ж запитав:

— Ну, як вам подобаються наші доморощені політики? Та, на щастя, його перебив огрядний простуватий землемір:

— І ви, значить, маєте намір витирати у панів кутки? Його запитання кольнуло мене. Я вже бачив, що і він,

і вчитель огиналися перед шляхтою, яка, може, і не варта їх. Але я намагався заспокоїти себе і тому відказав:

— А без цього не можна?

— Щоб, значить, між молотом і ковадлом? Для дядьків ми теж уже чужі. Бачать же: хто виходить на столипінські хутори, тому й земельку кращу нарізують. Політика хитра, а жар нашими руками загібають.

Грамофон спершу засичав, потім зарипів. І аж нарешті приємний голос Вяльцевої заспівав:

— Ой полна, полна коробушка,⁶⁴ Есть и ситец и парча...

З кімнат вибігли дівчата, вийшла розпарена господиня, навіть виткнулись наймички з кухні. А від хлівів спішили наймити. У всіх на лицах здивування й захоплення: звичай-на':скринька й труба, як величезна квітка з "кручених паничів", а виводить на весь двір. От почули й полільниці і теж чимдуж біжать до веранди. Мартинович стояв біля грамофона з таким виглядом, наче це співала не Вяльцева, а він сам.

З другої пластинки полинув густий бархатний голос Віри Паніної, яка брала низи не гірше московського протодиякона Михайлова:

— Колокольчики-бубенчики звенят, Простодушную рассказывают
быль...

На обличчях у всіх сяяла блаженна усмішка. Але коли Мартинович поставив третю пластинку і присутні почули, як придворна капела заспівала "Иже херувиме" Бортнянського⁶⁵, у всіх обличчя враз видовжились, стали урочистими, очі ублажились. Хто був у шапці — скинув і навіть перехрестився.

Під враженням почутого уже не іменинник, а Мартино-вич, який умів так гарно "грати на грамофоні", став центральною особою. Він перший і поріг переступив, коли господиня запросила всіх до столу. Левицький приїхав непрошений, він це розумів і тому поплівся останнім.

Уже була глупа ніч, коли остання бричка з гостями від'їхала од ґанку. А коли не стало чути їх, з темноти виринули постаті неголеного вчителя і землеміра. Для них у бричках не знайшлося місця, а скоріше про них просто забули. Похмуро озирнувшись на освітлені вікна, обидва кудись зачавкали по болоту.

Злива, яка почалася ще вдосвіта, перешкодила нам виїхати на станцію вранці, а на вечірній поїзд можна їхати й по обіді. Втручання природи в наше гостювання несподівано прискорило події.

День почався, як завжди, з курликання журавля над колодязем, мукання худоби біля корита, сокотання курей під коморою, ґелґотання гусей на спориші і перегукування наймитів, але все це мене вже не цікавило. З кожною годиною я все більше відчував гіркоту розлуки з Танею, тому ми шукали будь-якої нагоди, аби залишитися вдвох.

' Так опинилися в зруйнованій альтанці, аж у кінці саду. Серце стало битись частіше.

— Слухай, Таню, я... Нам треба... Я вже давно...

— Я сама хотіла,— перебила мене Таня з сумним виглядом.—Ти думаєш, що ніхто не здогадується?..

— Про що?

Я ще й сам не знав нічого. Про що ж можуть догадуватися сторонні?

— Про що?

— Ти ж бачив, до нас у Полтаві більше ніхто, крім вас, не був вхожий. Батьки...

— Ну, чого ти зупинилась?

Мене це починало дратувати: до чистого кохання, безтілесного, як повітря, терпкого, як вино, лякливого, як ластівка, дотикалася проза життя.

Я починаю відчувати, ніби невимовні чари опускаються в якусь каламуть.

— Ну, кажи, кажи...

— Батьки кажуть, що це несерйозно. Я далі так не можу.

— І ти так думаєш?

— Батько... Ці дорікання... Я не можу...

— Я зараз побалакаю з ним!

Петро Григорович був у своєму кабінеті. Заболочені чоботи, широкі штани, вишита сорочка. Наступають жнива, посивілу голову обсіли клопоти. Я втратив свій запал і несміливо промимрив:

— Я хочу...

Петро Григорович, стримуючи роздратування, перебив:

— Коней? Жнива, хлопці. Не до катання.

— Я хочу... руки...

Петро Григорович закліпав віями.

— Чого, чого?

— Я хочупросити руки... Ми серйозно з Танею...

— Тьху! — ніби розрядився він.— Вам що, життя набридло? Сказано, молоде, дурне.— Але очі його вже іскрилися добрим сміхом.

По обіді розпогодилось. Світило сонце, парувала земля. Знову затупотіли коні, і знову завуркотіли колеса, наче кіт на колінах, але чомусь не так мелодійно, як два дні тому: я уже був заручений. Багато було вражень, але обмінюватися ними з Ходневим чомусь не хотілося. Замість цього в голову пхалася пісенька:

— Та й не жалко мені Та й ні на кого, Тільки жалко мені На йотця свого, Оженив мене, молодого...

Я оглянувся — на веранді все ще стояли три сестри, і над ними підносилася, як дуб над орішиною, постать Петра Григоровича.

Тільки через рік Тетяна Петрівна стала моєю дружиною, а я вже закінчив Одеське артилерійське училище і на другий день після вінчання виїхав у армію: йшла війна з німцями.

Коли спалахнула громадянська війна, я був в армії. Тетяна Петрівна жила у моїх батьків, а по степах України все ще гуляла чубата анархія. Темними ночами на хуторах лунали постріли і моторошно вили собаки.

Телеграма

Валки Посуїьки Панченку Наташа⁶⁶ і папа⁶⁷ забиті сімнадцятого увечері

Сашко⁶⁸

ЦАР БЕЗ ТРОНУ

З придворною дамою цариці Марії Федорівни я зустрівся у вітальні відомої артистки Марійського театру⁶⁹ Смета-, ніної.

Господиня підвела мене до жінки, яка артистично маскувала свій вік чорним єдвабом, що робив її фігуру ставною, як її тонка усмішка обличчя — ні старим, ні молодим, а просто приємним.

— Бредова Ада Вікентіївна,— повела господиня рукою в її бік. Потім у мій: — Поручник артилерії! — І назвала моє ім'я і по батькові.

Почувши прізвище, я дзенькнув острогами. Для військових ім'я генерала Бредова було досить відоме. Голова гвардійського економічного товариства! В магазинах його товариства на Мойці можна було придбати все потрібне для офіцера — од савеліївських острог до георгіївських хрестів.

— Пане поручник, ви знаєте, що сьогодні жіночий день? Мусите нам слугувати!

Я вклонився і хотів уже сказати, що радий їй слугувати хоч і щодня. Але вона вже говорила до господині:

— Єлена, ти знаєш, Олександра Федорівна сьогодні в домашній церкві справляла сорокоуст по Гришці Распу-тіну 70?

— Хіба вже сорок днів?

— Справді, як хутко біжить час. Цар поїхав у ставку головнокомандуючого, і тепер Аннушка Вирубова хоче просунути в царський палац "старця". Носиться з. цим косолапим, як з писаною торбою.

Потім знову повернулася до мене.

— Ваш приятель,— і повела підмальованими очима в бік поручника Суходолова,— подібний до Вирубової.

Я глянув на Суходолова. Він був кособокий. Хотів спитати — чим? Але вона вже казала до господині:

— її тільки корсет і тримає.

Вирубова теж була придворною дамою, тільки вже не матері, а дружини Миколи II — Олександри Федорівни. 'На сторінках газети "Вечернее время" 71 доводилося часто зустрічати її ім'я в повідомленнях про скандальні оргії Распу-тіна, тому і в мене складалось про неї враження як про огидне створіння. Саме тому її частіше презирливо називали Аннушкою, так само, як Олександрю Федорівну, з походження герцогиню Гессенську, ворожа партія презирливо величала Алісою.

Наступник трону російського царевич Олексій від роду слабував на кровотечу. Марновірна цариця лікувала його молитвами і мощами святих, і тому "старець" Григорій Распутін був допущений до царського палацу.

Хитрий пройдисвіт зумів поізести справу з лікуванням царевича так, що незабаром підкорив царицю своїй волі, а через неї і Миколу II. Відтоді нічого не робилося без його згоди. Він призначав і звільняв міністрів за своєю вподобою. За його порадою дрібненький Микола II в'їхав у завойований Перемишль на білому коні у величезних чоботях "старця".

— А ви знаєте, чому князь Меншиков так нічим і не поплатився за розтрату? — спиталася Ада Вікентіївна.

Мабуть, з доброї волі поїхав на фронт? — мовив двозначно сивий статський радник, господар дому.

— Меншиков на фронт? Ха-ха! Власними очима читала записку на клаптику паперу від Распутіна: "Министеру Хвостову. Милой дорогой красивую посылаю дамочку бедная спаси же нуждается поговори з ней Григорі". Ірина Мен-шикова — красуня! Які ви, чоловіки, невибагливі.

Це вже було сказано на мою адресу, хоч у вітальні, крім мене, були ще чоловіки. Потім викривила соковиті губи й додала: "Милой". Я спалахнув: а чи й мене рівняє до косолапого мужлана? Але вона хоч і викривила губи, проте й примружила очі. Лукаві очі. Як це розуміти? На щастя, господиня запросила всіх до столу.

Придворна дама Марії Федорівни не переставала ганьбити придворних дам і фрейлін Олександри Федорівни і за столом:

— Я просто не знаю, до чого б це дійшло, коли б князь Юсупов⁷² не пристрелив його.

— І Пурішкевич, кажуть,— докинув господар.

' —"■ Там їх було багато. В палаці Юсупова. Ви будете сміятись,— це вже до нас, мужчин,— наші дами почали вже цьому царському лампаднику мити ноги і витирати своїм волоссям. Не вірите? Вони навіть побилися за те, хто має більше права прати його брудну білизну!

— Ада, це не смачно! — перепинила її господиня.— Бери краще рябчиків.

Ми сиділи одне проти одного.

— Вам покласти рябчиків, спаржі?

— Ласкаво прошу!

— Мій прадід Тадеуш Костюшко⁷³ теж кохався в цих стравах. Давайте вип'ємо за те, щоб його правнучка скорше увінчала свою голову польською короною. Я єдина претендентка!

Коньяк Шустова був досить міцний, і я набрався сміливості:

— Ласкава пані, мабуть, і в думці не припускає, що. її візаві ще більший претендент на польську корону по лінії королів Собеських. А ця галузь, даруйте, більше до вподоби вельможній шляхті, ніж галузь начальника пов-станців Костюшка, який хотів позбавити її привілеїв.

Коли б моя дама не пила коньяку нарівні зі мною, во* на б зрозуміла, що прізвище, співзвучне з Собеським, мала моя дружина, а не я, і зрозуміла б мій жарт. Але зараз вона зрозуміла зовсім інше,— що спадкоємцеві короля Яна Со-беського⁷⁴ треба вклонитись, як кланялася вона цареві, цариці і царенятам. Так вона і зробила, зовсім розгубившись.

Це було навіть не смішно, а скоріше трагічно.

Але ніч цими дивами не закінчилась, вона готувала мені ще більшу несподіванку.

Десь далеко вже за північ троє нас, поручників, попрощалися з гостинними господарями і перейшли до Суходоло-ва, який винаймав кімнату в цьому ж будинку на другому поверсі.

Високе вікно, завішене глухою шторою з білою бахромою, виходило на Конюшенну вулицю. Царське Село⁷⁵, засипане снігом, вже давно спало.

Ми пили чорну каву і вели розмову про концерт нашого земляка Івана Алчевського⁷⁶ в офіцерському клубі. Потім почали обурюватися з інертності вищого світу до життя, яке його оточувало. На німецькому

фронті солдати вже зрозуміли злочинність війни і не хотіли воювати. Зброї не вистачало, в окопах ниділи вже тільки ополченці віком до п'ятдесяти років. На міста насувався голод. Тільки два дні, як дружини петроградських робітників розгромили пекарні і крамнички. Листівки Петербурзького комітету РСДРП (б) закликали робітників до загального страйку. В самому лише Петрограді страйкувало вже близько 200 000 робітників. А наша аристократія немов жила десь в іншому царстві і баврілася тільки плітками та пересудами про придворних лакуз та про Григорія Распутіна, вишукуючи все нові й нові анекдоти.

— Ви знаєте, де його поховали? — питає Суходолов.

— Кажуть, десь тут, у Царському Селі.

— Під вікнами цариці. І капличку поставили. Поступово ми зійшли до балачок про Григорія Распутіна. В цей час за вікном щось зашаруділо.

Насторожились. Шурхотить! Три години ночі.

Я скрадаюсь до вікна, трохи відхиляю штору і відскакую. На всю раму розіп'ята людина. На другому поверсі!

До вікна можна дістатися тільки по дашку над ґанком, потім по карнизу в одну цеглину завширшки.

Глянув ще раз — висить!

— Там чоловік! — кажу стиснутим шепотом.— Біжіть двоє вниз, а я тут!

Побігли, вихопивши револьвери. Я теж став до вікна з револьвером.

Прислухаюсь: щось кричать з ганку Суходолов і Раго-зін, щось бубонить людина за вікном. Виглядаю, незнайомиць посунув до ґанку. Чути вже голоси на сходах, а я собі гадаю: "Злодій? Агент? Ну, звичайно ж, агент. Що ж він міг почути крізь подвійне вікно? Але напише в рапорті, що говорили про царя, на царя, про існуючий лад. Але ж про це вже кажуть навіть з трибуни Державної думи 77! І заядлий монархіст Шульгін 78 кричить, що коли ми підносимо проти влади знамено боротьби, то це тільки тому, що ми дійшли до межі! Правда, він боїться анархії і безвладдя. Путиловці⁷⁹ теле вийшли на демонстрацію вже з червоними прапорами: "Геть самодержавство! Геть війну!"

Тупіт ніг і збуджені голоси сходили нагору. Цікаво, як він буде викручуватись! Мабуть, озлиться за свою необережність і напише такого рапорта, що завтра ж завітає жандармерія. За мирного часу висилка або Наримський край 80, а під час війни — фронт! Хай ворог замість них зробить чорну справу. А не поцілить тебе куля — воюй! За віщо? Щоб поміщики й шляхта нас і далі вважали за робочу худобу? Після війни ми, скороспілі офіцери, більше не будемо їм потрібні. Ідїть собі, рийтесь у землі, а вони будуть панувати. Прибулий з фронту офіцер розповідав у офіцерському зібранні: в окопах більшовицькі агітатори кричать, що обернення сучасної імперіалістичної війни в громадянську війну є єдино правильне пролетарське гасло! А я щоб накладав головою за те, аби Україна лишалася і надалі Малоросією, щоб ми у своїй хаті та не мали права користатись рідною мовою? До біса всіх самодержців, царів і імператорів!

До кімнати зайшли Суходолов і Рагозін, а між ними дрібненький солдат. Певно, добре замерз, бо був аж синій. Проте зразу ж виструнчився і завмер.

— Ти хто такий? — питаю.

— Рядовий лейб-гвардії його імператорської величності полка, ваша імператорська величність!

Я мимохідь посміхнувся: заплутався, бідняга, в цих імператорських титулах.

— Прізвище?

— Даниленко, ваша імператорська величність! Я закліпав віями:

— Як, як?

— Даниленко, ваша імператорська величність!

— Кому ти відповідаєш?

— Ви, ваша імператорська величність!

— А хто я?

— Ви, ваша імператорська величність!

— А хто це? — показую на Суходолова.

Солдат увесь час тримає руку біля шапки і витягся уже мало не до стелі.

— Хто це?

— Поручник артилерії, ваша імператорська величність! Я глибоко зітхаю і вказую на Рагозіна:

— А це хто?

— Поручник артилерії, ваша імператорська величність!

— Ну, а я хто? — І тикаю пальцем у свій погон, такий самий, як і в них.

— Ви, ваша імператорська величність!

Може, я подібний до Миколи II? Так ні, бачив його — нижче середнього на зріст, дрібненьке обличчя, русява борідка і блакитні очі. А я гладко поголений і з чорнявим чубом.

— Чого ти тут опинився?

— Проводив наслідниць вашої імператорської величності!

— Ви що-небудь розумієте? — звернувся я вже до своїх приятелів.

— Стоп! — зареготав Рагозін.— Над нашим вікном ще вище є вікно?

— Мезонін,— сказав Суходолов.— Там кухня.

— От у цьому і розгадка. Де твій джура? Павло, покличте сюди дівчат з кухні!

За хвилину-дві з'явилися заспана покоївка та куховарка.

— Ви цього кавалера знаєте? — питаю. Вони заверещали, як обпечені:

— Якого кавалера? На біса він нам здався, такий шмаркач! Перший раз бачимо!

"Шмаркач" лупав очима і підтягав носом.

— Оце вони наслідниці? — питаю уже в солдата.

— Точно так, ваша імператорська величність. Дівчата знову було заверещали, що він злодій, а вони

чесні дівки, а не якісь там "наслідниці", що він сам — послідній. Але потім чомусь злякано покліпали віями і поточилися за двері.

Я подзвонив до вартового офіцера полка і попросив забрати свого солдата.

Доки прийшов патруль, ми встигли вже з'ясувати, що Даниленко був з Гадяча. Дома там десь мати-вдова з малим хлопцем. А чи є їм що їсти — не знає. Вимова в нього була чиста полтавська. Поступово він, мабуть, уже забуз, чому опинився в цій кімнаті і залюбки розповідав про свій Гадяч, про чарівні вечори. А коли задавав я запитання, він схоплювався і мов заведений тараторив: "Точно так, нікак нєт, ваша імператорська величність!"

— Ти як почуваєпї себе щодо здоров'я? — запитав Суходолов.

— То фельдфебель вигадує, ваше благородіє. А я здоровий.

— Що він вигадує?

В цей час прийшов фельдфебель з двома солдатами. Ми розповіли йому, в чім справа. Він слухав, стоячи струнко, але в бік Даниленка кидав люті погляди.

— Точно так, ваші благородія! — І покрутив біля лоба пальцем. А на Даниленка враз grimнув: — Пішов вон сцю-дова, хохлацька мордо!

Даниленко враз втяг голову в плечі, зморщився і, мов побитий пес, подибав до передпокою. Рагозін сказав:

— На таких плечах не довго втримається царський трон!

РЕВОЛЮЦІЯ

Фельдфебель вскочив до їдальні офіцерського зібрання, на смерть переляканий, і крикнув:

— Бунт, ваші благородія!

Ми саме ласували гречаною кашею, запеченою в морських черепашках. І тому, мабуть, реакція була уповільнена.

— В чім справа, Мартиєнко?— недоволено спитав старший офіцер.

— Всіх виганяють з казарми... на Петербург...

— Хто?

— Солдати з піхоти. Я хотів... Кричать: "На плац, на плац!" І бах, бах! Мало мене не вбили...

Ми схопилися з-за столу, стали одягатись. А командир батареї все ще допитувався у фельдфебеля:

— Чого на плац? На який плац?

— В Петербурзі, кажуть, революція, ваше благородіє! З цього моменту і починається в моєму житті нова ера.

Ще два дні тому наш дивізіон переїхав з Царського Села до Красного⁸¹ на практичну стрільбу. Гармати йшли своїм ходом і десь застряли в заметах. А командири їхали поїздом через Петроград.

Переїжджаючи з Царськосельського вокзалу на Балтійський, ми вже бачили по вулицях столиці посилені патрулі поліції на конях, які розганяли не тільки демонстрації робітників, а й купка людей. Звична картина, але угледіли й незвичне. По Невському проспекту сунула велика колона. Над головами майоріли червоні платки, й стяги, і транспаранти з грізними словами: "Долой царя!", "Хлеба!" Біля Анічкового мосту з-за рогу вискочив кінний загін поліції, і пристав ударив шаблею жінку, яка несла червоний прапор. Робітники тут же стягли його з коня і кинули у Фонтанку, Поліція почала махати шаблями, ще й загін козаків з'явився. Але від козаків уже тікали не робітники, а поліція.

В поїзді почули й таке:

— Учбова команда Волинського полку, яка тільки три дні тому розстрілювала демонстрації робітників, вчора забила свого командира і вийшла на вулицю з червоним прапором.

— Революція?

— Ну, до цього ще далеко. Із ставки від Миколи II командуючий військом Петроградської військової округи одержав розпорядження: "Наказую завтра ж припинити в столиці безладдя..." А генерали вже постараються, будьте певні. Що крові проллється багато, це факт!

В батареї було тільки двоє офіцерів кадрових. Решта, як і я, вчорашні студенти. І тому ставлення до подій було далеко не однакове. Почувши від переполошеного фельдфебеля: "В Петербурзі революція", молодші командири реагували одностайно:

— Пішли, хутко їдьмо!

— Куди? — розгублено запитав старший офіцер.

— Туди, куди наші солдати. Чи ви хочете, щоб зразу опинилися за бортом. їдьмо!

— Не дозволяю! — зарепетував командир батареї.

— Ну, то лишайтесь самі!

Такий непослух у військовий час карався воєнно-польовим судом. Ми це знали і все-таки вибігли з їдальні. Пішов за нами, також сам не свій, і старший офіцер. А позаду чувся істеричний крик командира батареї. Однак на нього вже ніхто не звертав уваги.

Своїх солдатів ми наздогнали вже біля піхотних ^ казарм. Ополченці теж уже лаштувалися на снігу в похід ї брали з собою навіть похідні кухні. Смеркалось. В одному вікні тимчасових бараків, побудованих на сто тисяч солдатів, з яких комплектувалися маршові роти, блимав вогник.

Біля єдиної свічки сиділи офіцери піхотного полку, мов па одірваній крижині.

— Пора виступати,— кажемо ми.

— А ви що, їдете з солдатами? — дивується полковник.

— А то ж як?

— З бунтарями? Ви що ж, гадаєте, що так і не знайдеться кому їх перестріляти?

— Цар розпустив Державну думу!

— Значить, треба було!

— Але ж, кажуть, вона не послухалась.

— Завтра до Петрограда прибуває сам цар. Кінна гвардія одержала наказ негайно виступити з Новгороду на столицю. Вона покаже вам кузьчииу мати!

Дев'яносто тисяч солдатів нарешті рушили на Петроград, а їхні офіцери залишилися біля недогарка свічки.

Десь уже напівдорозі стало видно, як в Оранієнбаумі⁸² щось горить, жевріло небо і над Петроградом. З кожним кроком настрої у солдатів підвищувалися. Раптом колону перестрів якийсь полковник у санчатах і сердито запитав:

— Ви за кого? Уряд скинуто. Державна дума, всупереч наказу царя, утворила Тимчасовий комітет⁸³!

— Ура! Ура! —закричали солдати.

— То кому ви йдете на підтримку? Бунтарям чи...

Але солдати продовжували кричати "ура", і полковник повернув коня назад, ще більш сердитий.

Те, що ми були заодно з своїми солдатами "за Тимчасовий комітет", їм було до вподоби. Проте з командирами вони вже перестали рахуватись. Керував ними хтось інший. Коли ми біля станції Логово зробили привал, а самі зайшли до буфету погрітись, солдати без нашої команди знялися й пішли далі. Довелося знову доганяти.

Вогонь завжди збуджує людину, а тому, що попереду горіло не звичайне вогнище, а ціла арка Нарвської застави, заграва на солдатів уже вплинула як клич до бою. Це було видно з того, як вони з ревом кинулися до будинку, з якого почулися постріли з кулемета. Вогники

блимали із слухового вікна, але за кілька хвилин брязнули шибки, звідти полетів кулемет "шоша", а слідом за ним — і городовик.

До нас під'їхав на коні офіцер військової академії з червоною пов'язкою на рукаві. З його вуст ми почули вдруге:

— В Петрограді революція! Ви за кого?

— За Тимчасовий комітет! — загукали солдати.

— Тоді йдіть на Балтійський вокзал і чекайте розпорядження.

— А що то горить?

— Поліцейський участок!

— Ура, ура! — закричали солдати.— Революція, бий фараонів!

Але поліцай, якого скинули з шостого поверху, вже лежав на тротуарі бездиханний.

Навколо все бурувало: одного городовика було мало, щоб задоволити жадобу помсти за всю історичну несправедливість щодо руського солдата, мужика і робітника. Ми їхали попереду, теж сповнені бунтарським духом, але почували себе, як завислий над безоднею. Досить комусь одному гукнути: "Бий командирів!" — і це було б зроблено за одну хвилину.

Балтійський вокзал нагадував потривожений мурашник. Там були солдати Оранієнбаумського кулеметного полку. Своїми тачанками з кулеметами вони заставили весь круглий майдан перед вокзалом. Усі були збуджені, рухливі і один з-перед одного викладали почуті новини.

— Ні, ви тільки послухайте, що писала цариця у ставку царя Миколи про революцію: "Это хулиганское движение. Мальчишки и девчонки бегают и кричат, что у них нет хлеба ("От падло!" — солдат),—просто для того, чтобы создать возбуждение,— и рабочие, которые мешают и другим работать ("Ну й стерво!" — солдат). Если бы погода была очень холодная, они все, вероятно, сидели бы дома". Га?

Солдати дружно засміялись.

— Ти що, за ад'ютанта в цариці, чи що? — почувся чийсь скептичний голос.— Звідки це знаєш?

Солдат читав з папірця. Він акуратно згорнув аркушик, засунув його за пазуху і хитро підморгнув:

— Значить, знаю. А як знаю, то вже моя справа. Згодом я серед документів громадянської війни надібав

цього самого листа. Солдат процитував його слово в слово. Він, мабуть, не знав тільки, що у відповідь Микола II писав цариці: "Беспорядки в войсках происходят от роты выздоравливающих, как я слышал. Удивляюсь, что делает Павел?* Он должен был бы держать их в руках".

— Жандарма піймали! — крикнув хтось.— Ось ведуть!

Через зал до коменданта солдати провели вусатого дядька в смушевій шапці й цивільному пальті, але з-під нього визирали діагоналеві брюки, заправлені в наваксовані чоботи.

* Командуючий гвардією.

— А що я чув, братики! — горлав інший солдат. Але, що він сказав далі, не довелося почути, бо ще голосніше закричало кілька голосів:

— Фараони стріляють!

З протилежного будинку тукав кулемет.

Солдати забігали, заметушилися, закричали. Виявилося, що з ними не було жодного офіцера: всі по дорозі до Петрограда повтікали. Тоді вони звернулися до нас:

— Ми їх зараз ліквідуємо. Дайте тільки командира! Доки улаштовували цю справу, стрілянина вже вщухла.

Цього поліцая разом з кулеметом, як і першого, скинули з горища на тротуар і без командира.

Минула ніч, настав уже й день, а ніякого розпорядження ні від кого не поступало. Про пас, певне, забули. Ми вирішили самі зголоситися в Тимчасовий комітет і доповісти про підтримку його нашим артилерійським дивізіоном. Гармат ми з собою, правда, не привезли, бо це був дивізіон далекобійних гармат системи "Вікерс", для перекидання якого потрібно кілька залізничних ешелонів. Але всі солдати, аж п'ятсот чоловік, були озброєні револьверами. Озброїлися, правда, вони самі, розбивши батареїні цейхгаузи.

До делегації солдати визначили мене і ще двох рядових.

Тимчасовий комітет містився в приміщенні Державної думи на Шпалерній вулиці. Дістатися туди можна тільки пішки, і ми рушили залюбки, бо на кожній вулиці було щось цікавого. В одному місці група солдатів і робітників силкувалася скинути з даху величезного двоголового орла. Певне, зробити це було не так легко, бо робітники почали рубати йому ноги й крила сокирою і скидати на вогнище, яке палало на тротуарі.

Надворі стояв міцний мороз, був ще й східний вітер, і вогнища палали всюди, тільки не для того, щоб на них спалити царські емблеми. Треба було й грітися людям.

По вулицях пробігали вантажні машини, повні солдатів. По одному лежало й на крилах. Вони виставляли вперед рушниці з багнетами, тому машини мали грізний вигляд. З одної полетіли, підхоплені вітром, листівки. Це був Маніфест Центрального Комітету РСДРП (б), що закликав до створення Тимчасового революційного уряду. Я встиг прочитати тільки три рядки: "Громадяни! Братськими дружними зусиллями повсталих ми закріпили новий лад свободи, що народжується на руїнах самодержавства!.." Якийсь солдат, певне, був невдоволений з мого бурмотіння, видер у мене листівку:

— А дай ще я почитаю!

На шинелі у мене блищали погони з трьома зірками, але літній солдат уже не звертав на них ніякої уваги. Я теж зробив вигляд, що не дочув його, і відвернувся до будинку суду, що палав від землі до даху.

До палацу Державної думи весь час підходили якісь військові частини, під'їздили вантажні машини, в дворі стояли кулемети. Хоч солдатів біля них не було, у просторому вестибюлі горою лежали жовті сидла та бляшані скриньки з патронами. В залі засідань і на балконах повно солдатів у шапках і з гвинтівками за плечима. До них хтось виголошував з трибуни промову. По сходах на другий поверх спішили якісь військові й цивільні. Не міг бігти через свою комплекцію тільки голова розпущеної Державної думи, а тепер Тимчасового комітету.

Я зустрів його теж на сходах. Грузький, короткоший, з круглою, як гарбуз, головою і тупим поглядом очей, як у людини, що програла останню ставку, Родзянко ступав важко і розгублено. Але мені був потрібен не він, а керівник військового відділу полковник Енгельгардт. Знайшов я його * кабінеті, заповненому телефонними дзвінками і

солдатами. Полковник одночасно слухав відвідувачів і говорив по телефону. Так само повівся вій і з нашою делегацією. Навіть не дослухавши мене, кинув через плече:

— Владу вже передано Тимчасовому уряду. Годувати вас у Петрограді нічим. Повертайтеся назад у свої казарми!

— Як так? — викрикнув солдат з нашої делегації.

Я теж був вражений такою відповіддю і теж почав сперечатись. Але Енгельгардт уже вів розмову з іншою делегацією. І казав їм те саме: "Повертайтеся назад".

— Що ви його слухаєте? — вигукнув один солдат.— Вже утворена Рада робітничих і солдатських депутатів!

Енгельгардт зробив вигляд, що за балачкою по телефону не чув цього вигуку, і все заявляв делегатам: "Годувати нічим, повертайтеся назад!"

Коли ми вийшли в двір, біля дверей зупинилась вантажна машина з арештованими царськими міністрами. Через борт перелазив міністр внутрішніх справ Протопопов⁸⁴, організатор розстрілу робітничих демонстрацій, але солдати не лютували, не ображали цього переляканого насмерть суб'єкта, а тільки посміювалися з його незграбних рухів.

Принесене нами розпорядження полковника Енгельгардта не сподобалося солдатам батареї. Якщо деякі розцінювали цю відповідь з політичних позицій, то інша частина, особливо селяки, дивилися на це тільки з точки зору остогидлої ка-зарменої дисципліни. Тут вони були вільні, а до того ще можна ходити з одного продовольчого пункту до другого і безкоштовно ласувати і смаженою, і вареною рибою, а той м'ясом. Такі пункти були за піч організовані по всьому місту.

Офіцери мовчали, бо кожне їхнє слово тепер брали під сумнів. Виступив мобілізований пітерський робітник Нес-тір Натура:

— Товариші!

Таке звернення до солдатів пролупало вперше, і в них заблищали очі.

— Товариші! Пани офіцери нехай собі їдуть, коли хочуть. А ми мусимо залишитись. Хіба ж не зрозуміло, чому нас відсилають назад? Щоб легше задушити революцію! Он Миколка Другий уже шле з фронту дивізії. Будемо слухати не колишніх буржуїв, а Петроградську Раду робітничих і солдатських депутатів!

— Нікуди не поїдемо, не поїдемо! — закричали солдати. Старший офіцер Алексеев хотів був щось сказати, але

його перепинив той же Натура.

— Пане капітан,— сказав він, примружившись,— вам тут нічого буде їсти, ніде спати. їдьте назад у Красне Село. А ми вже й самі обійдемось.

Про те, що віднині скасовувалося звернення рядових до офіцерів з обов'язковим величанням — ваше благородіє чи превосходительство, ми довідалися тільки в Тимчасовому комітеті, як і про утворення Ради робітничих і солдатських депутатів. А солдат Натура уже знав про це до нашого повернення.

То, певне, він мав інструкції, як поводитись солдатам.

Для нас стало зрозуміло, що фактичним командиром батареї став уже не капітан Трусов, кадровий офіцер, який з переляку заслаб на екзему, а рядовий ІТестір Натура, мобілізований пітерський робітник.

ПІД ГРІМ КАНОНАДИ

Війна з німцями вибухнула в той рік, коли я закінчував Полтавське землемірне училище. Моя освіта давала право на вступ до військової школи, і я в тисяча дев'ятсот шістнадцятому році закінчив п'ятий прискорений випуск Одеського артилерійського училища в чині прапорщика артилерії.

Проз цілий рік ми формували батарею, привезену з Англії, в Царському Селі. На початку березня мого товариша призначили в караул до царського палацу. Підходить до нього низенький миршавий Микола II і питає:

— Що це у вас, пане прапорщик, на грудях?

— Червоний бант, пане полковник! — відказує мій товариш, випнувши груди.

— Для чого? — кліпає блакитними очима Микола II.

— Революція, пане полковник!

Микола II, як від протягу, щулиться, втягає голову в гострі плечі і простує до парку.

— Туди не можна! — гукає прапорщик.

— Чому не можна?

— Тому, що ви, пане Романов, під арештом. Можна прогулюватися тільки в дворі.

Скинутий революцією цар, самодержець вся Русі, Микола II ще більше щулиється і немічно йде в палац.

Того ж року батарея "Л" системи "Вікерс", в якій я був старшим офіцером, прибула на Південно-Західний фронт, який з кожним днем все більше розвалювався. Офіцери опинилися в скрутному становищі: як командному складу їм треба було домагатися від солдатів воювати "до переможного кінця", а настрій солдатської маси підказував, що краще не заважати їхньому братанню з німецькими солдатами. Кадрові офіцери, старанно приховуючи своє справжнє ставлення до революції, намагалися пристосуватися до настрою мас. І коли надумали червневий наступ під команду самого головнокомандуючого Керенського, таких, що бажали накласти головами за інтереси Антанти, виявилось не дуже багато. Наступ провалився.

Солдати воювати не хотіли, і ми, втративши батареї "Вікерс", були відтягнуті з фронту в Конотоп для дофорування.

Якось по місту поширилася чутка, що з фронту іде ешелон донських козаків на підмогу контрреволюційному генералові Каледіну⁸⁵, який збирав свої сили на Дону. Місцевий революційний комітет скликав мітинг у кінотеатрі.

— Як бути? Не можна ж мовчки дивитися, як збирає сили контрреволюція?

— Не можна!

Після гарячих суперечок вирішили затримати козаків. Не пускати їх на Дон.

Гаразд, а чим зупинити? Всі військові частини, що були розташовані в Конотопі, не виявляли революційного запалу, а робітники залізничного

депо і маленького заводу не мали зброї. Та байдуже. Вирішили будь-що затримати!

Залізничники пообіцяли загнати паровоз у тупик.

За кілька годин стало відомо, що ешелон з козаками вже прибув на станцію Конотоп. Навіть більше, донські козаки розвантажуються.

Цього ще не вистачало!

Знову скликали мітинг. Тепер уже на майдані.

На мітинг прибули й козачі офіцери. Мова тепер ішла вже не про затримання; а як би позбутися непрошених гостей, що зразу ж поставили низку вимог. І тільки після одержання потрібної кількості харчів та фуражу вони погодилися продовжувати шлях на Дон.

Далі все відбувалося, як у калейдоскопі: Центральна рада, німецька окупація України.

Батько, почувши, що німці ідуть уже на Валки, не знав, на яку ступити. А побачивши, як солдат-чужинець потяг з клуні останнє сінце, скрухо похитав головою і сказав: "А ще говорили— німецька культура. Злодюги ви, от хто!"

Після німецької окупації — гетьман Скоропадський, потім Директорія... Україна палає в огні повстань.

Під ударами народних месників біжить з України, як очманіла, трьохсоттисячна армія німецьких окупантів. Гетьмана Скоропадського, щоб урятувати від заслуженої кари, виносять з палацу під виглядом якогось хворого, і він тікає до Берліна. Втечею до Польщі рятується новий претендент на вождя — Симой Петлюра.

За допомогою Червоної Армії змітаються армії добровольців генерала Денікіна. В Чорне море скидають його наступника барона Врангеля.

На Україні встановлюється Радянська влада.

Але ні, це ще не кінець. На Україну нападають, нацьковані Антантою, білополяки, які мріють про Польщу "від моря до моря". Я команду 180-м легким артилерійським дивізіоном Червоної Армії. З частинами 60-ї стрілецької дивізії, збиваючи з позицій противника, хутко просуваємося по шляхах Галичини. Селяни розгублені, не ймуть віри.

— Що то є, пане товаришу? — питає один, з волоссям аж до пліч.— Що це за війна така, прошу ласки! Рано прийшла Червона Армія та всі на конях, файні хлопці, а за годину знову пілсудчики⁸⁶. Очі лізуть на лоба. Кричать: "Утікайте, хлопці, большевіці йдуть! А ми їм: "Большевіці вже попереду вас, панове!" Ви б погледіли, що з ними ся діяло!

Після замирення з поляками 60-а дивізія була перекинута на Поділля добивати банди "батьків" Заболотного, Лиха, Цвітковського, Гниди, Чорта, Хмари. Зробили ми тоді сто один похід. Заставали ще свіжі сліди перебування там чи там "зелених", але жодного з них так і не запали. І не дивно, бо начальник 60-ї дивізії Крючковський, як потім виявилось, ще раніше перекинувся до "зелених", хоч про людське око і залишався у червоних.

Трапилося це ніби тоді, коли 60-у дивізію спішно перекидали з-під Кам'янця-Подільського в Ольгопіль.

Банда Зеленого⁸⁷, звільняючи своїх з в'язниці, забила там начальника дивізії Реву.

Наш шлях лежав через містечко Ободівка. Начальник дивізії Крючковський вирішив поїхати на автомобілі вперед для розвідки. Супроводив його кінний загін.

Крючковський взагалі відзначався відважністю, тому й був уже тринадцять разів поранений. Але в даному випадку ним керувала не відвага, а бажання скорше побачити свою дружину, залишену в батьків у Ободівці.

Одружився він з нею досить оригінально. 60-а дивізія наступала на поляків, Крючковський зупинився у попа, в якого була дочка на відданні. Вночі ворог атакував містечко. Треба було негайно відступати. Але Крючковський зажадав, щоб його негайно обвінчали з попівною. О 12-й годині ночі піп відчинив церкву й обвінчав дочку з командиром, до того ж комуністом, під самим носом у поляків. За кілька хвилин по тому зять поскакав далі, а дочка лишилася ні дівчина, ні вдова.

Про це ми знали і навіть раділи за свого начальника дивізії. З Ободівки Крючковський уже не приїхав автомобілем, а прискакав на коні, розхристаний, збентежений. У попа його застукала банда Зеленого, і він ледве врятувався. Навіть машину мусив покинути.

Коли вже виявилася зрада Крючковського, в поповій клуні знайшли й автомобіль, притрушений соломкою. А в хаті на нього справді чекав отаман Зелений і мав з ним довгу розмову без свідків.

Коли я згадую прізвище Крючковського, перед моїми очима вимальовується довга Олександрівська вулиця в Полтаві, по ній біжить довготелесий і босий хлопчина років п'ятнадцяти з свіжими газетами в руках і голосно вигукує:

— Останні новини — Киципка полетіла в Берлін, останні новини — Киципка...

— О, Крючковський уже щось вигадав! — посміхаються перехожі.

Киципкою в Полтаві прозивали стару повію.

ПО ДОРОЗІ В ЛІТЕРАТУРУ

Експлуатація людини людиною буває різна. Одних примушують заради шматка хліба над силу працювати, інших — над силу гуляти. Саме так експлуатував мене в тринадцять

років начальник канцелярії інституту шляхетних дівчат Па-далка. Я служив у нього помічником бухгалтера. Кисло посміхаючись, він казав:

— Будете гуляти, купіть мені дві скляні банки для варення.

На другий день я мав, гуляючи, купити струни для гітари. На третій — мазь для черевиків.

— Гуталін, гуталін. Не забудете? Гуталін!

І так щодня, хоч мені аж ніяк не хотілося прогулюватись по брудних вулицях Харкова. Та ще в задуху, коли повітря робиться аж кислим од смороду. До того ж я жив на Пісках, а названі крамниці чомусь були тільки на протилежних околицях міста. Мабуть, там дешевше все можна купити. Від самої згадки про таку далеку дорогу у мене вже починали боліти ноги. Алея мусив іти гуляти, бо то був наказ. Поскаржитися було нікому, і я виливав своє горе на папері.

Я написав п'єсу "Павук".

На мій власний погляд, вона вийшла гостра. Зміст, правда, превалював над формою, але господиня, у якої я винай-мав кімнату, була байдужа не тільки до драматургії, а навіть до всієї культури. Не стала оцінювати п'єсу, а оцінила лише цупкі сторінки з бухгалтерської книги, на яких вона була написана, і загорнула в них оселедці.

Це була перша образа письменницького самолюбства. Далі вона повторювалася ще не раз, але вже в більш вишуканій формі, бо то вже

чинили люди, вчені на цьому. Перша образа каменем лягла мені на серце, і десять років після цього я не брався за перо.

В тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році, коли почалася українізація вивісок і оголошень ("Зубовий врач", "Здається покой, хід через унутреності хозяйки"), мій колишній учитель Решетняк почав зустрічати мене вигуками:

— Залізяку на пузяку — гоп! Бери, мели, їж!

— Крім ваших безглузких прикладів, є й справжня українська мова,— відказував я, уже надто роздратований. Решетняк народився в сусідньому селі. Батьки його були, правда, міщани, але їм на думку не спадало глузувати з рідної мови. А синок — вийшов у пани.

Було літо, і за кабінет мені правив садок. Я сів під вишнею і написав оповідання "Перегони"⁸⁸. Фабула була вигадана, зміст гіперболізований, але персонажі правдиві. Не без хвилювання прочитав його Решетнякові. Він почав сміятись. Усе більше й більше, в зморшках під очима вже набігли сльози від сміху. Мені тьохкає серце, і я теж починаю зриватися на сміх. Але яке було моє розчарування, коли я розкумекав, що у Решетняка викликала сміх не ситуація, не образна мова, не народний гумор оповідання, а парші, що заїли кобилу.

Я пішов од нього розгублений, зневірений. Може, я не маю кебети, щоб написати щось гарне? А може, краще писати віршами? Але коли вже творити вірші, то тільки оригінальної форми. Нам не потрібен переспів ні Пушкіна, ні Шевченка. Нам потрібна їхня геніальність. І я написав:

— Село,

Хто його не знає? Під верби сховалось

воно,

Став посередині сяє...

"Знає", "сяє"! Невже для поезії так мало треба? Я пригадав "раєшник" з журналу "Жало"89, і мені стало соромно. Тому ніхто й не побачив цих рядків.

А одної ночі ми гуляли з моїм приятелем Іваном Май-дричем у полі за школою. Біля пробитої через сніг дороги дрімали вітряки. Сині тіні від них лягали на білий сніг, який блискав, іскрився, туго рипів під ногами.

Велике поле було обрамлене темними левадами і гаями. Цей чудовий краєвид викликав у мого приятеля глибоке зітхання.

— Ех, якби цю красу та відбити на папері! — гукнув він захоплено.

Повернувшись до хати, я сів біля каганця, який на ті часи був за свічку і за електрику, і написав оповідання "Руїна"90. В основу сюжету поклав зруйновану війною церкву. А там, де церква, там і містика. Хоч я і без агітації не вірив у бога, але форма потягла за собою й зміст.

Це оповідання не побачило світу. Я постидався прочитати його навіть своєму приятелю.

В тисяча дев'ятсот двадцять першому році я демобілізувався з лав Червоної Армії і повернувся до своєї спеціальності, набутої в землемірному училищі. Тепер мав справу з селянами і з їхньою заповітною мрією — з землею. Саме це й дало мені матеріал для оповідання "Культурне господарство Колеса"91.

Принцип соціалістичної системи "Хто не робить, той не їсть" починав набирати реальних рис, але куркулі намагалися різними засобами перехитрити радянські закони. Це й стало темою твору. Оповідання було написане примітивно, натуралістично, але те, що його видрукувала

газета "Вісті ВУЦВКу"⁹², заохотило мене до написання цілої низки оповідань з життя периферії, побут якої я знав краще за якийсь інший.

Підбадьорював і лист з редакції "Вістей" від критика Володимира Коряка⁹³: "Присилайте ще такі нариси!" Хай і нариси. Але оскільки з кожним новим рядком я все більше вдавався до домислу, а то й вимислу, то називав нові речі вже свідомо — оповіданнями.

Я маю на увазі "Перекупка"⁹⁴, "Прийди й розсуди"^{9*}, "Савчині бариші" ⁹⁶ й інші оповідання, написані вже під псевдонімом — Максим Отава. Їх залюбки друкувала газета "Селянська правда"⁹⁷, а згодом вони склали мою першу збірку "Поза життям" ⁹⁸.

Ще задовго до цього я з батьками часто їздив по ярмарках. На мене вони справляли велике враження. Особливо коли спадав гомін дня і тільки під возами ще блимали вогники. Я дивився й дивився на них, аж доки не засинав на брезенті, щоб із сонечком схопитися на ноги й дивуватися, чому ярмарок уже клекоче, як смола на вогні.

Про ярмарки на Україні я нічого не написав, і в той же час вони стали основою моєї творчості. Бо що таке наше життя, як не той же ярмарок? Ми беремо від інших те, що потрібно нам, і віддаємо, що потрібно іншим. Це вже невичерпне джерело для творчості. Так я гадав, пишучи свої перші оповідання. Але з часом зрозумів, що у відтворенні життя ще не велика заслуга. Не більша ніж наставити дзеркало. А радянський письменник має бути не холодним дзеркалом, а совісним хірургом.

Так прийшло до мене розуміння потреби переборення пасивного споглядання, що зветься натуралізмом.

Вважаючи себе хірургом життя, письменник тим самим уже ставить перед собою завдання глибоко осмислювати його.

На цей шлях я ступив, вже починаючи з повістей "З моря", "Повість наших днів".

І тільки після цього, знявши шапку, сказав* — Здрастуй, літературо!

ЧОГО ЦЕ МЕНІ КОШТУЄ

В оповіданні "Данило Харитонович" 99 йдеться про мого дядька Данила та про чобітки, які мені довелося розношувати, і я залюбки вмістив би його в цю книжку. Але воно не раз уже друкувалось, і хто захоче його прочитати, знайде в п'ятому томі моїх творів, а я краще розповім про його наслідки.

"Дядько Данило та тітка Марія. Як тільки минете греблю, кого завгодно спитайте, де вони живуть. Вам і скажуть:

"Он там, зараз за церквою, така собі в садочку хатка. Тільки якщо до них, то добре стукайте, бо хвіртка, мабуть, засунена".

Такий початок мого оповідання, що раніше називалося "Бій преподобний".

З цього часу починається і розплата за нього.

Книжка опинилася в шкільній бібліотеці м. Валок, де в цей час дядько Данило мусив знову звернутися до адвоката.

— Ото хотів я свою садибу на сиріток відписати, а тепер бачу, що й мої небожата не кращі за сиріт. Петро (це про мене), кажуть, десь у письменники найнявся. Ну, доки діти малі, може, хоч з прошеинів проживе. А менший хрещеник мій, топ хоче патента брати на торгівлю. Теж, мабуть, піде по миру. Так що краще я свою левадку на них відпишу.

— Так вона ж націоналізована,— казав адвокат.

— А хіба я цьому винен? Самі вони робили революцію, цехай самі тепер і викручуються.

Може, того самого дня, може, другого біля колодязя, поставивши цеберки на цямрини, троє сусідок теж дискутували навколо мого імені.

— І де ж вона її взяла?

— Ніби із школи. Все слово в слово про вашого Данила. Мій Матей мало кишок не порвав.

Моя мати, вбита горем і соромом, що породила такого сина, гірко зітхає. Від колодязя вона зайшла до Матея і, випросивши у школярки на хвилинку цю книжку, понесла її додому з такою ж радістю, як непман повістку про добровільне самооподаткування.

— Олю,— звернулась вона до невістки, витираючи сльози,— на подивись, що це вигадав Петро. А Данило ще тільки сьогодні згадував про нього.

Під час читки вона й не помітила, як замість сліз з її очей бризнув уже справжній сміх. І тільки наприкінці опам'яталась і знову видавила кілька сльозинок.

— І не придумаю, як його показати цю книжечку вашому дядькові.

Коли мати переступила поріг дядькової хати із словами: "Спаси вас, господи", він саме радився з сусідою, яку частку левадки відписати мені, а яку — моєму братові.

— Воно хоч і по чверть десятини, а все-таки на вулиці не валяється.

— Мо', добрим словом коли згадають,— вставила мама. І губи її зрадливо засмикались. Відвернувшись, вона тицьнула дядькові книжку.

— Молитва?

— Доки були дома, доти й молитви згадували. Петро наш сочинив.

Дядько Данило був неписьменний. Він передав книжку сусіді, а сам надів окуляри і почав слухати.

При слові "церква" побожно перехрестився, але хутко його очі вже тривожно почали бігати з книжки на сусіду, на маму і знову на книжку.

Він зрву почав хреститися, але вже не побожно, а ніби відмахуючись од справжніх чортів.

— Отаке, отаке вигadaв, хай бог милує!

Нарешті терпець йому увірвався. Він видер із рук сусіди книжку і жбурнув її в грубку, де горіли дрова. Мати зірвалася з місця.

— Ой господи, що ви робите, братець. Це ж йому, мабуть, сочиеніє таке задано!

— Еге ж, сочиненіє. То революцію сочинили, а тепер уже й на мене сочиняють. Ідіть собі, сестрице, ідіть. Ви теж погрязли во гріхах!

Мати не перечила. Похнюпивши голову, обтяжену гріхами, подибала до церкви.

Згодом я одержав од Яшка, мого брата, листа, що закінчувався такими словами:

"...Надішли нам книжку "Бій преподобний", бо вчителька вимагає її від Матеевої Теклі, а Текля вимагає від мами, а мама плачуть, бо дядько Данило цю книжку спалили.

Смикнуло ж тебе за язик, чи яким там місцем ви пишете. Дядько було вже зовсім відписав нам свою левадку, а після цього побачиш ти її, як власні вуха".

Не побачу, вірю, що не побачу, бо й про комунгосп у цій книжці теж згадується.

І тепер, коли мене питають, як я дивлюся на свої перші твори, я щиро відказую: "Так само, як і дядько Данило!"

МІЙ ГЕРОЙ

На початку квітня подули теплі вітри, по небу побігли пухнасті хмарки, вночі через них перестрибував срібний місяць, а вдень сліпило сонце. Дощані східці до казарми густо обсіли сонечка.

Весна.

Нестір Натура потягся усім своїм тілом, що аж затріщали кістки. Він сидів біля заповишеного вікна, дивився на жовті струмочки в коліях і маявся від надміру сил.

Йде вже четвертий рік, як війна з німцями вирвала його з Путіловського заводу. Побував уже на всіх фронтах, втратив половину пальців на руці, а кінця війни ще не видно. З рештками розбитого дивізіону він дістався в Конотоп на нове формування. Солдатів розташували за містом у колишніх холерних бараках.

Командири, налякані скасуванням величань, не наполягали тепер і на заняттях словесністю, тому солдати увесь свій час витрачали або на

мітинги в селі, або на лузання насіння. Товстим шаром лушпиння була вкрита не тільки підлога в казармі, а, здавалось, усе місто.

Місцеві фронтовики і незаможні селяни, що все ще потерпали перед куркулями, тепер намагалися у всьому наслідувати артилеристів. Вони навіть ввели до складу свого революційного комітету взводного 3-ї батареї Нестора Натуру.

Але щодалі дружба між солдатами й селянами почала затьмарюватись. Особливо з весни. Артилеристи, що не мали ;до чого прикласти молоду силу, почали залицятися до дівчат, з кращими одружуватись. Місцевих фронтовиків брали ревності.

Збори селян і на цей раз відбувалися біля сільської розправи, біленької хатки з одним вікном до церкви. Артилеристів і цього разу прийшло більше, ніж селян, але Нестора Натури між ними не було. Батареєний комітет послав його за квартир'єра до Ростова, куди мали намір перевести артдивізіон ніби на формування. Однак підозрілою була близькість Дону, де вже купчилась денікінська армія. Це і мав розвідати Натура.

Селяни, що зійшлися заздалегідь, сиділи купками на спориші. До одного гурту підійшов місцевий фронтовик у шинелі наопашки і в обмотках на босих йогах. Він був малий на зріст і дрібний з обличчя і намагався надолужити хоч голосом.

— Триста літ ромаіовський строй! — закричав він фальцетом.— Значить, кровопивці з нас кров ссали і всі буржуї, капіталісти, різні анархісти хочуть нам вернути контрреволюцію. А ми стікали потом і кров'ю. Тепер требуємо землю, тому що все народне!

Повернувся й пішов до іншої купки, а на його місце став уже насурмлений солдат, тільки з половиною дашка на солдатському

кашкеті. Від нього нестерпно тхнуло йодоформом. Взявши селянина за рукав, він почав ніби закінчувати думку попереднього оратора:

— Ми потребуємо, товаришу, восьмичасовий робочий день —раз! —і ткнув чорним від йоду пальцем селянинові у розстебнуту пазуху.— Далі, ми потребуємо, щоб землю відібрали у дворян і саботажників, розділили її наполоам так, щоб не дісталось кадетам, контрреволюціонерам і мсншовикам-оборонцям — два!

Його спокійний голос, що скидався на звичайну розмову, притягав нових слухачів. За кожним його словом вони хитали головами, немов підраховуючи усіх своїх ворогів.

— Потім, товариші, ми потребуємо, щоб усі були рівноправні — і баби, і дівки.

Остання вимога прийшлась селянам не до смаку.

— Може, скажеш, що й у міністрах може ходити баба? Довкола засміялись.

— Їхнє діло горшки та миски! — повчав бородатий селянин.

Інші вже з жалем подивилися на солдата з надломленим дашком і відвернулись.

Тим часом сторож виніс із розправи столик і ослін. За ним вийшли з паперами писар і голова ревкому. Коли той же сторож прогнав хворостиною дітлахів, які тут же бавилися в коника, а також підігнав ближче селян, що вже кричали: "Голосніше, голосніше", писар почав читати:

— "Згідно з постановою Тимчасового уряду..." Але його перепинив голова комітету:

— Ти скажи толком, чого їм треба?

— Щоб ми обрали від себе одного представника в повітовий земельний комітет ІО°.

Не давши йому скінчити, на ослін вистрибнув усе той же дрібненький солдат в шинелі наопаш і з обмотками на босих ногах. Він захриплим уже голосом прокричав ті самі слова, що й раніше, тільки додав:

— Нас ждуть, товариші, німці, і ми їм уже написали, щоб, значить, без анексій і контрибуцій!

Його зіпхнув інший солдат і зразу ж замахав руками:

— Товариші, у нас у Москві як було, коли контрреволюція і саботажники хотіли назад посадити на престол Романова? Зібрались і вибрали сімку...

— А нам одного треба,— перепинив його голова. Але солдат на його слова не звернув ніякої уваги, тільки підвищив голос:

— Треба землю поділити так, щоб усім по сім, а буржуям та кадетам — дулю! — І ткнув її чомусь під ніс голові комітету.

Потім узяв слово чоловічок з блудливими, глибоко запалими очима. Він приклав суху руку до вишитої маніжки, улесливо вклонився на всі боки і скрадливим голосом почав:

— Люди добрі!..

— Нема тепер людей,— гукнув хтось із натовпу,— Тепер усі рівні — товариші!

Оратор винувато посміхнувся:

— Я не бачив отих буржуїв, контрреволюціонерів, це, мабуть, по великих містах, а тільки бачу, що наша голота дожилась біля болота, що й курки ніде випустити. Землі у нас хіба що під нігтями...

-* Твоя не вміститься,— перебив той же голос.

— А тут ось у пана її й собаки не їдять. Значить, треба такого вибрати чоловіка, щоб по справедливості.

Почали вигукувати кандидатів:

— Паламаря!

Селянин, який все ще стояв на ослоні, вдячно вклонився:

— Не треба. У пана служив. Знову буде холоуєм! Селянин з ображенням виглядом стрибнув із ослона.

— Чуба! Не Йвана, той не той... Максима!

— А Максим кращий? Аж дві коняки. Буржуй! Частина селян відійшла і стала осторонь.

— Осику Грицька! — вигукнув уже голова комітету. Але й цього відкинули:

— Дуже вчений твій Осика — за панів буде тягти! Хтось назвав ім'я баби Петрихи. Це видалося таким несусвітним, що всі зареготали:

— Вона б дала духу тій анахтемській революції! Нарешті на ослін виліз і не солдат, і не селянин. Голова

обмотана хусткою, очі червоні, патлатий і бородатий, що тільки ніс видно. Пальто на ньому складалося з латок та дроту, що заступав ґудзики. Уже ставши на ослін, він продовжував лузати насіння, випльовуючи лушпиння просто на столик. Нарешті виплюнув останнє собі в бороду й почав захриплим голосом:

— Товариші, альбо солдати! Я належу к той партії, з якою вже сімнадцять літ борюсь. Принципіально я кажу, що всі буржуї, кадети і юнкери ссали з нас кров. Отнюдь не должно быть такого тепер, а для цього ми повинні зразу ж образувать всякі дружини. Ви повинні озброїтись від більшого до великого. І щоб не критикувати себе, а мати контакт і всякі програми. Тільки тоді ми зможемо боротися з контрреволюцією і дійдемо до рукомислячого фронту!— Закінчив він несподівано пропозицією: — А коли виберете мене, старого шахтаря Лежня, в земельний комітет, пак я всіх буржуїв виведу. Я їх по очах впізнаю!

Артилеристи бачили цю людину вперше. Спочатку вони висміювали її дикий вигляд. Але промова припала їм до серця.

— В саму точку б'є!

Однак селяни були щиро обурені: "Лежня в земельний комітет?" Ось уже кілька років він живе біля жінки і нічого не робить. Шкодюючи дітей, селяни й Лежня підгодовували шматками хліба. І певні, що такий лежень не знає, звідки той хліб береться. І тепер щоб від нього залежала земля? Та сама земля, про яку вони мріяли все своє життя?

— Ступай до своїх на шахту і там розпоряджайся! — істерично закричав хтось із натовпу.

— Мабуть, гадає, що в комітеті його дурно напуватимуть! — додав другий.

Вони навіть кулаки зняли погрозливо:

— Ти її скорше проп'єш, ніж поділиш! А Лежень знову байдуже лузав насіння. Артилеристи твердили своє: "У саму точку б'є. По-ро-

бочому, правильно! Його послати в комітет, картинка буде, а не делегат!"

Що це, глузування?

Місцеві фронтовики рішуче стали на бік селян, а до артилеристів закричали:

— Вам аби тільки з села дівчат волочити!

— Хіба їм болять наші злидні? Не маєте права втручатися в наші діла!

Осмілили й інші:

— їм лише б на чужій спині революцію робить, царів скидати. Заважав він вам?

— Ломакою їх. Нехай ідуть на фронт!

Ображені артилеристи тепер уже навмисне стояли на своєму і до земельного комітету обрали таки Лежня, закутаного в хустку.

Щось за три дні по тому повернувся з відрядження й Нестір Натура. Я зустрів його випадково в канцелярії батареї. Коли писар кудись вийшов, він сказав:

,— Ви, кажуть, були на цих зборах?

— Був.

— А чому ви не напутили наших дурнів? Це ж явно іти на розрив із селянами.

— Лежень — шахтар.

— Що з того, що він шахтар. А який? Ви його знаєте? Може, це тільки видимість сама. А для селян земля — болючий вопрос.

' — Він же в саму точку, як кричали солдати.

— Хотіти стати розумним — ще не бути розумним.

— Як, як? — перепитав я здивовано. Але Натура тільки нахмутив лоба.

— А маже, це точка Керенського або Церетелі 101 ? З селом нам треба контакт мати, а не дратувати. Ви б їм і сказали.

— Так вони б мене й послухали.

— Вас би послухали. Але в мене до вас інша справа. Ми хочемо обрати вас дивізійним суддею.

Останній раз ми з Натурою зустрічались сам на сам ще на фронті при обставинах, які на все життя залишили у Натури на руці позначку. На ній не вистачало двох пальців. Він помітив, що я дивлюсь на його покалічену руку, і, певне, теж пригадав цю ніч.

Наша батарея тоді стояла на позиції під Обринчевим лісом у Галичині. Була задушлива ніч, тому солдати спали просто в рівчаку, хоч

удень він служив зовсім для інших потреб. Саме в цю ніч припало моє чергування.

Обходячи батарею, я помітив в одній землянці світло. Це мене здивувало, що хтось не злякався нужі, блощиць і ще всякої нечисті, залишеної нам у спадщину попередньою військовою частиною. Але могло бути, що солдати завели в землянку яку-небудь дівчину з села. А траплялося і так, що голодні матері самі приводили своїх дочок, аби дістати хоч скоринку хліба. З цього користалися деякі розпутні солдати, не думаючи, що і німецька розвідка вживає таких методів.

Мене охопило обурення, і я поспішно подерся на горбок до землянок. Враз світло зникло. До землянки було ще далеко, і я нікого вже там не застав би. Вирішив повернут: назад, але світло знову блиснуло. Певне, його хтось тільки затулив собою. Тепер, аж доки я не дійшов, воно вже не гасло.

Кроків за десять до землянки я звівся на пальці, щоб зазирнути у віконце, певний, що побачу саме те, на що й сподівався. Але враз там щось вибухнуло, аж земля здригнулася під ногами. На момент землянка сповнилася саявом і слідом потонула в мороці, з якого почувся затамований стогін.

В долині рвалися німецькі снаряди. Такі ж снаряди методично свистіли через голови. В небі турчав аероплан. На нього полювали солдати в різних кінцях із рушниць, тому на вибух у землянці ніхто не звернув уваги. Мабуть, десь близько розірвався снаряд!

Відчуваючи, що в землянці скоїлося щось незвичайне, я вихопив із кобури наган, з кишені — електричний ліхтарик і кинувся туди.

Двері від вибуху стояли навстіж. Світло ліхтарика освітило широку спину в солдатській гімнастерці. Підвів вище— солдат був високий, тому пригнув голову з чорними вусами. Він заповнював собою всю землянку, в

якій звичайно вміщалося четверо, і тому я зразу впізнав у ньому свого взводного Натуру.

Крім нього і їдкого диму, більше нікого не було.

Нестір Натура, помітивши на стіні світло від ліхтарика, цовернув голову до дверей, але проти світла нічого не міг побачити, тоді як я бачив його добре — роздратований по-гляд холодних очей, а під вусами стиснуті губи.

Я мовчав, не рухався і не відводив ліхтарика. Натура, певне, про себе вгадував, кому з офіцерів може належати ця зручна штучка, і навіть трохи примружив очі. Потім нагнув голову і виставив до світла руку. На ній одного пальця зовсім не було, а другий, скривавлений, теліпався під долонею.

Мимохіть світло застрибало і вихопило з темряви на долівці чотири гільзи від шестидюймових снарядів, ключ Для викручування капсулів і недогарок свічки.

Нестір Натура, оглянувши покалічену руку, рвонув відбитий палець і кинув його на долівку. Потім закотив гімнастерку, притиснув широким підборіддям до грудей, а спідньою сорочкою обмотав скривавлену куксу.

— Для правильного вистачить і цих трьох,— прохрипів він нарешті і ступив до дверей.

Я трохи відвів ліхтарик, у його світлі блиснула мушка ,:мого нагана, як би блиснув перстень, який я носив на лівій руці. Може, саме це навело Натуру на здогадку, хто загородив йому дорогу.

— Так,— і ступив до порога.

Я стояв на місці і рівним голосом проказав:

— А може, тут побалакаємо? — Мимохіть відчув роздратування і... заздрість. Така витримка, таке самовладання! Серед солдатів він теж користався повагою куди більшою, ніж хтось із командирів. Це ж його була робота, коли в час пробної стрільби на полігоні в присутності англійського військового аташе солдати вивісили на батареї червоний плакат з написом: "Геть Тимчасовий уряд! Геть Мілю-кова 102! Вся влада Радам!"

І на довершення всього ніхто на батареї не відповів на привітання англійського полковника. А перед цим же командир батареї пояснював, що гармати системи "Вікерс" привезені із Англії і привітати гостя треба буде хоч би з дипломатичних міркувань.

Послухали, певне, Натуру, а не командира.

Незабаром я довідався, що кілька солдатів, якими командує Натура, давно вже агітують проти Тимчасового уряду. Цим би в о н н могли і зі мною поділитись, хоч балачки про те, що Леніна німці пропустили до Росії заради своїх інтересів, бентежили й мене, а Тимчасовий уряд і для мене не був ідеалом, як і Комітет робітничих і солдатських депутатів. Далі все проступало так невиразно, що я й не замислювався, але Натура і його однодумці не постаралися схилити мене на свій бік. Офіцер, мовляв. А чому я став офіцером, поцікавились? Бо я зовсім не хотів цієї війни і був певний, що, доки скінчу прискорений випуск військового училища, буде вже по війні. Не так сталося. Тож не моя вина! Ну, а не пішов би в артилерійську школу, все одно мобілізували б до війська, тільки на шість місяців раніше. Зразу ж після закінчення землемірного училища. Тепер мені наділи золоті погони з трьома зірками, але ж я та й мої товариші хіба подібні в стосунках із солдатами до кадрового капітана Трусова? Я навіть натякав, що їхня відвертість зі мною їм не пошкодить. А що вони відповіли? "Від од-вертості з панами офіцерами в солдатів боки заболять". Це все більше й більше дратувало мене, і я вже відчував, що ненавиджу Натуру.

Тепер він у моїх руках. Наставивши ліхтарик, як рогатку проти ведмедя, я сказав:

— Ну-с, добродію, додому заманулось?

Натура хотів випростатись,— певне, це його образило,— і гулко стукнувся тім'ям об стелю.

— Хіба не пора?

— Хотіли один, а воно аж два. Чим же це ви? Наган-чиком чи з рушниць?

Із закривавленої сорочки почала струмочком збігати кров. Натура опустил гімнастерку і обкрутив її навколо червоного кавалка.

— Потім подивитесь, а зараз пропустіть мене в госпіталь! — І він, як віл, головою вперед посунув на мене.

— Ви заарештовані!

— Знаю.

— Ваша зброя?

— На батареї.

— Ця зброя.

— Ніякої зброї тут у мене не було!

Я розгубився. В голосі Натури не відчувалось ніякої фальші. Я посвітив ліхтариком по землянці, крім чотирьох гільз, ключа й недогарка,

нічого не було. Не встиг би Натура і заховати, коли б мав зброю. На земляній лежанці виблискував ще розвернутий капсуль.

— Що ви тут робили? — спитав я розгублено.

— Капсулі відкручував.

— Для чого?

— Для-бомб. Революцію голими руками, пане поручник, навіть такими, як мої, нє зробиш.-г І Натура підніс проти мого обличчя розчепірену жменю, ніби збираючись розчавити в ній мою голову,

Я інстинктивно відсахнувся. Тоді Натура ступив за поріг і випростався на весь зріст:

— Ну, кличте караул, чи що?

Я й на цей раз відчув себе дрібненьким перед ним. Поганеньке почуття образи десь заворушилося в душі, але я стиснув його, як паршиве цуценя, і, сердитий на себе, сказав відвернувшись:

— А це вже від пас обох буде залежати, коли покликати караул. Ідіть в околודок, а там побачимо! — І я пішов в темну піч, позначаючи слід тільки малиновим дзвоном са-веліївських острог.

Зараз я по очах Натури побачив, що він згадав ту ніч у землянці з чотирма гільзами на підлозі і закривавленою рукою, як згадав її до дрібниць і я. Спитав:

— В судді мене?

— Так, в судді!

— За два пальці? Натура наморщив лоба:

— Може, й за пальці, товаришу! — І мимохіть глянув на свою скалічену руку.

В СТАНІ ВОРОГА

Петра Тишу я знав, як самого себе: разом росли, разом училися в школі, разом відбували й військову службу в артилерійському дивізіоні, що брав участь у наступі Керен-ського. Потім наступали німці, і ми мушили висадити в повітря всі свої гармати.

Дивізіон відтягли в тил для нового формування. Так ми опинилися в Конотопі на Чернігівщині. Солдатів розташували в бараках, командири оселились у самому місті.

Те, що трапилось з Тишею потім, було для мене абсолютною несподіванкою.

З кожним днем фронт дедалі більше розвалювався. Противник усе легше просувався вперед, бо реакційні генерали російської армії — Корнілов, Каледін, Краснов, Деякін — купчили довкола себе армії для боротьби вже не з німцями, а з революцією. До Києва стягались українські військові частини під жовто-блакитний прапор, виганялися частини з триколовим прапором. А потім з'явився і гетьман.

Звичайно ми їздили в казарму десь біля десятої ранку, але цього дня джури подали коней, як тільки стало розвиднятись. Вони були чимсь збентежені.

— Що трапилось? — питаємо.

— Куряча смерть! — вигукнув один.

— Гайдамаки. Курінь смерті,— пояснив інший.— Обложили казарми!

Коли ми прискакали до бараків, наші солдати вже виносили з приміщення зброю і сердито кидали її до ніг козаків у сірих папах із синіми шликами. З двох боків на казарму були наведені кулемети.

До командирів гайдамаки поставилися поблажливіше: залишили нам шаблі і револьвери, а батарею їхній сотник з обвислими вусами владно наказав розформувати.

— За два дні щоб вашого духу тут не було! — І презирливо додав: — Защитники царя і отечества! А хто бажає, може пристаєти до нас — козаків!

Таких у батареї не знайшлося, і через два дні бараки вже обернулися в пустку. А ще за два-три дні виїхали до себе на батьківщину і командири. Підганяв наступ частин Червоної Армії з півночі.

Коли зібрався нарешті й Петро Тиша, поїзд був забитий людом. Через силу втиснув свою дружину в тамбур, а для нього самого вже місця не знайшлося, і він змушений був їхати, незважаючи на лютий мороз, на буферах.

Тільки після Харкова їм пощастило не тільки влізти до вагона, а навіть сісти біля вікна. Хоч на Тиші була ще шинеля, проте золоті погони він уже зняв. Залишався на спогад тільки браунінг, який був йому ні до чого.

На першій же великій станції після Харкова до їхнього вагона забігли матроси. І зразу почулися лайка, викрики. Когось уже повели по перону.

Петро Тиша не збирався повертати зброю на захист пре-, столу Миколи II, проте і розставатись так ураз із браунінгом не хотілось. За

вікном із чимсь вовтузилися дівчата. Він відсунув вікно й передав браунінг дівчатам:

— Нехай трохи побуде у вас!

Та, що стояла з цеберкою, ніскільки не здивувалась. Взяла револьвер, поклала на дно цеберки й прикрила ганчіркою.

Петрова дружина, мабуть, вже уявила, що матроси зараз заберуть її чоловіка, бо сиділа вкрай переполошена, розгублена. Він теж був насуплений.

— Зброю! — гукнув матрос, перехрещений кулеметною стрічкою.

Тиша ще більше наморщив чоло: матрос" тикав у нього рушницею.

— Ідіть до біса! — проказав сердито.— Вже відібрали. Так воно і було: шаблю й наган довелося здати ще в Конотопі. Матрос повірив і пішов далі.

Коли у вагоні знову стало тихо, Тиша кивнув дівчатам, і вони без слів подали йому назад браунінг.

Другого дня Тиша був уже дома. Батько і радів, і потерпав.

— Ти заховай свою пушку. Нишпорять по всіх хатах, і хоч би хтось путній, а то Гнат з Водопою. Раніше б воно й не писнуло.

— Гаразд, нехай увечері десь під стріху застромлю! — відказав Тиша.

Ідучи додому, він надіявся, що його знають і що він почуватиме себе звичайною людиною, а не винуватцем за проступки всіх офіцерів царської армії. І панства йому ніхто не кине, бо злидні були постійними

гостями в їхній хаті, як і в сусідніх. Від батькових слів стало неприємно', так ніби його вже земляки зарахували до ворожого табору.

На ланцюгу загавкав Рябко.

— От і вони пожалували,— сказав батько, зиркнувши у вікно.

До хати зайшло двоє у потертих шинелях з таким виглядом, ніби таки настигли злодія:

— Давайте оружжа!

Від їхнього тону і поведінки,— навіть "здрастуй" не сказали,— Тишу наче хто штрикнув вилами.

— Нема! — голосніше, ніж треба, вигукнув він.

— Так і нема? А як знайдемо?

— Шукайте!

Молодший почував себе ніяково, а старший, той самий Гнат, про якого говорив батько, загрозово сказав:

— А ви, ваше благородіє, не той, не дуже. Це вам не старий режим.

— Гнате,— ображений за сина, докірливо проказав батько, але Гнат не звертав уваги, допитливо крутив головою.

— Шукай, Науме!

Коли вони ні з чим вийшли з хати, переполошений батько запитливо втупився на сина. Тиша підійшов до ліжка і відхилив вишитий рушник. Під ним на кілочку висів браунінг воронованої сталі.

— Ну, а якби знайшли!

— Забрали б. Завтра я сам його віднесу до комітету.

— Вони ж і є той комітет.

— Л звідки я знаю. Хай би ордер показали.

— Мабуть, себе хотіли оборужити.

Браунінг був системи "Астра", в якому чомусь більше куль перекошувалось, ніж стріляло. Тиша вирішив здати його, щоб більше не морочитись, але в останню хвилину стало шкода цієї забавки. Зайшов у хлівець і застромив зброю за крокву.

Події наростали з кожним днем, облягаючи Тишу обставинами, зовсім од нього не залежними.

По своїй спеціальності він міг знайти службу тільки в Харкові. В Харкові вже була Радянська влада, а в додаток через Харків на Київ пересувався гайдамацький полк отамана Балобачана, що повстав проти гетьмана, але і Радянської влади над собою не визнавав.

Петро Тиша повернувся додому і застав повістку від воїнського начальника, його призивали як офіцера до гетьманського війська. В Харкові він був свідком, як військкомати брали на облік колишніх офіцерів і були до них не дуже прихильні. За неявку на мобілізацію сувора кара, що її легко могли вчинити люди, під ногами у яких уже горіла земля. Петро повістку подер:

— Дайте спокій. Ваш гетьман так мені потрібен, як торішній сніг!

До полку, повсталого проти гетьмана, Тиша пристав, коли ешелон зупинився на ближній станції.

— Артилерист?

— Командир батареї!

— І в нас батарея є. От і будеш стріляти по гайдамаках.

Тиша про себе вирішив, що довго не затримається. Проженуть гетьмана Скоропадського, а там буде видно. Може, з Києва уже й додому повернеться.

Києва на цей раз йому не довелося побачити, бо, доки ешелон доповз туди, гетьман Скоропадський уже встиг втекти разом із німецькими окупантами до Берліна, а в Києві уже правила Директорія на чолі з Симоном Петлюрою

Тиша хотів тут же й попрощатися з ешелоном, бо встиг уже придивитися, який набір складає рук до створення самостійної України. Тут були кадрові офіцери царської армії, які цинічно заявляли, що вони воюють за тих, хто воює проти більшовиків, тут були і куркулі, що зітхали по залишених хутірцях, тут були і злодії, яким допомагали гріти руки козацькі жупани. А проти кого воювати? Але їхній ешелон чомусь без затримки погнало до Галичини для боротьби проти поляків.

Мета стала ясна й історично виправдана: допомогти українській галицькій армії в її боротьбі з Польщею, яка надумала окупувати західноукраїнські землі. Була нагода побувати в Галичині, про яку так багато читано, але досі не бачено.

А дні йшли. Тиша не один раз повертався в думках додому, де залишив дружину з немовлям, запевнивши її, що за тиждень-два повернеться. Скине гетьмана і повернеться! Але минуло вже не тиждень і не два, а десять разів по два, а вибратися з павутиння, яке обплутало його в цій армії, ставало все важче.

Сотник Тиша не замислювався, та й не здогадувався, що Західна Україна не тільки Польщі, а й міжнародному імперіалізму потрібна була перш за все як санітарний коридор 103 від Радянського Союзу, та й диктатор так званої ЗУНР 104 нічим не відрізнявся від такого ж диктатора Речі Посполитої Юзефа Пілсудського. Коли вибухнуло дрогобицьке повстання робітників за приєднання Галичини до Радянської України, наляканий Петрушевич мерщій покликав поляків.

А як же з історичною необхідністю?

Польські частини допомогли Петрушевичу придушити повстання, але й військо галицької армії теж викинули за Збруч і окупували Західну Україну.

Опинившись із рештками розбитого полку на рідній землі, Петро Тиша перш за все подумав про те, що настав час попрощатися з недобитками петлюрівської армії, але... між частинами армії Директорії і частинами Червоної Армії, яка виганяла спільників доктора Петрушевича з української землі, був уже фронт. З півдня сунула армія Денікіна, прагнучи відновити "єдиную неделимую Россию". Цих він буде бити, але ж Червона Армія не тільки б'є, а й допомагає народові розірвати одвічні кайдани, творити новий лад без пана і раба. А він? Він усе ще шукає для себе виправдання. Ну, зберися ж з силами, порви ці пута! Таких сил він не знайшов у собі. Страх відповідальності за вчинене взяв гору. Тишу вже важко було впізнати, він ходив як тума.

Директорія з Вінниці вже перебазувалася в Кам'янець-Подільський, а рештки розбитої армії опинилися аж біля Могилева.

Далі відступати було нікуди — за Дністром лежала вже Молдавія. Он вона! Петро Тиша тупо дивиться на другий берег, а бачить своє місто. Люди там лягають спати і встають, сповнені надії на краще. Вони самі його творять — небачене, нечуване. Новий світ! А ми? Непоховані мерці! Треба тікати, бігти з цього цвинтаря, рятуватись. Ще не пізно. Йому робиться легко на серці, наче й він уже кладе цеглу в будову нового світу, але зісподу, як ядучий дим, встають сумніви. Хто повірить його щирості? Де раніше був? На що надіявся? Він побачив на протилежному березі жінку, яка вела за руку дитину, і йому защеміло серце. Там чужі, тут не наші. Боляче!

— Пане сотник, вас кличе пан отаман! — гукнув ще здаля козак.

Командир дивізії отаман Лизогуб крокував по кімнаті, як сновида. В руці він тримав записку, яку щойно одержав із штабу командування. За вікном падав мокрий сніг, вулиці були вкриті багном, по якому не ходили, а ніби повзали сірі, байдужі постаті. Він спостерігає їх уже не перший день, але сьогодні ними опанувала якась тривога, сунуться майже всі в один бік, до майдану. Записка починає дрижати в отаманових руках.

— Ви мене кликали, пане отаман?

Через поріг переступає Петро Тиша. Отаман Лизогуб відрізнявся серед усіх командирів дивізії інтелігентністю, м'якими рисами обличчя, підкресленою охайністю і культурою. Це й прихилило до нього Петра Тишу ще з перших днів. Отаман теж ставився до нього більш прихильно, ніж до інших. Часто кликав до себе і за чашкою чаю вів з ним довгі розмови на історичні теми, але користався лише російською мовою. Стороною Тиша чув, що Лизогуб мав на Полтавщині великі маєтності і що селяни спалили увесь панський двір у перші ж дні революції. Лизогуб про це ніколи не згадував, але в балачках з ним уперто навертав на історичні традиції, які руйнує, мовляв, революція. З нього, був непоганий ерудит, вмів нав'язати свою думку.

Так тяглося, аж поки армія Директорії не почала розвалюватись. Тепер Лизогуба важко було пізнати. Схуд, змарнів, став злий і жорстокий. Тільки сотник Тиша все ще лишався його довіреною особою.

— Ви знаєте, в чім справа? — круто повернувся до нього отаман.

Сотник Тиша апатично кинув на стіл мокру папаху і собі глянув у вікно.

— Так воно й мусило бути, пане отаман.

— Що саме?

— Кажуть, що це з вашого наказу залишили хворих на тиф у селі, де ночували останній раз.

— Нам треба думати про живих.

— Селяни їх викинули на вулицю, і вони приповзли за нами. Босі й голі.

Отаман хутко зиркнув за вікно: козаки вже купками сунули до майдану.

— Кажете, викинули? А ви морочили мені голову про класовий поділ: мужик мужика викидає на вулицю. От вам і поділі

— Ми для них вороги. Вороги для своїх! Це найстрашніше, пане отаман.

— Вовка боятись... Значить, чорна рада? — І він кивнув до майдану.

— Аби не гірше.

— Ото такий настрій?

— Дайте тільки їм виприснути з цього чортового кільця, як жодного не побачите.

— Цьому треба запобігти.

— Як?

— Відірватись од ворога.

— На розкутих конях і з босими людьми? Отаман враз почервонів:

— Хоч би й рачки!

Від удару кулаком по столу задзвеніла склянка недопитого чаю, підстрибнуло блюдце, повне недокурків. Сотник Тиша мимохіть виструнчився, і на його зажуреному обличчі враз виступила тупа покора. Отаман навіть відвернувся, мабуть, згадав, яким він побачив цього молодика вперше— вольове обличчя, незалежність думки, твердий погляд на події.

Сподобалась і його завзятість. Тоді перед ними були частини не Червоної, а денікінської армії. Його дивізія зупинилася на спочинок у селі Германівці на Київщині. Тут же до їхньої дивізії приєднався якийсь безіменний загін. Піхота й артилерія розташувалась по один бік ставу, а всі обози отаборилися по другий.

Вночі Тиша довго не міг заснути. Після того, як на петлюрівську армію напала денікінська армія, йому полегшало. Тепер його перебування в армії знову виправдовувалося історичною необхідністю: боротися з провідниками "единой неделимой". А далі? Далі думки чомусь наворачалися на домівку, до дружини, до дитини. Щось десь заграло.

Далеко, але звуки оркестру ставали все виразнішими, і, нарешті, Тиша уже розібрав і мотив. Грала марш "Черные гусары".

Бадьорі звуки музики мимохіть викликали у нього усмішку: давно не чув музики. Але слідом поза спиною пройшов мороз. Звідки музика? Чия музика? "Черные гусары"! Гусари? Він зиркнув по соломі, на якій покотом спали козаки. Крім нього, ніхто більше не заворушився. Не чують! Тиша вибіг із клуні. Вартовий, обнявши рушницю, шумно сопів носом.

Аж вдосвіта нарешті почали вияснити і вияснили — вночі безслідно зник увесь обоз. Селяни не могли розповісти толком, що трапилось. Хтось прийшов з музикою і погнав на Васильків. Деякікінці були ще за Дніпром. Значить, хто? Червоні! Але Тиша уперто твердив, що були денікінці.

— Чому ви так думаєте? — допитувався отаман дивізії.

— "Черные гусары"! Марш! Я чув виразно.

— Так-с,— проказав нарешті отаман, вступившись у землю.— "Черные гусары". Шкода обозу, але нічого не вдієш. Значить, денікінці,— і він зітхнув чомусь глибоко й сумовито.

— А я гадаю, червоні,— сказав ватажок безіменного загону, чорний, як жук. І прізвище мав він Жук.— Де тут узятися денікінцям?

— "Черные гусары"? їх можна ще наздогнати!

З'ясувалося все тільки вранці. Повернулося троє обозних, і в кожного вже посвідка на руках "Марківський полк. 2-й ескадрон. 1 вересня 1919 року. (Такий-то) відпускається додому з армії по демобілізації". А па словах наказ офіцера: "Більше не повертатися до своїх".

— Цілий ескадрон. Вони п самі не сподівалися здибатися з нами.

— Можна живцем забрати. Он у тому селі!

— Де? — поспішно запитав Жук.

Отаман Лизогуб мовчав. На ватажка загону він позирав скося і недружелюбно. Його хлопці, як потривожений мурашник, уже сунули до них, наводячи страх диким виглядом навіть на розхристаних козаків. В цей час на шляху з'явився попереду сурмач з білим прапором. За ним, на білому коні, в супроводі двох, офіцер у чорному френчі з "адамовою головою" 105 на рукаві. Вони зупинилися на горі. Назустріч їм виїхали з лагідною усмішкою отаман Лизогуб і всі командири полків. Позаду їхав на пузатій кобилі ватажок повстанців з волосатими грудьми, що виглядали з розхристаної пазухи.

Капітан іронічно кривив губи.

— Наші вимоги короткі,— проказав він,— складіть зброю!

— А це бачив? — перебив його Жук, тикаючи рукою за передню луку.

Капітан ображено здвигнув плечима і розгорнув аркуш паперу:

— Вам відомий наказ генерала Денікіна по Південній армії? Ні?

Отаман Лизогуб запитав:

— Припустимо, ми склали зброю, а далі? Не забувайте, тисячі наклали головами!

— А решта вступає до нашої армії. Хто не бажає — може розходитись по домівках.

— А Україна? — вигукнув сотник Тиша, який штовхався позаду командування.

— Україна? Про таку не чули. А Малоросія лишається собі на місці! — глузливо відказав капітан.

— Себто ніякої України?

;— А хіба ви бачили її до революції? Була матушка Росія.

— Единая неделимая! — проказав хтось визивно.

— Виявляється, і ви грамотні! — глузував капітан. Отаман Лизогуб скривився:

— Пане капітан, у вас завжди не вистачало клепок у голові чи тільки зараз?

Капітан почервонів і вже голосно викрикнув:

— Ще раз наказую — скласти зброю!

— А то що?—задерикуватو гукнув ватажок на пузатій кобилі.

— Побачиш, мордо!

Тепер озлився ватажок "партизанів":

— Пустіть мене. Ось я з ним побалакаю. Хлопці! Його притримали за рукав розхристаної сорочки. Отаман

Лизогуб нахмурився,

— Чекайте, Жуче. Пане капітан, вам дається п'ять хвилин. А далі...— Він, не закінчивши, повернув коня й поскакав назад.

Парламентарі блиснули злими очима на Жука, крутнулися на конях і зникли в збитому копитами поросі. Волохатий Жук аж угнався за ними, як за звіриною, і ще й заревів:

— Лови їх!

Сотника Тиші це не стосувалось, але він перший вибіг наперед. Підбігли й "хлопці".

— Скидай чоботи! Собачою ристю!—загорлав Жук.-* Арря їх!

Сотня босих п'яток забликала на стерні і хутко зникла за горбом.

Десь опівдні над селом з'явився аероплан.

— Більшовицький! — закричали козаки.

— Краще придивився — з царськими знаками! Під крилами були кола на три кольори.

Пілот чогось шукав, бо вже знизився так, що видно було чоловіка, який визирав із кабіни. На майдані біля церкви стояли селянські підводи з снарядами. По вуличках тинялися козаки. Зверху вони здавалися як стовпчики, але тінь на землі окреслювала людину. Пілот висунув руку, і з-під літака випала довга трубка. Вітром її задуло на городи.

В цей час до штабу прискакав гонець від безіменного за-' гону. Жук на видраному з бухгалтерської книги аркушику писав: "Півдня ганяю барбосів по кругу. Верстов двадцять зробив, а зараз жену до Дніпра.

Тільки це, мабуть, червоні наділи погони: щось дуже прудкі. Ми вже поскидали й сорочки".

Спогади Лизогуба перервав брязкіт тарілок за дверима: господиня, певне, лаштувала обід. Пообідає і спокійно подрімає собі годинку, а він мусить думати про "чорну раду", яку готуються зараз вчинити козаки. Глянув на сотника Тишу. Що від нього лишилось? А був же повний снаги... Лизогуб знову пірнув у спогади.

Незабаром принесли трубку, яку викинув аероплан. У вимпелі був наказ: "Капітану Строганову. Київ уже в наших руках. Генерал Бредов 106 наказує вашому загонові теж поспішати на Київ".

Командир першого полку з стрілчатими вусами заскреготав зубами:

— Луснув, значить, Київ?

— Мабуть, нічого й не вивезли,— в роздумі сказав отаман дивізії.

— Такі вивезуть. Вони, кажуть, парад надумали робити, коли вже ворог був на мосту. Солдатиками бавились!— І він соковито вилаявся.

Бородатий командир другого полку, який ходив завжди з карабіном поперек широких грудей, блимнув на всіх білками з-під навислих брів:

— Бо, мабуть, так їм і хотілось. Тільки б не червоні. А ми за них головами накладаємо. Жука б на них напустити. Щоб знали, як бавитись у гетьманців. Всяка бездарність, а туди ж.

— Це ти про кого? Може, про отамана Петлюру?

— А хоч би й про нього. Крутиться, як те гайно в ополонці, і сам не знає, що він таке!

— А йому й не треба знати,— вставив отаман Лизогуб

— Правда ваша. Скачи, враже, як пан скаже. Що хоче майте, тільки мене не проганяйте! І менджує бідною Україною, як циган кіньми.

— В тобі, мабуть, сто чортів сидить,— сказав командир першого полку.

— Я б і одному був радий, так, каже, чорт тобою зайнятий.

Тим часом повернувся загін Жука. На плечах ватажка уже красувався капітанів френч. Під ним басував білий жеребець, а на пузатій кобилі їхав уже чубатий гевал, теж не в своїй шапці, а в кавалерійському кашкеті. Тільки сотник Тиша залишився в своєму вбранні, навіть був босий.

— Червоні! — недбайливо сказав Жук, од якого на верстув тхнуло потом і самогоном.

— А ти що, взяв бранців? — запитав бородатий командир полку.

— Не вхопив. На дно пішли всі, як камінці.

Йому показали наказ генерала Бредова. Жук крякнув:

— Я так і думав, тільки воображеніє було інше.

Тої ж ночі хлопці Жука пограбували в селі кооператив. Козаки, які робили те саме, тільки під виглядом купівлі в набір, зчинили бучу: "Хай відіб'є у Бредова Київ і тоді грабує, скільки влізе!" На це вже образився Жук, не погодився з програмою Петлюри, оголосив себе "самостійником без програми" і повернув із своєю ватагою на Фастів.

Могилів лежить, мов жменя варених груш на дні череп'яної миски, в ярку біля самої річки. Це котить свої води до Чорного моря Дністер.

З протилежного берега дивиться сюди підсліпуватими вікнами містечко Атакі.

Проходячи головною вулицею до майдану, отаман Ли-зогуб в одному завулку, що збігав до води, побачив зсудомлену постать. Вона за чимсь стежила на другому березі. Підійшов ближче. Сотник Тиша!

— Що ви тут робите?

Тиша'здригнувся і вставився на отамана очима, повними невимовної туги:

— Дивлюсь, пане отаман! Он гляньте на той берег. Баба висипала за хату сміття. З підрешітки!

— Ну то й що?

— Гляньте ж, як спокійно. Мабуть, замела собі хату, винесла сміття за причілок і спокійно висипала на сніг. Вона не боїться за свою голову, за завтрашній день.

Отаман Лизогуб закусив кінчик вуса і зиркнув, але не через річку, а праворуч. Там, мов кит-риба з перебитим хребтом, лежав у воді ребристий міст, а вкінці з румунського боку рухалась якась постать,— певно, вартовий.

— Так вас зацікавило сміття? Тиша глибоко зітхнув:

— Пане отаман, скажіть... А, та що там казати.

— В чім справа?

— Ви будете сміятись. Але, по щирості, вам не хочеться завити вовком так, щоб у це завивання вилити весь розпач обдурених нами людей? Вони ж голі, босі і живляться тільки нашими обіцянками. І таких більше. А ми їм брешемо, аби тільки утримати біля себе. Це ж правда. А там баба висипала собі сміття, спокійно пішла до сусідки. Разом вони, мабуть, будуть дивуватись, чого не поділять їхні сусіди по цей бік Дністра.

— З такими думками, пане сотник, вам треба було йти в монастир, а не в армію.

— Нас, не питаючи, продають гамузом,— говорив далі Тиша,— всім, хто бажає, навіть цим... циганам.

— Ці "цигани" дають нам снаряди.

— Які їм стали не потрібні або попсуті. Половина їх не вибухає... Дивіться, дивіться, їхній офіцер!

— Ну й що з того?

— Ситий, обутий... Нас румуни не пропустять на той бік?

— До них ніхто й не збирається. А ви, пане сотник, як бачу, шкодуєте, що зірвано міст.

Сотник Тиша спалахнув, але враз і згас. Він втратив уже волю, став ганчіркою в руках цього пана отамана. Спочатку хоч гризся з цього, а далі збайдужів.

— Пане отаман, туга з нашого безталання ще не є дезертирство! — відказав, ніби просячи.

— Як хто на це дивиться. Зайдіть до мене, побалакаємо. Повернув і твердо покрокував далі.

Однак Тиша вже знав, що і хода, і спокійна міна на обличчі — все це прибране, а про себе він теж гризеться якоюсь невідступною думою, тільки їхні думи далеко не подібні. От і зараз, з'явившись на виклик, Тиша помітив на його обличчі розгубленість, аж здивувався, але вже за хвилину перед ним стояв отаман, мов закутий у панцир.

— Скільки з вашого дивізіону втекло тоді в Чорному Острові?

— Козаків багато, а ще більше старшин. Ці до Польщі. Навіть державний інспектор.

Отаман надкусив кінець сигарети й виплюнув під ноги:

— А це говорить, що нам треба якнайскоріше пробитися на Полісся,

— Щоб ближче було тікати до Польщі? Отаман нахмурих брови, але тону не міняв:

— Зануримося в глухі кутки, а повесні — як сніг на голову... Червоним буде не до нас, а може, їх до того й зовсім порішать денікінці.

— А ми своїх і без денікінців потопимо в болотах.

— Чому? На Шепетівці поляки будуть і надалі тримати нейтралітет.

— Доки не перебіжить і решта наших командирів. Пробачте мені, пане отаман,— посміхнувся несміливо Тиша.— Ми вже порозумнішали.

Все це така ж утопія, як і визнання Європою нашої самостійності, як сліпуче проміння, що ним заохочували немудрих. Така ж утопія, як і переговори з де-пкіицями, що й на поріг нас не пустили, як і сотні ще інших вигадок, що заставляли тисячі довірливих, нелукавих селяків накладати головами і від поляків, і від білих, і від червоних. А для чого? Щоб кінець кінцем опинитися десь у болотах і поволі вигибати від тифу? Ні, пане отаман, наша пісенька вже доспівана!

Отаман Лизогуб наморщив чоло, заклав руку за борт френча:

— З чийого ви голосу співаєте, пане сотник? Щось мені й Тур таке торочив.

Це був командир другого полку. Тиша почервонів. Йому хотілося крикнути: "Що ж, Тур, може, й має рацію. Скільки ми тягли за собою мерзоти, аж доки вона не чкурнула за кордон. А вона ж нас спрямовувала! Вона ж нашими руками надіялася повернути свої маєтності, з яких вигнав їх народ. І правильно зробив! Але що Лизогубу до того, коли він і сам такий. Дивиться мов прошива наскрізь струмом". Від цього погляду у Тиші завжди підупадала воля, і він тільки сказав:

— Пане отаман, це не чужі, а мої власні думки. Хіба ж не зрозуміло, що, вскочивши з доброї волі в нове оточення, пінські болота в один день стануть для нашої армії за справжню Сціллу й Харібду 107. І це інтуїтивно відчують козаки. Ви знаєте, що вплив отамана Тура на них величезний і з його гаслами він сьогодні отам на "чорній раді" може покласти край цій безславній епопеї. Тифозні — тільки привід!

З кожним його словом обличчя отамана все більше загострювалось. Він розумів небезпеку надуманої операції, але, як невдаха картяр, мабуть, вирішив уже іти ва-банк!

— Ви перебільшуєте небезпеку, пане сотник. З армії вже вивітрилася наволоч. А тих, кому заманулося стати червоним генералом, зуміємо вкоськати.

— Так, як сьогодні?

— Що ви маєте на думці?

— Стрільбу на станції.

Отаман хутко відвернувся до вікна.

— Знаєте, по кому стріляли?

— По кому? — витягаючи шию до вікна, байдуже спитав отаман.

Тиша згріб зі столу папаху:

— По нашій же делегації, яка їздила до Москви. Ви підете на збори? Там про це питатимуть.

— Не збираюсь.

— А я піду. Бо ж ми вміємо тільки вмирати, а за віщо?

— За Україну!

— І галичани за Україну, а передалися Денікіну. І червоні за Україну! То виходить, є не одна Україна?

До кімнати зайшов отаманів джура.

— Архипенко, за що ти воюєш? — запитав його отаман.

— Щоб додому повернутись, пане отаман!

— Не чому, а за віщо?

— Раніше так давали чоботи, а тепер...— І він показав замість чобіт самі кривці на ногах,

— Чого прийшов? — уже з серцем запитав отаман.

— Кажуть, мітинг чи рада якась.

— А ти теж... Поклич мені командира дивізіону.

З джурою вийшов надвір і Тиша. Він морщив лоба: стріляти по своїх? Які навіть і до Москви поїхали, може, не з своєї волі? Хто ж тепер піде за таким командуванням у пінські болота? Підуть! Зі страху перед відповідальністю підуть. Як отара овець збивається до купи перед небезпекою. І лизогуби це розуміють. Розуміють і не страшаться відповідальності за наказ стріляти по своїй делегації, аби тільки вона не відкрила козакам очей!

— Ой як сумно, сумно мені: Згасне остання ватра,

І я не згорів на вогні!

Ці рядки склалися йому самі в голові, хоч він ніколи не був поетом,

— Сьогодні і завтра... Завтра?

Про завтрашній день Тиша боявся думати. Він знав настрої отамана Тура і багатьох козаків, не знав тільки змісту записки, яку отаман Лизогуб видобув із бокової кишеньки френча і почав знову переречитувати:

"Отаман Тур підбурює голоту. Всякі репресії можуть викликати небажані наслідки. Краще дати їм можливість скорше зникнути з нашого обрію. Головний отаман С. Петлюра похваляє вашу дивізію і покладає надію, що ви збережете її від червоної зарази... Любар, 30 серпня 1919 року".

Не треба було довго думати, щоб побачити, що Директорія вже перебазувалась до злиденного містечка на Житомирщині! Це б іншим разом занепокоїло Лизогуба, але те, що сам головний отаман покладає на його дивізію надії, на якийсь час заступило все інше.

— Архипенко, де ти там у біса? Поклич мені комартди-ва. Хутко!

Отаман не встиг ще раз пробігти очима записку з штабу головнокомандуючого, як командир легарт-дивізіону уже був у кімнаті. За обвислі щоки, короткий ніс і булькаті очі його прозвали бульдогом.

— Ну, пане Бурчак?

— Бурчак мовчки кліпав очима.

— Наслідки, наслідки? — дратуючись, допитувався отаман Лизогуб.— Ви були на станції, коли стріляли по делегації?

— Був, пане отаман. І сам стріляв.

— Не було козаків, чи що?

— Не хотіли!

— ??

— Позадкував до своїх більшовиків.

— Хто?

— Поїзд із делегацією.

— Що на майдані робиться?

— Мітингують, пане отаман. Тур заявив, що годі. Каже: "Іду до червоних. Я,— каже,— питаю скрізь від Києва до Могилева і тепер знаю, що тільки з червоним прапором нас прийме народ". А гайдамакам як салом по губах. Мало не побили командарма. Кажуть, має бути й головний отаман Петлюра, може, тільки краще йому не показуватись. Проти правди не попреш.

— А ваш дивізіон?

Бурчак закліпав очима й поліз до кишені за хусткою.

— —Як ваші козаки? — повторив запитання отаман.

— Щоб сказати занадто, так ні. А загалом, не так, щоб і ні. Хоч з другого боку, то ще й слава богу.

— Ви знаєте, що ваш начальник артилерії зник? Бурчак заворушив бровами, ще не знаючи, як реагувати

на сказане. Нарешті розтяг губи в посмішку.

— Точно так, пане отаман. Дав тягу, значить! А куди, не знаєте?

— Мені це не цікаво.

— Правильно, пане отаман. Хто захоче, той знайде.

— Ви чули, що я сказав? І зрозуміли? Все! Командир артдивізіону пристукнув важкими чобітьми,

дійшов до дверей і вже через плече чомусь пошепки спитав:

— А це скоро буде, цане отаман? Отамана пересмикнуло:

— Від вас залежатиме, Бурчак!

— Розумію, пане отаман.

Вечоріло. Лизогуб уже знав, що головного отамана Петлюри на екстреній нараді старшин не буде, а слухати і не відповісти на істеричні вигуки Тура він не бажав і не міг. Нехай гадають, що Турове зверху.

— Господине! — постукав він у двері.— Може, у вас є що почитати?

— А чого ж, е, є. Ось, нате!

— Дякую. "Как выбирать в Учредительное собрание". Лизогуб кинув брошуру під стіл, дістав з бокової кишеньки люльку і заволікся, димом.

В залі голови міської управи, освітленій підсліпуватою лампою, старшини сиділи на стільцях попід стінами, звисивши патлаті голови. Такі ж тіні вимальовувалися у них за плечима. Важкий дух розпарених кожухів і шинелей, змішаний з махорковим димом, давив на груди і на серце. Здавалось, табун гарячих коней потрапив на трясовину і мовчки чекає на свою загибель. А от один не вірив у це, Розчервоиілий, з карабіном поперек грудей отаман Тур стояв біля столу, за яким сиділи представники командування. Вимахуючи смушевою шапкою, наче не говорив, а бухикав:

— Годі, годі, кажу, морочити людям голову! Через свій великий розум ви й балобачанів наплодили. Через свою дурість на поталу білим і Київ віддали! Чому, я питаю вас, денікінці кращі вам стали за червоних? Гадаєте, ми не бачимо, як отаман Лизогуб ласо поглядає на золоті погони? Чому ви не насмілились вдарити на панів бредових, а відтягали, доки розсипалася наша армія? Чому ви, не питаючи народу, ведете шури-мури з ляхами, з нашими одвічними ворогами, а своїх червоних синів женете з України?

— І тебе проженемо,— буркнув хтось із темного кутка.— Ти таки дочомукаєшся, Туре! ч

— І ще питаю, чому ви стріляєте по своїй делегації, що, може, везла долю цілого народу? Чи його доля вас не цікавить? Вам аби себе дорожче продати. Злодії ви після цього, зрадники!

В кімнаті зчинився гармидер:

— Сам ти злодій! Сам ти зрадник! ^— Заарештувати його!

Спробуйте! — огризнувся Тур.

— Спробуємо. Досить тобі куштувати борщів!

— Тепер йому заманулося "кислых щей"Г

— А вам фляків по-польськи!

— Не давайте йому говорити. Запроданець!

— Чого ми панькаємось з ним? Беріть його!..

Тур озирнувся, як на собак, що насадили, і поклав руку на карабін. У кімнаті стихло. Він надів на голову волохату шапку й ступив до дверей:

— Іще раз кажу — спробуйте!

В кутку висіла лампадка перед образами. Тур кивнув на образи головою,

— Моліться й далі їм, а з нас досить! Тепер наша віра ось! —Л він ляпнув по червоному поясу.

— На ньому ти і повісишся, Туре!

— Яз народом. А хто з народом, той не пропаде. Я йду до більшовиків!

Ошелешені старшини все ще дивилися на двері, за якими зникла широка Турова спина. Потім виступив представник командування, вусатий полковник:

— Козаків треба буде вивести на Полісся. Це ваш моральний обов'язок. Але зробити це можна буде тільки навесні, доки ж що цю силу ми мусимо утримати хоч би й з чужою допомогою.

— Може, поляків? — вигукнув хтось.

Запитання лишилось без відповіді, бо полковник уже спокійно сів у своє крісло.

Говорив ще командир першого полку із стрілчатими вусами. Вся його промова полягала в тому, щоб спокусити зморених людей довшим перепочинком на Поліссі, де можна буде спати роздягнутими, не

гризтись розкутими кіньми, роззутими козаками. А настане весна — з новими силами довершити визволення неньки України.

— Це найкращий вихід: за зиму нас, напевне, вже визнає Антанта. Червоні вже спеклися під промінням нашого сонця. Спечуться й денікінці. А тут і ми, і знову Київ зустріне своїх завзятих козарлюг під передзвін тридцяти церков, а славний Богдан укаже булавою, куди нам наступати далі!

У старшин поширилися, заіскрилися очі. Усі загули, як потривожені бджоли у вулику. Тільки один у темному кутку сидів, схилньши голову на руки. Нарешті він підвів голову з чорним чубом і кинув до столу:

— Падлюка!

Це був сотник Тиша. Встав і вийшов із кімнати. На хвилину в кімнаті зчинилось замішання. Досі Тиша був у всьому слухняний, гарний товариш, на диво скромний. І враз... Але за столом уже говорив ще один представник командування.

Вирішено було негайно відійти в район Мирополя та Чорторії і там перезимувати.

Недалеко від мешкання отамана Лизогуба сотник Тиша зустрів його на коні:

— Пане отаман...

— Знаю! — перепинив його отаман.— Ідіть готуйте свою 'сотню: зараз виступаємо. За годину чекаю на ваш рапорт.

Сотник Тиша йшов не поспішаючи і не звертав уваги, що час спливає. Рип возів, притишені балачки привели його до тями. І ще через кілька хвилин він уже стукався в двері до отамана Лизогуба.

— В чім справа, пане сотник? — запитав здивований його розгубленим виглядом отаман.— Що трапилось?

— Другий полк з Туром виступив...

— Молодці! — перебив його отаман.

— Але ж, але ж червоний прапор... І на Любар! Отаман зблід, але намагався не показувати цього сотнику:

— Хто вам сказав?

— Сотник Покотило!

— А батареї?

— З трьох дві пішли за ними.

У Любар перебазувався вже уряд Директорії і головне командування. Вибраний Туром маршрут не залишав ніяких сумнівів щодо його намірів. Підсилений артилерією найкращий пблк ставав загрозою існуванню самої Директорії. Отаман вистрибнув із-за столу:

— Заверніть Бурчака. Хоч голову його, а щоб він був мені тут!

Сотник Тиша не рухався.

— Чуєте, негайно наздогнати командира дивізіону. Я його призначаю начальником артилерії!

— Бурчак зник кудись ще раніше, пане отаман!

— Завернути!.. Прийміть од Бурчака дивізіон.

Здивований таким призначенням, Тиша підніс до скроні руку. Як сновиди, вийшов із будинку. Уже здалеку, затихаючи, долітала пісня: "Ми гайдамаки, всі ми однакі, всім нам ненависні пута і ярмо..." Хто сказав, що вони зрадники? Брехня! Вони йдуть до свого народу. А ми? А ми — в болото!

Пісня все більше віддалялася на північ, а Петро Тиша стояв і стояв на одному місці, машинально перебираючи пальцями браунінг "Астра" в кишені. В голові йому виникало одне за одним запитання: де? де? Але мозок ніби забив ядучий дим. Він знову питав: де? де ж правда? І не знаходив відповіді. А відповідь мусить же хтось дати!

Отаман Лизогуб не дочекався з рапортом сотника Тиші ні того вечора, ні другого дня.

Телеграма

Валки Посуньки Панченку 27/1 1920 Я здоровий Як Таня Пишіть
Червона Армія 60 дивізія

Петро Тиша108

КОХАННЯ

(Із записної книжка)

Вона зайшла у вагон і сіла біля мене, де було ще вільне місце. Біляві кучерики на лобі, блакитні очі і ямочки на щоках, коли на пухкеньких губах схоплювалась усмішка.

Під підлогою ритмічно стукали колеса, темна ніч запинала вікно, а світло від електричної лампочки майже не сягало до нас.

Сиділи й балакали. Ні про що! А пасажери на кожній станції підводились і сходили. Нарешті ми залишилися тільки вдвох.

Заходила глупа ніч.

Втома наступала все більше. Дівчина винувато посміхалась, і з того її обличчя ставало таким наївним, милим, що мимохіть хотілось приласкати його, приголубити.

Зі сном вона боролась вже через силу, нарешті, як підранена, похилила голову набік і впала мені на плече.

Вона тихо і спокійно спала. Я затаїв подих, бо треба було бути катом, щоб насмілитися збудити її, потривожити сон, що обгорнув її, як подих лагідного вітерця.

Я сидів, мов заворожений, і не зводив з її лица своїх очей. Хай було незручно, я терпів, бо насолода від споглядання цього личка, схожого на бутон троянди, була незрівнянно більша за все інше.

Так ладен я був їхати без кінця, але наближалася станція, на якій вона мусила зійти.

І я поцілував її у склеплені очі.

Коли вона, винувато посміхаючись, вийшла у темну ніч, я відчув таку пустку, ніби вона занесла з собою моє серце.

РОДОВИТЕ ДВОРЯНСТВО

(Повість у повісті) НА БЕРЕЗІ Я зустрів його в Харкові.

Тротуари були повні люду. Переважала молодь. Вона була заклопотана, гомінка і увесь час кудись поспішала, не звертаючи уваги на інших.

Не звертав ніхто уваги і на Олександра Гайсина, хоча з-під насуплених брів виглядали колючі очі, сухе обличчя заросло чорною щетиною, шинеля була без хлястика. Він не розбирав дороги і, коли перехожі сторонилися, зловтішно посміхався.

Так само зловтішно посміхався він і з свого становища: навіть перекупка виставила його за двері! Їй мало було, що він поділяв з нею любов, так ще хотілося, щоб Гайсин став для неї ішаком. "Працюють тільки коні та дурні, мадам Балабухо!"

Не один уже місяць Гайсин тиняється в цьому місті без діла й пристановища, потиняється іще. Кожна справа має свій кінець. А поки що він заночує у свого однополчанина, хоч той, будучи шляхетного роду, де можна й не можна, глузував із прагнень своєї армії, навіть генерала Денікіна називав старим дурнем, а сам спекулював валютою і, певне, мав добрий зиск: умеблював квартиру — дай боже кожному!

На цей раз Гайсиину не довелося поніжитись у м'яких кріслах в стилі Людовика XIV — на дверях квартири його однополчанина вже висіла сургучна печатка. Втягнувши голову в плечі, Гайсин постарався якнайскоріше замести свої сліди.

Не пощастило і в другому місці. А надворі вже кінчався день, і у вікнах заблимали вогники. Проти світла здавалося, що наша земля пришита до неба золотими нитками. Дощ збільшувався, і треба було шукати хоч дах над головою.

Так Гайсин опинився під дверима Українського банку. А коли набридло стояти, присів у ніші на підстилку.

Дріботіння дощових крапель об жерсть і схлипування ринв створювало якусь лагідну музику, яка навівала сон. Гайсин і не помітив, як і собі заснув, і вже крізь сон почув, як хтось уможується біля нього. Він закліпав сонними очима. Де-не-де крізь туман ще просвічували вогники, але небо вже сіріло.

— Хто тут? — гукнув він злякано.

На підстилці шулилася дівчина. Гайсин теж відчув, як холод проймає все його тіло.

— Чого тобі?

Що це, наче змовилися всі його дратувати!

— Не змогла знайти іншого місця?

— Чуєш, який дощ? — голос був хрипкий, схожий на хлюпання проржавілих ринв.

Гайсин з огидою відсунувся:

— А тобі дня мало. Все гуляєш? Потім порядним людям спати не даєш.

— Ага. Видно, який порядний.

Дівчина аж засичала від холоду і почала схлипувати. Гайсин виштовхав її на панель:

— Забирайся до бісового батька. Тут і без твоїх сліз мокро!

Дівчина почала щось верещати. Але в цей час рипнули двері, Г бородатий швейцар націлівся на Гайсина шваброю:

— Так це ти тут слідиш, голубчику? Гайсин вислизнув з-під його рук:

— Ну ти, плебей чортів, обережніше!

— Ти ще будеш мене всякими такими словами?.. Швабри захотів скуштувати?..

Але підходити ближче не насмівся, бо Гайсин і не думав далі тікати, а топтався на брудній панелі, як зігнана з сідала курка. Нарешті з-за рогу перевальцем вийшов міліціонер. Гайсин пирхнув, проганяючи остаточно сон, при-тис поли шинелі і почовгав вулицею.

На околицях міста на всі лади загули фабрики й заводи. Брудні тротуари почали вкриватися людом. Це були переважно робітники з клуночками під пахвою і заспані жінки з кошиками. Гайсин поплентався за ними, аби не стояти на місці. Коли його обганяв хтось у шкіряній куртці, він спідлоба зиркав на нього злими очима й цідив крізь зуби: "Сакраменто!"

Мокрий вітер обсипав обличчя мрячкою, і перехожі були мовчазні й наїжачені.

Перед брамою якогось заводу Гайсин зупинився. Робітники привітно кивали одне одному, підходили до дошки об'яв і розглядали свіжі плакати. На одному під чотирма малюнками були влучні написи: "Каждый прогул — радость врагу. А герой труда — для буржуев удар". На другому плакаті змальовані в ряд піп, рабин, сектант і мулла, яких за ниточки смикала рука з діамантовим перснем. Це було й без слів зрозуміло і викликало загальний регіт. Один плакат уже вицвів. На ньому був зображений червоноармієць у будьонівці. Клинком він гамселив генералів

і царських офіцерів. Один із них був у дуже знайомій формі. Гайсин скривився, ніби надкусив кислцю, і не став читати підпису.

Ще раз гукнули заводи, і низка робітників біля прохідної будки урвалася. Гайсин вийшов на слизьку бруківку і повз похмурі будиночки попростував назад до міста.

Бруківка привела його до річки, яка сонливо проносила попід дерев'яним мостом покидьки міста. Від води тягло припахом болота і в'ялої зелені. За мостом починалася вулиця з кам'яними будинками і запиленими вітринами, в яких неп 109 починав уже виставляти свої принади — барвисту білизну, сукні, єдваби і кондвироби. Перед вітринами зупинялися перехожі і голодними очима пожирали виставлене.

Гайсини зліг на перила мосту й замріяно задивився в далину.

Чому в нас несподівано виникають перед очима ті чи інші картини спогадів, не берусь пояснювати. Гайсин пересмикнув плечима від холоду, враз перед ним вималювався довгий дортуар кавалерійської школи. Він у ліжку. У ногах на табуретці його сорочка, штани, ремінь і чоботи. Більше жодної речі не дозволяється тримати. Біля дверей під лампочкою сидить черговий юнкер. По дортуару гуляє вітер, і він, Гайсин, аж дрижить від холоду. Черговий десь вийшов, Гайсин шмигнув у гардеробну, схопив сусідову шинелю і засунув її під свою ковдру. Став уже засинати, коли почулися кроки чергового офіцера. Він, Гайсин, хутко перекинув шинелю на сусідове ліжко, але так обережно, що навіть не розбудив його. Це зробив уже черговий офіцер і за порушення правил дав тому три наряди поза чергою.

Гайсин озирається. Через міст тягнуться підводи, вантажні машини, пошарпані автомобілі різних марок. По вузьких пішоходах поспішають люди, а на кінцях мосту сидять баби і торгують насінням. Поруч з ними жебраки з дітьми в дранті. Під бородатими копитами битюга глухо гудуть мостини, а Гайсин уже бачить манеж і чує команду капітана: "Без

стремен, сі-і-дай!" Юнкери легко вискакують у сідла, тільки він, Гайсин, ніяк не може видряпатися на свого Аполлона. "Барейтор!" — знову чує Гайсин. І хоч не озирається, але знає, що капітан уже взяв із рук барейто-ра батожище. "Юнкер Гайсин, сі-дай!" Він це чує не тільки вухами, але й задом, в який в'їдається кінець батури. Ноги самі підкидають його вище коня, і він летить головою вниз аж на другий бік і падає на укiс з дощок, вибухає грім, коні шарахаються, кидають задом, а юнкери від несподіванки сиплються на землю.

Биндюжник з дровами прямує до центру міста. Там підноситься над присадкуватими будинками дзвіниця собору з круглими годинниками. Щодалі від центру дрібнішають будинки і нижчають церкви. А ще далі, мов палі з води, стирчать димарі фабрик і заводів. Вони вже ожили, і сіре небо з диму прикриває їх, як папаха.

ОСУГА НА ВОДІ

В Європі почав піднімати голову фашизм. Проглядаючи сторінки газети, вивішеної у вітрині редакції, Гайсин перш за все шукав кореспонденції з Італії. Він був певний, що фашизм, як і всяка пошесть, не знатиме кордонів і через цей міст теж переповзе. Переповзе і поглине Радянську владу. В який спосіб, ще не знає, але твердо вірив, що все має свій кінець.

Повз нього пройшов сухорлявий добродій з жовтим портфелем. І кроєм широкого пальта, і лайковими рукавичками він вирізнявся з-поміж перехожих. Його сухе обличчя з коротко підстриженими вусами Гайсину видалося ніби знайомим. Але де й коли він з ним зустрічався, згадати не міг. А коли його стало вже не видно, згадав: при штабі армії "Юг России". Представник англійської місії.

— Майор Джойс! — вигукнув він, зрадівши, і навіть подався вже слідом, але авто, пробігаючи через калюжу, обдало його болотом. У відкритій машині сидів чорнявий чоловік у шкіряному кашкеті з зіркою і

невдоволено гукнув на свого шофера: "Обережніше, хлопче!" Гайсин упізнав його зразу. Григор! Машиніст із цукроварні, що була край, їхнього села. У більшовиків він, певне, посідав якусь високу посаду, бо позаду сиділо двоє чекістів у синіх картузах з червоними околичками.

Хтось із перехожих сказав:

— Начальник Чека поїхав.

Саме від органів Чека і ховався Гайсин після того, як почалася в його біографії чорна сторінка.

Хутко відвернувся до перил і навіть трохи пристояв, доки зникла машина. Але за цей час добродій з жовтим портфелем теж зник у натовпі.

Гайсин знову пустив очі по воді, і перед ним яскраво вималювалася постать сухорлявого офіцера в англійському френчі. Відчувалося, що в штабі армії "Юг России" командує саме він, син Альбіону, а не російський генерал Падурський.

Вималювалося на воді і обличчя, як у бульдога, начальника оперативного відділу, генерала Падурського, він улесливо зазирає майорові у вічі. Так він поводився навіть тоді, коли денікінська армія вже підходила до Тули.

Огрядна тітка з великими корзинами в обох руках, проходячи мостом, так зачепила Гайсина, що він аж поточився. Спогади, як сполохані пташки, випурхнули з голови. Стало враз холодно, руки й ноги задубіли, а живіт наче притягло до хребта.

На березі, біля самої води, крізь туман миготів вогник. Здавалося, що не може бути більшої насолоди, як простягти до такого багаття заляклі руки.

Гайсин уже зійшов було до води, як зіткнувся з дівчиною в легенькому пальті. Він її зразу впізнав: яскраво на помаджені губи і надто вже напудрене обличчя з кирпатим носиком.

— "Чого, мила, губи дмеш, чому кожуха не вдягнеш?" Чуєш, Марійко, чи як тебе?

Дівчина сердито блимнула підведеними очима й відвернулась.

— Пізнаєш? Під дверима Українського банку. Ну, не сердься. То я спросоння. Ходімо грітись.

— Ой, я замерзла,— зіщулилася дівчина.

— Так нас запрошують. Бачиш, он вогнище, заблукана вівця!

Дівчина пхекнула:

— Туда я й без тебе знайду дорогу.

— Ех, Марійко, Марійко, викинуло нас життя на берег.

— Яка я тобі Марійка?

— Ну, Матильда, Мері, Жаппа.

Повз них пройшла теж крикливо нафарбована дівчина з підбитим оком і гукнула:

— Зосю, приходь сьогодні увечері до Ділового клубу. Не пошкодуєш!

— Зося? Ну, хай буде й Зося. Справи це не міняє.— Гайсин простяг руку.— Бачиш оцю річку? Маленька, а тече. День і ніч тече. А ми все

сидимо на березі і тільки філософствуємо: "Доля, випробування..." Тільки для тебе сіє — китайська грамота. Ні чорта ти не розумієш, дівко.

— А може, й розумію.

— Тим гірше для тебе. "Блаженны неведующие" — ска-. зано в святому письмі.

Дівчина вже з цікавістю подивилася на цього бродягу. Коли б його одягти й озути, він був би зовсім не поганий мужчина. І, мабуть, з грамотних. Зосі захотілося хоч чим-небудь показати, що й вона не проста. В цей час на мосту інвалід заграв на баяні. Зося шаркнула ніжкою й мрійно проказала: "Вальс "Осінній сон". Гайсин заплющився й потер лоба. Під осіннім сонцем пломеніє парк, ажурна альтанка, обвита виноградом, наче прибралася в червону плахту. Біле павутиння летіло через алею і повисло на його ментуку, як аксельбант...

Під ногами пружинив мокрий пісок і затягав їхні сліди. Над вогнищем булькав казаночок, на який голодними очима дивилися двоє чоловіків у рваних каптанах і личаках.

— Ану, проваливай, правители земли русской! — гукнув Гайсин.— Столбовое дворянство пришло!

Чоловічки зиркнули на непрошених гостей і щільніше обсіли казаночок.

— Слышь, Митрий,— сказав один,— столбовое дворянство пришло.

І обидва дрібно засміялись.

Гайсин тупнув черевиком під самий казанок, що аж розлетілися головешки, на обличчі йому видулися щелепи:

— Розчавлю, сволота!

Чоловічки схопилися на ноги й позадкували від вогню. А Гайсин, як господар, всівся на пісок і показав біля себе місце дівчині.

— Прошу! Будьте господинею у моїй хаті! — І криво посміхнувся.

З кожним ного словом дівчина все більше дивувалася і вже розгублено переминалася з ноги на ногу.

— Ну, якого чорта витріщила баньки? Сідай, будемо призволятись. Бачиш, товариші приготували для нас суп з фрикадельками і картоплю а-ля сарданапаль.

Язики полум'я коливалися від вітру. Важкий і мокрий, він летів над водою і брижив її дзеркало. Ударяючись об повалені паркани, вітер тоскно завивав. І від цього холодне небо, що свинцем лежало на дні річки, здавалось ще холоднішим.

Дівчина присіла до вогника й простягла до нього руки. Вони були червоні, з короткими вузлуватими пальцями. Але Гайсин не помічав цього. Він усе ще придивлявся до мосту, на якому зустрів майора Джойса. В голові йому невідступно вертілася думка: "Чому тут опинився Джойс? Що він може робити у більшовиків? Чи пізнає він у мені колишнього командира ескадрону?"

— Ну, гаразд,— повернувся він до дівчини.— Розповідай, як ти дійшла "до жизни такой"! Ти служила в офіцера. Він тебе спокусив, обіцяв одружитись, а потім вигнав. Так?

Дівчина з кожним його словом все більше витріщала очі:

— А звідки ти знаєш? Гайсин засміявся:

— Так нічого нового й не придумала?

Дівчина не розуміла його іронії і винувато посміхалась.

Під берегом, як вхід до печери-, чорнів отвір каналізаційної труби. Вона сльозилася, мов роз'їдене трахомою око.. Саме на цю трубу звернула увагу Зося.

Тим часом Гайсин уже заходжувався біля казаночка.

— Ложку маєш, продукт класової боротьби? Нема! Ну то почекай.— І почав сьорбати гарячу юшку.

Дівчина все придивлялася до чорного отвору труби. Вище був повалений паркан.

— Од нього можна відірвати одну-дві дошки? — запитала.

— Дошки? Навіщо тобі дошки? — здивувався Гайсин.— Дров вистачить!

— Щоб покласти на дно труби. Там хоч вітру не буде.

— В каналізаційній трубі? — Він поморщився з огиди.— Ти, дівко, ке той?.. Але чекай, чекай. Справді, хороша ідея. На ложку.— Він схопився на ноги.— Справжній будуар зробимо!

Дівчина морщила вузький лоб, певне, силкуючись зрозуміти цього незвичного бродягу. А він уже вовтузився біля труби. Вдоволена з цього, Зося почала сьорбати юшку.

— Ну, йди! — загукав Гайсин.— Будуар готовий! Дівчина похапцем сьорбнула ще кілька разів і побігла

по мокрому піску до труби. Спершу, як гуска, витягла довгу шию, щоб заглянути всередину, а потім обоє зникли в чорному отворі.

Двоє чоловіків у драних каптанах і личаках мов вирости з-під землі. Схопили свій казаночок і зникли.

Спочатку з труби виліз Гайсин. В руках він тримав золотий медальйон. За ним колінкувала Зося й істерично кри"чала:

— Віддай, віддай!

— Украла, кажи?

Одною рукою він намагався розкрити медальйон, а другою відпихав дівчину:

— Гарна штучка.

— Віддай, віддай! — кричала Зося.

— Скажи, де ти його взяла? Тоді віддам.

Зося забігала розгубленими очима. Нарешті вже сердито відказала:

— Ну купила. На базарі!

— За скільки?

— А тобі яке діло? За три тисячі.

— Ну й брешеш.

Нарешті половинки медальйона розкрилися, і Гайсин аж зацікавився. Лоб його наморщився. Зося, не звертаючи на нього уваги, вже рішуче простягла руку,

— Віддай!

— Де ти його взяла, кажи! — враз заревів він несподівано.

Від його очманілого вигляду дівчина позадкувала..

— А може, мені кавалер подарував,— уже розгублено сказала вона.

— Уб'ю. Кажи, де взяла?

Перелякана Зося кинулася з усіх ніг тікати на набережну, але Гайсин і не думав гнатись. Думки його вже витали далеко звідси.

Частини кавалерійського корпусу саме були під Воронежем, як несподівано, мов грім серед ясного неба, ударила кіннота червоних, і кавалерія білих вперше за весь час наступу денікінської армії на Москву покотилася назад,

Для Гайсина саме з цього дня і почалася, як він сказав, сторінка з чорними очима.

Частини денікінської армії відступили вже до Харкова. Офіцери, зголоднілі на видовища й розваги за час походів, заповнювали театри й ресторани. Але паніка, яка супроводила армію, перекинулася вже й на місто, і гулі оберталися на пир під час чуми.

Один із загонів, який за його звірячу поведінку називали "Вовчим загоном", на другий день мав іти "показувати зуби" червоним, тому офіцери цього загону напередодні використовували будь-яку нагоду,

щоб побувати в жіночому товаристві, і тому майже всі опинилися в міському театрі, щедро ілюмінованому з нагоди вишуканих гостей. В декорованому царськими прапорами фойє була влаштована лотерея на користь якогось благодійного товариства. Гайсин з гомінкою групою офіцерів підійшов до столу, заставленого сувенірами.

Назустріч із крісла підвелася і стала серед кришталевих ваз молода панна.

В її великих очах ніби цвіли волошки. Каштанове волосся, зібране позаду в грецький вузол, тонкий і рівний ніс і біла сукня робили її подібною до мармурової статуї, висіченої рукою талановитого скульптора. Так принаймні здавалося Гайсину, що місяцями бачив тільки сільських бабів та своїх озвірілих солдатів.

У вічі кинувся медальйон на золотому ланцюжку, який, мов сонячний зайчик, миготів на ніжній шкірі.

Гайсин, звиклий правити дамам компліменти, на цей раз розгубився і ніби втратив мову. Панна посміхнулася й проговорила:

— Прошу, панове, на користь інвалідів Добрармії!

— О чарівна Людмила Іванівно,— сказав один офіцер.—
Познайомтеся з найлютішим вовком нашого загону Олександром Петровичем Гайсиним.

Панна граційно простягла руку:

— Забойська!

Коли в театрі почали гаснути вогні, Гайсин допоміг панні Забойській одягтися і вийшов з нею на вулицю. Зруйноване й темне місто дубіло на

вітрі. Спаніковані обивателі причаїлися за глухими віконницями, а по бруку клацали підкови й деренчали вози.

Панна Забойська розгублено слухала свого кавалера, а серце все більше сповнювалося тривогою. Гайсин побачив її настрій і вдавано весело сказав:

— Гарний ми дивилися сьогодні спектакль, але завтра під Харковом покажемо ще кращий. А вже коли в бою беруть участь "Вовчі загони", то в тилу можна почувати себе спокійно.— І він інтимно стиснув її лікоть.

Панна Забойська звільнила свою руку:

— Ви б сказали це моїй мамі. Вона вже не вірить ні Денікіну, ні Шкуро111. Каже, що червоні нікого не щадять. Тюрми забиті...

— З вашого дозволу я охоче познайомлюсь із мадам Забойською. Не такий страшний чорт, як його малюють. А про моїх хлопців ще довго будуть згадувати: у них один закон, чи правий, чи винуватий. Не хотів царя — сикір башка, як каже мій джура.

Прощаючись, Гайсин притримав її руку, затягнуту в ланку. Потім розстебнув на її рукавичці кнопки і почав цілувати гарячими губами.

— До побачення, до побачення! — проказував захриплим голосом.

З першого привалу капітан Гайсин поскакав назад до міста. На друге побачення з Забойською він чекав більше, ніж на перемогу над ворогом. Довгі валки військових обозів і цивільних підвід, які безперервною вервечкою тяглися назустріч, не охолодили його піднесеного настрою. В місті обози мчали вже щодуху. Ось і омріяний будинок. Гайсин збіг на другий поверх і подзвонив. Уява вже малювала ба-гатообіцяючу посмішку панни, потиски рук, вечерю. Але двері відчинила перелякана баба, яка зразу ж заголосила:

— Покинули, покинули стару няню... Уже їм не потрібна... Побігли, як очманілі, а няню хай більшовики розривають на шматки... На руках виняньчила, а Людка, як гадюка! "Не чіпляйся, стара відьмо!" О боже, я ж ночей недосипала, доглядала...

Гайсин відіпхнув стару няню й зайшов до кімнати. Всюди були сліди поспішної втечі. Куди? З ким? Не повірила його словам! Ображене самолюбство,, зражене сподівання вмусли думати вже тільки про становище. В місті стало підозріло тихо. Він побіг назад, але няня тепер вхопила його за полу.

— Візьміть мене, паничику. Я ж правдою... П'ятдесят років... А та гадюка Людка... "Не чіпляйся,— кричить.— Тобі однаково, де здихати!.." Ой боже, візьміть...

Гайсин мовчки відкинув її ногою з дороги й прожогом вибіг. На темних вулицях не було вже ні обозів, ні піхоти. Тільки аж на околиці чулися поодинокі постріли. Він стрибнув у сідло і з місця погнав коня чвалом. Ледь встигав за ним джура.

Наприкінці вулиці їм назустріч полетіли кулі. Гайсин, певний, що стріляє їхній ар'єргард, замахав шапкою. Але кулі засвистіли ще дужче. Тепер він побачив і людей у цивільній одежі, але перехрещених кулеметними стрічками. Робітники!

Гайсин стрибнув з коня і вскочив у якесь подвір'я. В кутку гавкав пес, а на ґанку стояв здоровенний парубійко. Побачивши офіцера з погонями, він стрибнув йому назустріч і закричав:

— Ловіть його!

Капітан кинувся до тину. Розлючений пес зубами вчепився йому в шинелю, але Гайсин встиг перестрибнути. Краєм ока ще побачив, як його

джура підняв руки і з двома кіньми поїхав далі. Назустріч йому бігли робітники.

При згадці про те, що його полк панічно втік перед червоними і так поспішно, що він уже не міг наздогнати (правда, і не пробував, бо було страшно партизанських загонів), Гайсин посилав йому навздогін прокляття. А підсвідомо просто шукав причин, щоб виправдати своє дезертирство з полка, бо інакше цього не можна було назвати.

Офіцерський одяг Гайсина привертав до себе увагу, тому він у якомусь селі проміняв його на стару солдатську шинелю і такі ж старі чоботи. Тепер він став і зовсім подібний до дезертира, але це було більш безпечно, ніж бути подібним до білогвардійця.

— Ну, причепурився вже, ваше благородіє? — глузливо сказав господар.— Тепер викидайся, та хутко!

В калюжі під ногами колихнулося якесь опудало. Гайсин спершу навіть не впізнав себе. Стало моторошно. Повільно потягся до револьвера, але господар взяв його за плечі й виштовхнув на вулицю.

— Може, стрілятись надумав. Іди собі й стріляйся там. Які благородні!

Капітан Гайсин ні того дня, ні другого не зас/релився. Свою легкодухість виправдовував тепер бажанням помсти-тися на червоних, а поки що ховався від них. На селах могли хутко викрити, а в містах такого наброду багато. І Гайсин повернувся до міста. Тут він вирішив і розрядити свій револьвер у голову якогось більшовика. Але перш за все треба було подбати про хліб, і до хліба, і про дах над головою.

Документи колишнього білогвардійця примушували його триматися якомога далі від радянських установ. Спочатку він найнявся до якогось рибаса вантажити бочки, але ця робота видалася не легкою. Усе це і

хамське ставлення з боку хазяїна примусили його перейти до бакалійника, потім до різника, який мав свою крамницю на базарі.

Придивившись ближче до базару, Гайсин вирішив, що йому можна прожити і без наймів. З цього часу гомінкий базар, де все продавалось і купувалось, став його постійним пристановищем. Гайсин користувався з надто довірливих селян і був щодня ситий. Спіймався він тільки раз, коли невправно потяг з-під перекупки торбу з грішми. Але й на цей раз відбувся тільки одним переламаним ребром. В базарній обстановці легше було заховатися і від органів Чека, які частенько робили облави па осіб, що були не в ладах з Радянською владою.

ТРИ ЛІТЕРИ-

Другого дня вранці Гайсин знову прийшов на міст. Він вирішив, що майор Джойс може стати йому в пригоді, коли тільки впізнає в ньому колишнього командира ескадрону дснікінської армії.

Як і вчора, добродій з жовтим портфелем показався на мосту в той самий час. Значить, він десь працює на посаді. Гайсин придивився ще уважніше,— сумніву не було. Забіг наперед і глянув йому у вічі:

— Містер Джойс?

На сухому обличчі добродія з жовтим портфелем не здригнувся жоден м'яз. Він твердо ступав далі. Гайсин зайшов збоку:

— Не пізнаєте капітана Гайсина?

Добродій з портфелем був ніби глухий; Коли вже Гайсин, зніяковілий і збентежений, почав відставати, він, все ще не повертаючи голови, спитав:

— Що хочете?

— Побалакати.

— Спартак, номер 25. З шостої до восьмої. Питайте Кроса.

-г— Я хочу особисто з вами. Чи, може, наші шляхи розійшлись?

— Питайте Кроса.

Гайсин бачив настороженість Джойса, а потім і роздратованість. І поступово відстав од нього.

Йшов і повторював сам собі: "Крос, Крос, Крос..." Л Джойс?

Ледь дочекавшись вечора, Гайсин поспішив у готель "Спартак". Швейцар заступив йому дорогу, але він так подивився на нього, що той мусив поступитись. Тільки спитав:

— Тобі чого?

— Двадцять п'ятий номер...— Але далі затиувся. Кого питати — містера чи товариша? Підійшов до порт'є і теж владно спитав:

— Двадцять п'ятий дома?

Порт'є глянув у гнізда ключів, потім на обшарпаного відвідувача. Але його вигляд не викликав у порт'є здивування, тільки ледь помітна посмішка скривила його губи:

— Двадцять п'ятий дома. Тільки витріть ноги. Гайсин, не звертаючи уваги на його слова, зійшов на

другий поверх. Біля двадцять п'ятого номера пригладив чуб і постукав. Тихо. З темного кінця коридора вийшов черво-ноармієць з

рушницею за плечима. У Гайсина похолело в грудях, але двері вже відчинились. В передпокої стояв чорнявий чоловік у військовій гімнастерці. Григор! Той самий, що вчора проїздив через міст і заляпав його болотом. Що ви хочете? — послужливо спитав він. Од переляку Гайсину забракло мови.

— Ви до мене? — питав військовий уже з посмішкою від переполошеного вигляду відвідувача.— В якій справі?

— Я... Мені... Тут... Кроса...

— Якого Кроса?

— Пана... Товариша...

Військовий наморщив чоло, щось пригадуючи. Потім став пильніше приглядатися до відвідувача.

— А ви не помилились?

— Спартак, двадцять п'ять.

— Спартак, двадцять п'ять?

— Спитати Кроса...

— А це ваш знайомий?

Але Гайсин біг уже, не оглядаючись, вниз по сходах.

Перевів дух тільки в темному завулку. Ще не додумав до кінця чому, але вже бачив, що мало не потрапив до рук начальника Надзвичайної комісії.

Чим більше намагався розібратися, тим ставало страііь ніше. Значить, Джойс навмисне направив його до Григора, Виходить, Джойс зв'язаний з Чека?

Тепер стало все зрозуміло, і треба було якнайретьельніше замітати сліди, як робив він уже не раз.

Петляючи по темних завулках та вулицях, він нарешті зупинився, щоб знати хоч, де є. Просто нього світився номер на будинку "25", а нижче півколом: "Спартаківська". Гайсин ошелешено закліпав очима. Може, саме про цей будинок і говорив Джойс? Підійшов ближче. Біля входу червоніла вивіска з золотим написом: "Американська адмінъ страція допомоги. АРА" 112.

Звичайно, Джойс міг працювати тільки туті "Біс би тебе взяв!" — вилаявся Гайсин. Але й відчув, що його не покидає страх. Майнула в голові коротка думка, чого це начальник Чека при слові "Крос" підозріло подивився на нього, навіть запитав, чи це його знайомий.

Але Гайсин уже дзвонив до контори АРА, не став більше аналізувати поведінки начальника Чека.

Відчинив йому прилизаний парубійко і досить неприяз* но спитав:

— Чого вам?

— Мені товариша...

— Контора вже зачинена.

— Але ж пан Крос велів...

— Як доповісти? Гайсин затнувся:

— Скажіть, Олександр Петрович. Парубійко окинув його оком:

— Так і сказати?

— Олександр Петрович. Мене викликали.

Парубійко був у англійському френчі, з рівним проділом на голові і в окулярах на тонкому носі. Але в манері триматися було щось від сільського парубка.

Джойс прийняв його в кабінеті. Він сидів за широким столом і палив гаванську сигару. Гайсин відчув це по аромату. Перед столом був ще дідок, хоч і в цивільному, але з військовою виправкою. Він видався ніби знайомим Гай-сину.

— Бачили? — звернувся до нього Джойс— Офіцер Добр-армії!

На Гайсині були драна шинеля і такі ж чоботи. Щоки вкривала густа щетина, а перед ним сиділи джентльмени, чисто поголені, в свіжій білизні і нових костюмах. Він почервонів.

— Ви що ж, товаришу, все ще гадаєте воювати з більшовиками?— запитав його дідок, крутячи головою то до дверей, то до столу.

Гайсин здивовано звів брови:

— Хіба я знову помилився?

— І нам теж здається, товаришу Гайсин, що ви неправильно уявляєте наші функції.

— Мені байдуже до ваших офіційних функцій,—уже роздратовано сказав Гайсин.

— Коли б це було так, ви б не порадували нас своїм візитом,—сказав уже Джойс.— Наше завдання, товаришу, подання допомоги харчами європейським країнам, що потерпіли під час війни. Правда, зараз ми вже діємо не як урядова організація. Американський народ не міг спокійно дивитися на тяжке продовольче становище, яке запанувало тут після війни, а головним чином, після... після недороду.— І вже до дідка: — Я просто дивуюся з живучості тутешнього народу.

Дідок засовався на стільці й промимрив:

— Скоріше візьмуться за розум.

— Ви, товаришу Гайсин, ще ніде не працюєте? Ні! А у вас такий же впливовий земляк.

"Про кого це він, про Григора?" — подумав Гайсин. Кров ударила йому в лице:

— Не забувайте, що я офіцер, містер...

По тому, як Джойс скинув головою, Гайсин зрозумів, що він не хотів, щоб його справжнє прізвище було назване в присутності третьої особи. І по паузі сказав:

—г Я не дозволю з мене глузувати.

— Ми й не думаємо. Ви надіялися від нас на допомогу, але для цього вам треба перш за все помиритися з Радянською владою. Всі ваші гріхи їм відомі, і така допомога стала б одною із причин для конфлікту. Вам треба спокутувати свою провину. Я розумію, шановний Гайсине,— принципи, гонор, дворянська честь. Чим скоріше ними поступитеся, тим буде переконливіше, що ви хочете прислужитися Радянській владі. А в органах, очолюваних вашим земляком, такі грішники, що розкаються,

дуже бажані.— І вже багатозначно закінчив: —Тоді ви можете надіятися і на нашу допомогу.

Присутність третьої особи заважала Гайсину почати з Джойсом одверту розмову. Не вірить він, щоб янкі, які тільки вчора посилали своїх солдатів задушити Жовтневу революцію, сьогодні обернулися в добрих дядів. Не повірить він і в те, що джойси, які раділи разом з ними із злиднів на просторах колишньої Росії, враз стали уболівати за долю людей, що набили білим і джойсам морду. Скорше за все, що ці АРА викликані не стільки бажанням допомогти європейським країнам, як для зміцнення економічних і політичних позицій США і для боротьби з революційним рухом, який ширився на Європу. Маневр хитрий. Він ладен допомагати їм у цьому. Проте нотація Джойса збила його з толку, збентежила. Він рвучко повернув до дверей:

— До цього легко додуматися і без вашої поради, сер. Але даруйте!

— Я ще раз питаю, згодні прийняти нашу пропозицію?

— Так ураз? Подумаю!

— І завтра теж о шостій заходьте. Надіюсь, що договоримось.

Щоб за ним не зачинилися сюди двері назавжди, Гайсин уже більш примирливо додав:

— Розумієте, наскільки це серйозно. Треба ще подумати.

— Ми теж подумаємо. А може, вже й подумали. Гуд бай!

Тільки пройшовши цілий квартал, Гайсин зметикував до кінця, чого від нього вимагають. Він мусить попрощатися з мріями вирвати Росію із рук чумазого, що збунтувався, має не тільки не перечити експериментові більшовиків, а навіть допомагати щ у цьому. Він мусить стати червоним.

Стати "товаришем"? Гайсин зареготав так, що дівчатка, які поспішали кудись гомінкою юрбою, шарахнулися від нього. Якийсь вар'ят!

Чи то молоді личка дівочі, чи їхні дзвінки й чисті голоси навернули його на думку до Людмили Забойської, а разом з тим і до її медальйона. Де вона? Чому її медальйон опинився у Зосі? Яке відношення до Людмили Забойської має ця шлюха? Зося теж ніби провалилася крізь землю, але він її будь-що знайде.

ПАПЕРОВІ КВІТИ

На далекій околиці міста, де гніздилася у хатках із віконницями ремісники, перекупки й візники, наймала собі кімнату і Зося. Одного вечора повернулася з міста не сама, а з гостем. Він був довговусий, у чумарці й чоботях. Надворі вже сутеніло, і вікна дивилися, як сліпий більмами.

— Значить, моя сусідка десь забарилась,— сказала Зося.— Ну, то й краще.

— Яка сусідка? — насторожився гість.— Я людина, знаєте, відповідальна.

— Не турбуйтеся. Вона більше сидить дома.

— А хіба не краще було б самій?

— Якби ви про це думали, коли платите.

Через сіни зайшли до хати. Гість заторохтів коробкою, спалахнув сірник і освітив його товсті пальці, обвислі вуса й вишиту сорочку. Маленькі очі нишпорили по стінах.

— Та де ж ваша електрика? — голос у нього був на дню тоненький.

Зося хутко налагодила лампу, і після другого сірника кімната налялася жовтим світлом і припахом гасу. Попід стінами стояло двоє ліжок, над ними висіли фотографії і паперові квіти, а посередині кімнати стіл, завалений дротяними каркасами та готовими абажурами.

— Промисляєте? — запитав гість, потираючи волохаті руки.

— Мила.

— Хто, хто?

— Моя подруга Мила. По-нашому — Миля. А вона з благородних.

— На базар?

— В якусь крамницю здає.

Зося скинула з себе верхній одяг і, вихиляючись, почала роздягати гостя. В цей час із хатини вийшла струнка панна з тонкими рисами обличчя і рівним носом. На ній була сукня хоч і не нова, але пошита до смаку.

— Мила, ти дома? — здивувалася Зося.— От тобі й раз! Ну, викидайся на вітер. Бачиш, яке золото прийшло до мене — Іван Семенович Кваша пожалували. Відповідальний!

Гість блаженно посміхався й потирив руки, як перед смачною їжею.

Мила була червона. Великі її очі хворобливо блищали.

— Нікуди я не піду,— проказала вона тихо біля свого ліжка.— Мабуть, застудилась.—Вона зажмурилась і приклала до лоба тонку руку з довгими пальцями. Потім через плече спитала: — Ти знову взяла мій медальйон?

Зося на якусь мить розгубилась.

— Ні, не брала я твого медальйона.— Потім враз роз-приндилась: — Потрібний мені твій медальйон!

— А де ж він подівся?

— А я знаю? Може, хазяйчина дочка зцибрила. Вона така. Ну, викидайся на вітер!

— Нікуди я не піду.

— Ти на зло це мені робиш?

— У мене жар.— І вона впала на своє ліжко.

Зося брутально вилаялась, що гість аж голову втяг у плечі. Але й він почав умовляти її нетерпляче:

— Пішли б купили собі карамельок. Ось нате. По сьогоднішньому курсу це буде гривеник.

Мила мовчала. Тоді Зося сердито загримала стільцями й потягла гостя до свого ліжка:

— Киньте з нею балакати. Баришня розприндилась. Давайте гроші. Я сама збігаю за карамельками.

— А може... сьогодні нічого не вийде?

— Гривеника шкода, вийде!

Стол і поставленими на нього стільцями вона перепо* родила кімнату. На стільці кинула своє плаття і сердито гукнула до гостя:

— Чого стовбичите? Роздягайтесь. Тільки гроші вперед.

— Не довіряєте,— образився гість.— Мені банк трильйони довіряє. Гривеника сюди прищитаємо?

— Ех ти, шкура,— презирливо сказала Зося. Гість засопів.

Мила важко підвелася з ліжка і вийшла до хатини. А коли повернулася з головою, обв'язаною мокрим рушником, в кімнаті вже було тихо. Вона знову прилягла на ліжко й склепила гарячі повіки.

Їй здавалося, що вона не спала. Тільки годинник показував, що минула вже добра година. Прокинулася від чиєїсь руки, що кучими пальцями обмацувала її пазуху. Відкрила очі й побачила над собою круглу вусату голову. Кваша, полохливо озираючись на Зосине ліжко, шепотів:

— Баришня, тихенько, тихенько... Я вам ще більше заплачу... Яка ж ви гарненька... Дозвольте прилягти.

Мила зібрала всі свої сили і обома руками штовхнула Квашу, що аж підстрибнули його вуса, а задом він звалив усю Зосину споруду.

— Геть звідси... Не підходь! — закричала вона істерично.

Ошелешений Кваша підвівся з долівки і замахав руками:

— Тихо, тихо, панночко!

Але гуркіт розбудив Зосю. Вона зразу здогадалася, в чім справа, й розпатлана, мов фурія, підбігла до нього з кулаками:

— Так я вже тобі не до вподоби? Забирайся з хати, відповідальне опудало!

Кваша, навіть не встигши як слід одягтися, плечем відчинив двері і зник у сінцях. А Мила знову пірнула в забуття.

Щоб прийти нарешті до якогось висновку, Гайсин вирішив піти ще порадитись з одним знайомим по кадетському корпусу пз. В кадетському корпусі його вважали за розумного, принципового і чесного юнака і пророкували блискучу кар'єру на військовій службі. А він, на диво всім, під ч;к: Жовтневої революції перекинувся на бік червоних, хоч був уже капітаном гвардійського полку. Тепер командує у більшовиків якоюсь дивізією. Начальник дивізії, і тільки, бо персональних військових звань у Червоній Армії не вживають.

Така поведінка з боку гвардійського офіцера шокувала псе знатне офіцерство колишньої царської армії. Зорганізовані в денікінську армію, білогвардійські офіцери винесли Лому заочно смертний вирок. Гайсин теж брав у цьому участь.

"Знає про це начальник дивізії чи ні? — запитував себе Гайсин.— А коли знає, то як поставиться до свого колишнього приятеля. Не може бути, щоб їхня дружба не взяла гору над теперішніми способами пристосування кожного з них до життя".

З цими думками Гайсин переступив поріг особняка, в якому мешкав начдив. Зустріла його скромно одягнута жіночка і сказала, що Михайло Іванович на кілька днів виїхав у розташування військових частин.

Залишалося самому розв'язувати питання "Бути чи не бути?". Пішов за звичкою тинятися по місту. Правда, тепер у нього була мета — знайти Зосю.

Ця думка привела його на знайоме місце на березі річки. Але сьогодні не видно було тут ні вогнища, ні людей. Тільки вітер качав по мокрому піску віхті соломи, що була комусь за постіль, брижив холодну воду.

В такі хвилини тягло до людей. Біля них наче ставало тепліше, на серці, наче виправдувалось і саме існування.

Гайсин зійшов на Університетську гірку. Оглянувся. Як струна рівна, лежала вулиця. По ній бігли трамваї і машини, а в кінці схоплювалися клубки диму і чулися гудки паровозів. Рябіли вивіски. Мов повинь, текли люди, заклопотані своїми справами. Ще так недавно вони викликали в ньому мстиве бажання стерти їх на порошок. Зараз він уже не відчував цієї злості, і це починало його бентежити. Значить, іти до Джойса і казати: "Я згоден!"

Біля входу до пасажу на залізних плитах шулився від протягу жебрак. Біля коліна стояла дощечка з надрукованим словом "Глухонімий". Він був рудий, брудний і волохатий. На колінах скімлило дитинча, вкрите виразками. Вигляд цього жебрака ніби став за краплину, від якої проливається вода. Гайсин враз оскаженів і ударив брудним чоботом жебрака в бік:

— А завтра комісаром будеш!

Від несподіванки "глухонімий" крикнув:

— Ракло! Хуліган!

Але Гайсин уже посміхався: він, здається, знайшов відповідь для Джойса.

Ледь дочекавшись вечора, Гайсин знову поспішив до контори АРА. Але йшов розгублений: рішуча відповідь, до якої він був прийшов у пасажі, за день, на досаду йому, розвіялась. На кожному кроці він усе більше переконується, що Радянська влада стає формою правління, за яку народ буде боротись. Не тільки голодні селяни, а й робітники ремствують на нестачу найбільш необхідного, а спробуйте зачепити цю владу, як одні хапаються за коси, а інші за рушниці. Інтервенція чотирнадцяти держав не могла поставити більшовиків на коліна, то що можуть вдіяти армії безбатченків, яких наймає Антанта? Заради бельгійських, французьких чи англійських компаній ми, дурні, будемо накладати головами, а наші діти і онуки виплачуватимуть їм "видатки" на війну. Ні, треба братися за розум!

На цей раз він уже більш рішуче зайшов до кабінету. Джойс сьогодні був привітніший, ніж учора. Навіть подав йому стілець:

— Прошу, капітане.

Гайсин був зворушений такою увагою і вирішив скоріше порадувати господаря.

— Ну, товаришу Джойс, пробачте — містер Джойс, багато передумав я за цей час і вирішив твердо...

Джойс кивнув головою:

— В цьому я переконався ще вчора: ви непорушні, як скеля. Бачу, не зрадите свого шляхетства до самої смерті. А тому, капітане, ми можемо без остраху допомогти вам знайти себе.

Гайсин закліпав очима: пощо напускати туману?

— Я згоден.

— Дуже приємно, дуже приємно, сер. А тепер можна сказати, і в чому полягатиме наша допомога.

Задзвонив телефон, і Джойс приклав до вуха трубку. Сказавши на кінець розмови "Гаразд, зараз!", він уже звернувся до Гайсина:

— Мушу залишити вас на часок, але ви не тікайте. Зайдіть до цієї кімнати.

У другій кімнаті, з газетою в руках, сидів той самий дідок, який видався Гайсину знайомим. Він не помилився, бо Джойс сказав:

— Знайомтесь, а може, ви вже й знайомі — генерал, перепрошую, містер Падурський. Сер, займіться гостем. А я маю на часок відлучитись. До речі, капітане, де був ваш маєток?

— На Вкраїні.

— Значить, з провінцією ви обізнані. Тоді можете виявити нам неабияку послугу.— Приклав два пальці до скроні й вийшов.

Клацнув дверний замок, і вони лишилися в кімнаті тільки вдвох. Гайсин здивовано обводив голі стіни напівтемної кімнати, аж доки до нього не підсунувся ближче Падурський. Видно, і його збентежив безцеремонний звук замка. Затинаючись, почав розпитувати Гайсина про його колишні зв'язки, про його командирів і з кожним словом ставав уже більш інтимним. Виявилося багато спільних знайомих. Падурський нарешті відкинув дипломатичні викрутаси, а вже одверто виклав мету, яку ставлять перед собою "друзі за кордоном". Вони зовсім не вважають себе переможеними і не думають складати зброї.

— Але під лежачий камінь і вода не біжить,— закінчив він багатозначно.

Гайсин, слухаючи Падурського, почував себе так, ніби його обливають холодною водою. Але ця вода щодалі ставала все теплішою й теплішою. Нарешті в думках подякував богам, що не доказав до кінця Джойсові своїх намірів. Він, як малий, дозволив загітувати себе більшовицьким газетам!

Не минуло й години, як вони з Падурським уже разом обмірковували потрібні заходи для виконання планів організації.

— На Америку я ставлю сміливо,— сказав, прощаючись, Падурський.
— Ця кобилка не підведе!

Щоб Гайсин міг не тільки напитися й наїстися досхочу, а й одягтись, Джойс видав йому щедрий аванс.

Там, де замурзані вулиці вибігали на майдан, де в ресторані до пізньої ночі неп витанцьовував давно відтанцьований на Заході танок, двічі на день, мов на екрані, з'являлися свіжі плакати УкрРОСТА П4. В них писалося не тільки про стан роботи на Волховбуді, про відбудову Донецького вугільного басейну, про звільнення від японців Хабаровська, а й про наступ болгарської фашистської буржуазії на уряд землеробської народної спілки 115, про гризню за репарації між Францією і Німеччиною, про придушення робітничих заколотів німецьким буржуазним урядом.

Біля "Вікон УкрРОСТА" збирався натовп і трактував повідомлення, кожен виходячи з своїх політичних переконань. І по цьому можна було безпомилково визначити політичну ситуацію.

Гайсин, який скидався тепер на спритного непмана, ба* чив, що ворогів у Радянської влади ще вистачає.

На вимогу Джойса він влаштувався на радянську службу і з цього часу обернувся з переслідуваного законом у підзахисного. Так і писалося в мандаті, який видав йому "Сільський господар" Пб, посилаючи на периферію для інструктування сільськогосподарських кооперативів і надання їм допомоги: "...За невиконання винні притягаються до суду".

— Значить, капітане, ви тепер можете совати свого носа, куди хочете} — говорив задоволений Джойс.— То не будемо гаяти часу.

— Ви гадаєте, що ця писанина справді чогось варта? Я певен, що цих мандатів ніхто до кінця не дочитує.

— То й краще. А в тумані і кущ видається за вовка.

— А через кого я буду одержувати інструкції, містер...

— Ніякого містера тут не існує! — роздратовано відказав Джойс— Запам'ятайте!

— Є, запам'ятати, ніякого містера...

— І до АРА ви ніякого відношення не маєте. А що вам треба робити, в свій час буде сказано! Готуйтесь до від'їзду.

Такого4 тону в розмові з ним Джойс допустився вперше. І Гайсин тільки зараз зрозумів, що він буде в організації лише тими руками, якими джойси збираються загібати жар. Відбилося це й на "командировочних".

— Таку суму не важко й на базарі роздобути,— похмуро мовив Гайсин, підраховуючи кредитки.— І прошу обміняти частину на "думські"¹¹⁷. Куркулі їм більше вірять.

— Ви мені починаєте подобатися, товаришу Гайсин,— сказав Джойс, криво посміхаючись тонкими губами.

Коли Гайсин носив на ногах розбиті черевики і навіть світив своїм грішним тілом, зоологічна зненависть до більшовиків витісняла з його голови все інше. Бажання помсти було його ідолом, якому він молився, а ідол за це запинав од його очей світ, якого Гайсину не хотілося бачити. Глибший аналіз подій, зроблений ним через перестраховку Джойса, вніс роздвоєність, а з нею й нудьгу. Вона проходила найчастіше, коли Гайсин залишався в кімнаті наодинці. Він ставав тоді перед вікном, втуплював очі в глуху стіну сусіднього будинку і прислухався до своїх думок, а вони стрибали, мов необ'їжджені коні, доки не впирались у сіру масу.

Сіра, безформна маса щодалі все більше оберталася в робітників і селян, в озброєні загони, у військові з'єднання.;

І тут Гайсин упирався в якусь таємницю. Коли і де вони навчилися військовій справі, що могли вистояти проти кадрових армій чотирнадцяти держав? То, значить, секрет перемоги не тільки в зброї та військовій науці? А в чому ж? Ясної відповіді він не знаходив, але розумів, що найманці, яких Антанта хоче знову настигати проти комуністів, таким інгредієнтом ніколи не будуть володіти.

Такі висновки аж ніяк не могли розважити Гайсина. Він тоді брав роман Тургенєва "Дворянское гнездо" і похапцем ковтав його рядки. Вони допомагали йому знову і знову воскресити в пам'яті і липові алеї, де він під їхньою тінню уявляв себе полковником, генералом. Вимальовувалася і лавка над ставком. Сюди долітав вечірній дзвін із старенької церкви.

І чим більше він згадував, тим більше накупала злість проти тих, хто вигнав його з цих алей, мов пацюка з комори.

Образ Лізи з роману він поєднував тепер із образом Людмили Забойської і відчував, як пам'ять усе настирливіше наворачтається до фойє театру. Саме до того моменту, коли він уперше побачив цю дівчину.

Він уже любив її і, глибоко зітхаючи, мимрив: "Ми ще повернемо і маєтки, і шану. Ця мужва ще буде цілувати наші чоботи. Я згоден служити джойсам, будь-яким чортам, аби повернути наше щастя!"

Але, де поділася Людмила Забойська, і досі не знав. З того дня, коли Зося залишила його з медальйоном в руках, він по кілька разів проходив вулицю і завулки біля лазні, де ще було багато таких, як Зося, проте її не зустрічав. Не було і біля Ділового клубу. Але несподівано зустрівся тут одного вечора з Іваном Семеновичем Квашею. В ближній церкві саме задзвонили до вечерні, і Іван Семенович зупинився, щоб перехреститись. Гайсин тільки пам'ятав, що він колись скуповував по маєтках і в його батька худобу, але не знав ні імені, ні прізвища. Проте оці довгі вуса, чумарка і чоботи говорили, що він, напевно, працює в кооперації, і Гайсин простяг до нього руку. Кваша був приємно вражений.

— Добродій Гайсин! — і кооператор схопив обома руками простягнуту руку.— Господи боже мій, живі? А ми вже давно вас поховали і в граматку записали на поминки душі. Та це, коли я скажу своїй Свиридівні... Ще не забули чорнявої покоївки? Так вона скорше мені межи очі плюне, ніж повірить. Панич Саша живий! Що ж ви поробляєте? А змарніли як. І на мене гляньте, яким став. А пам'ятаєте, яким був Іван Семенович Кваша, коли орендував у вашого пгпаші хутір Караван? А тепер у внутрішню еміграцію записали, чорти б їх...— Злякано глянув на Гайсина, який стояв мов істукан.— Може, ви той... а я той... Я такий радий...

— Я теж радий,— буркнув Гайсин, розмірковуючи над останніми словами Кваші. Нарешті, як про дрібничку, сказав: — Маю дещо попросити у вас.

— То кажіть, кажіть.

— Завтра я їду в Сонгородок. У вас там, напевно, є знайомі.

— Коли б у Кваші та не було знайомих.

— То дайте мені адресок.

— Адресок? Чий адресок? У мене в Сонгородку багато знайомих.

Гайсин подивився йому пильно у вічі:

— Надійної людини, яка б змогла нам допомогти. Кваша боязко озирнувся на сірий будинок у провулку

і навіть зіщулився.

— Стали серед дороги.— І потяг Гайсина у підворіття.— Кому це нам? Якої людини? Ви що думаєте, як Іван Семенович дозволяє собі іноді покритикувати, то вже й... Ні, ви жартуєте! Кому, кому, ви сказали?

— Я сказав — нам. Тим, хто не хоче, щоб його злопали так, як і бідну Росію.

— До чого тут Росія, хай вона зашморгнеться! — переполошено викрикнув Кваша.— Я з діда-прадіда українець. Та й папашенька ваші...

— Не галасуйте і не прикидайтесь. Кваша втяг голову в плечі:

— Добродію Гайсин...

— Яхонтів! Так по паспорту — Яхонтів Олександр Петрович, запам'ятайте. І не добродій, а товариш!

— Товаришу... Олександр Петровичу,—уже плаксиво показав Кваша.— Я з вами по щирості...

— І я по щирості. Не став же б я зразу розкриватися перед вами, коли б не покладався на вас Чув, що ви і в сірожупанниках 118 були.

Кваша знову боязко озирнувся на грузький будинок, хоч його вже й не видно було:

— В полоні чого не примусять.

— Ми тепер, товаришу Кваша... Кваша сердито плюнув.

— Ми тепер, Іване Семеновичу, в однаковому з вами становищі. Питання стоїть — хто кого? А ви в кущі?

Але страх ще цупко тримав Квашу, і він почав запевняти, що давно вже покинув політику.

— Яка може бути політика, коли Свиридівна наплодила мені аж п'ятеро. А хіба з їхнього пайка прогoduєш таку ораву! — Видно, Кваша намагався перевести балачку на іншу тему. Але Гайсин уперто вів своєї:

— А все-таки ваші зв'язки нам дуже й дуже пригодяться. Зайдемо до мене, там буде зручніше побалакати.

— Ніколи, ніколи, голубчику. Поспішаю.

— Не тікайте, не тікайте. Я їду завтра, увечері. Мені теж ніколи.

— То це можна й завтра зробити. А зараз знаєте що? Поїдьмо разом. Я знаю одну панночку. Порцелянова! Разом з моєю живе. Чи, може, бракує грошей? То до завтра я позичу. Тільки щоб повернули по курсу.

Гайсин мовчав.

— Ось і візник. На Піщану скільки? Одного, одного. Ви ж не їдете, Олександр Петровичу? Скільки, скільки? Карбованця? Сказися тричі. Я й пішки дійду!

— Полтйник!

— До біса! Так я завтра раненько... На все, голубчику! — І він, мов барило, покотився по панелі.

ЧУДО І ЩИГЛИК

Землю охопила перша остудь. Заболочене місто мороз обернув у сірий камінь. Вичовгані ногами панелі,, вкриті товстим шаром лушпиння, видавалися тепер за мармур.

Коли Гайсин їхав на вокзал, візникова конячка лунко цокала підковами по бруку й бадьоро пирскала білими від паморозі ніздрями. В нього теж побіліли вуса, які він носив, навіть ризикуючи бути пізнаним.

На пероні довелося добре попрацювати ліктями й кулаками, доки він вліз до вагона. Після третього дзвінка потяг постояв ще стільки, щоб кондуктори і залізничні охоронники встигли висадити мішечників із їхніми клунками й мішками, і тільки тоді рушив. Тепер можна було висмикнути свої ноги а чи руки, затиснуті в натовпі, і присісти на свій чемодан. Гайсин так і зробив. їхати треба було більше трьох годин, та ще стільки ж кіньми. Від такої перспективи він поморщився, розстебнув ґудзики на комір'ї френча, а за одним заходом перевірив і свої кишені.

Повітове місто, до якого нарешті приїхав Гайсин, лежало в долині між горбами. За що назвали якусь сотню-дві підсліпуватих хаток містом, було незрозуміло. На горі виднівся цвинтар. Там, певно, були поховані не люди, а надії всіх, хто в цьому місті чогось прагнув. Справжній Сонгороді

Місцевий літописець описав його так: "Наше місто засноване ще в середині шістнадцятого століття. Сюди ніби засилали з Росії злодіїв. Раніше воно стояло на горі і служило за городище від татар. Але там важко було з водою, тому пізніше спустилося до річки. Вона була межею від Дикого поля¹¹⁹. Посередині міста базарна площа, на якій в три ряди кам'яні крамниці, а посередині ряди столів з неструганих дощок. Базар збирається двічі на тиждень, а ярмарок — чотири рази на рік. Довкола площі кілька двоповерхових кам'яниць, а решта — мазані, під залізом. В місті п'ять церков та шоста на цвинтарі, куди вечорами ходить гуляти молодь. Молодь гуляє і в центрі, на дощатих тротуарах, або йде в кіно "Чари" чи в Народний дім, коли там бувають вистави. Є ще тут тюрма, реальне училище, гімназія, вища початкова школа і скарбниця".

З цією характеристикою ознайомив його в перший же день Оксентій Гаврилович Пугало, адресу якого дав йому Іван Семенович Кваша.

Прочитавши листа, господар заметушився й почав рекомендуватись:

— Учитель гімназії... Будь ласка. Для Івана Семеновича ми душу і тіло, як кажуть. Дочку хрестив. А ви його приятель?

— Так,— коротко відказав Гайсин, розглядаючи задумшливий і запорошений кабінет.

— Такому гостеві ми раді. Прощу!

Господар стягнув із стільця старі штани й підсунув його Гайсину. На стільці наслідив щиглик, який пурхав над головою. Такими ж білими крапками була помічена й брудна підлога. Гайсин безцеремонно скривився, а сіре обличчя господаря зморщилося у винувату посмішку:

— Знаєте, тепер і цьому раді.

— У "колишні" потрапили?

— Звичайно, розумний так не подумає. А для мужика, коли ти письменний, то вже й пан.

— А може, в цьому є й зерно правди? У письменного ясніший розум.

— І то правда. А дозвольте вас спитати, надовго до нас прибули?

— Як упораюсь.

На більше у Пугало не вистачило сміливості, і він з винуватою посмішкою замовк.

— Де тут можна зупинитись? — запитав уже Гайсин:

— Була до революції поганенька гоетиниця, а зараз там якийсь товариш оселився.

Слово "товариш" Пугало ніби проволік по землі. Помітивши примружений погляд гостя, злякався.

Виручила господиня, подавши голос з другої кімнати:

— Окс, може, товариш із нами пообідають?

— Дружина, Тамара Микитівна! Мабуть, голодні, так просимо. Як вас величати?

Коли Гайсин назвав йому прізвище, Пугало поблимав очима й засяяв:

— Яхонтів? Аякже, чував, чував!

Якщо господар був сухоребрый, з впалими щоками, порослими колючою щетиною, із ріденьким чубчиком на голові, то його дружина

була кругом з достатком, червонощока і з чорним пушком на верхній губі. До пари їй був такий же одутлуватий самовар на столі і величезна труба грамофона, під якою посадили гостя.

— От товариш Яхонтів,— сказав Пугало,— цікавляться, у кого б їм зупинитися. Ненадовго?

— На тиждень, на два,— відказав Гайсин.

Тамара Микитівна вже встигла оглянути гостя і визначити його стан.

— Може, скажеш, у Гречки? Хіба це по них? Як ненадовго, то й у нас же. можна перебути. Тільки вибачайте, ми тут по-провінціальному.— Наливши чаю в обрізану зелену пляшку, недобрим оком зиркнула на Пугала.— Одна залишилася ще справжня склянка, так і на ту влучив сісти йаш Оксентій Гаврилович.

Господар засовався, але Тамара Микитівна попереджаюче виставила пухленьку руку.

— Ти краще не виправдуйся, бо ще більше осоробиш мене.— Потім тяжко зітхнула.— Чи воно ще довго буде мучити нас ця свобода?

Господар засовався ще дужче:

— Ой які ж ви страхополохи, а ще мужчини. А я кажу те, що думаю!

— Думати думай, а язикові волі не давай,— мовив похмуро Пугало.

— Тамара Микитівна користується з свободи слова,— заспокоїв його Гайсин.

— А в столиці як там з цими свободами? — уже сміливіше запитав Пугало.

— Дивлячись для кого.

— Та ну да... Який-небудь товариш може тебе облаяти останніми словами. А попробуй ти його—контра!

— Мене один молокосос назвав гідрою. Так я йому як дала по потилиці, і досі обминає третьою вулицею.

— То ще й хоробрий! — ущипливо сказав Пугало.—Ну, а що там чувати відносно Антанти?

— Антанта вважає, що більшовики не доросли ще до державної влади.

— Значить, не думає складати зброї?

— Інакше б уже визнала новий уряд.

— І не визнає. Не знаю, як там у столиці, а тут уже почали закривати церкви. Я, звичайно, розумію, що релігія — опіум для народу. Але чому автокефальну церкву 120 вже опечатали, а старої не чіпають? В народі невдоволення — чому та чого? А з релігії і на політику. І безбожники підливають масла в огонь: загнuzдали старого батюшку і давай кататися по вулиці.

— Ти про отця Спиридона? — докинула й собі господиня.— Та на такому снопи можна возити, не те що якогось хлопчика. Другий вам Распутін. І все, щоб молоденька! Кажуть, у Петлюри полковником був.

— Це так вони завтра й мене загнущдають! Я ж пан, учитель.
Двадцять років учителюю.

— На біса ти їм здався! З тебе й Горобець уже сміється. Каже, заліз,
як тарган у шпарку.

— Це що, прізвище таке — Горобець? — зацікавився Гайсин.

— То він сам себе так назива. А по паспорту — Воробец. Із щирих!

— Хіба то щирий? Рогач, ото щирий. Слова не скаже інакше, як тільки
по-українському.

— Рогач — то самостійник!

— Він і сам не зна, що йому треба. Всі ви такі, доки не поженитесь!

— А він що, із заможних? — спитав Гайсин.

— Ото й дивно,—мовив уже Пугало.—З голодранців голодранець, а
руку за куркулями тягне.

—Йому аби по-українськи балакали!

— І Горобець такий?

— Цей більш розвинений. Патріот справжній!

— А за кацапкою бігає.

— Цікаво з такими познайомитись.

— Будь ласка, хоч і сьогодні. Тільки гукну... .

— Краще, щоб такі сюди дороги не знали. Пугало знітився:

— Гадаєте, що вони до нас заходять? Ми з такими компанії не водимо.

— Видно, чим вони дихають.

— Правда, Воробец служив у Червоній гвардії і проти гетьмана воював. Цьому пальця в рот не клади.

— Ви член партії? — враз спитав Гайсин.

Пугало навіть голову втяг у плечі від несподіванки. Він був певний, що коли кум Іван Семенович Кваша рекомендував йому Гайсина, то керувався чимсь важливішим, ніж звичайне пристановище. Але цей Гайсин чи надто обережний, чи в ньому помилився Кваша. Як тепер відповісти на це запитання?

І Пугало, заникуючись, відказав:

— Тому, хто був у інших партіях, треба аж п'ять рекомендацій. Це не так легко. Співчуваючий! А ви давно в партії?

— Лежить анкета. Все ніяк не зберуся заповнити, хоч Наркомзем¹²¹ обіцяє свою рекомендацію.

— То чого ж ви? З такою рекомендацією...

— Почекаєм! — відказав Гайсин, натиснувши на це слово.

Пугало аж зітхнув:

— Та це така справа, в ліс не втече.

Тамара Микитівна не дуже вслухалася в їхню розмову, але, почувши слово "нарком", стрепенулась. Повні її губи враз склалися в солодку посмішку.

— А як же ваша родина — дружина, дітки?

— Хіба я вже такий старий! Ще не встиг одружитись!

Господиня метикувала щось з хвилинку, потім схопилась і рішуче сказала:

— Окс, треба ж і совість мати: Олександр Петрович з дороги. Я зараз вам постелю.

— Ми такі раді новій людині,— сказав Пугало.— Про чудо чули?

— На Вінниччині? Кажуть, ікона оновилаьсь.

— І в нас теж. Під Іванами. Справжнє чудо. Баштан там. Сидить собі сторож у курені, коли щось заговорило. Під ним. І на другий день. Тут уже й люди зібрались. Сторож приклав вухо до землі. "Хто там?" — питає. "Дух святий",— відказує голос "А коли скінчиться більшовицьке движеніє?" Ну, тут дід уже щось наплутав, а може, не дочув, бо трохи глухуватий. "Чи ніколи, чи на Миколи",— каже.

— В природі все можливе,— сказав Гайсин, але так, що не можна було розібрати, чи він серйозно говорить, чи іронізує.

— Звісно, на темних селян покладатися не можна,— сказав Пугало.— І піп, мабуть, підлив масла. А баби, як той зіпсутий телефон. Я про це хочу написати до газети. Про релігійні забобони. Як ви гадаєте. "Вісті" надрукують?

— Кожна тема, як палиця, має два кінці.

— Я вже розпочав. Хочете, прочитаю?

Але в справу рішуче втрутилася Тамара Микитівна:

— Буде ще й завтра день, а зараз дай людині спокій. Десь наша Аспазія забарилась.

— Де ж тут так допізна можна бути?

— Розпустилася молодь,— буркнув Пугало.

— Мабуть, у хорі на репетиції. Вона в нас така: і в "Просвіті" 122, і в драмгуртку.

Тим часом Пугало вже надів окуляри і з рукописом приладнювався до каганця. Але Тамара Микитівна потягла його за рукав:

— Облиш. Який писака знайшовся. На добраніч! За постіль пробачте. В столиці, звичайно, краще!

Сонгород — місто невелике. Воно не мало ні фабрик, ні заводів, хіба що одну сушарню, на якій працювало п'ять чоловік. Тому все, що було більш вимогливе, тікало до губерніальних міст. А ще більше було тих, кого гнали туди злидні. Під солом'яними стріхами, та й під бляхою, залишалися або немічні, або старі та молодь, що не встигла ще вилетіти з батьківських гнізд.

Місто не жило, а ниділо. Десятками років не міняло свого вигляду: вулиці вимощені бутом лише в центрі. Так само тільки в центрі були тротуари на три дошки та кілька гасових ліхтарів. Влітку все вкривалося порохом, а восени — болотом.

Тишу в місті порушувало тільки час від часу деренчання воза чи мукання худоби, яку іноді проганяли центральними вулицями. Воду діставали з колодязів, а став посередині міста поступово обертався в болото.

Після війни з німцями багато забраних по мобілізації не повернулося додому. І не тільки тих, що були вбиті на війні. Частина потрапила до полону, інші боролися на фронтах революції. А родичі поступово звикали до свого невизначеного становища і вважали й себе причетними до подій, що творилися в світі.

Розруха після війни і голод зовсім розладнали життя, особливо в Росії. По містах вже раді й осьмушці чорного хліба на день. Почали зникати кішки і собаки, навіть необачні ворони потрапляли в казани.

На Україні теж другий рік був недорід, проте в деяких губерніях ще водився хліб, і його вільно продавали на базарах. Саме тому населення Сонгорода почало хутко збільшуватись. Приїздили з півночі, привозили сотні дітей з голодного Поволжя.

Серед прибулих було багато артистів, співаків, музик, і Сонгород вперше почув і гарну музику, і гарні співи. Побачили і гарні вистави. Правда, виконавці були вже немолоді. Таким же був і репертуар. Під їхній вплив потрапив і місцевий "національний" хор. Керував ним церковний регент, хоч репертуар складала художня рада, на чолі якої стояв один із хористів — Рогач. Саме з регентом та Рогачем і зустрівся на вулиці Гайсин. Якщо регент — кругловидий, з ріденькими вусами і в пенсне на маленькому носі — скидався на доморощеного адвоката, то Рогач був сухий, високий і поголений. З таких скульптори ліплять оголених до пояса косарів або бурлаків. Гайсин уже встиг з ними познайомитись. Цікавив його саме Рогач.

— Чому ваш хор називається національним? — підступно спитав Гайсин.

— Мало революційних пісень? — огризнувся Рогач.

— Навпаки. Все це я міг почути ідесь у Саратові. А от таку річ, як...

— "Гоп, мої гречаники"?—ущипливо перебив його Рогач.

— Не тільки. Я б охоче послухав "Ой зійшла зоря вечорова..."

— Над Почаєвом стала? Прекрасна річ! Кажуть, її співають у автокефальному соборі в столиці,— сказав, зітхнувши, регент.— Не дозволять.

— А то вже як з ними балакати.— І Гайсин примружив око.

— Ми вже балакали,— відказав похмуро Рогач.—^—Може, ви ще побалакаєте. Перевертнів вони не обвинуватять в націоналізмі.

— Звідки вам відомо, що я малорос?

— Саме малорос! Колись у пана Яхонтова жито косив. Папаша ваш чи родич, не знаю, а знаю, що пшеничку нашу люблять, а від мови відвертаються. А поїдете за кордон і зразу зацвірінькаєте по-їхньому. Хоч два, хоч одно слово, аби бачили ваше намагання.

З-під воріт вистрибнув кудлатий пес, відбіг на дорогу й став зализувати скімлячи спину.

— Що, Рябко, на дурничку хотів пожитись? Наука для декого! — багатозначно сказав Рогач.

— Зразу видно щирого!

— Кажіть уже зразу — націоналісти, самостійники. Може, партія інакше гадає, а я вважаю, що хто рідну мову забуває, той у грудях не серце, камінь має!

— Партія, якщо ви не чули, не повинна допомагати розвитку української мови. Вона має лише не заважати українському мужикові розмовляти по-українськи.

Рогач втяг голову в плечі і посунув на Гайсина:

— Значить, наша мова тільки мужицька?

— Який це дурень так сказав? — почувся за плечима Гайсина голос.

До них підійшов парубійко в солдатській шинелі і в обмотках на ногах.

— Горобець, ти чув, що каже цей добродій?

"Оце той самий Горобець, про якого говорив Пугало? — подумав Гайсин.— І зовсім не подібний до традиційного малороса. Скоріше такі переходили по дну Сиваш, брали Перекоп!123"

Горобець, не подаючи руки, поздоровкався на гурт і запитав:

— А ти чого, Рогаче, розкричався?

— Та ти ж чув, що сказав цей добродій?

— Що каже цей товариш, мене мало цікавить. Я трохи грамотний і Леніна читав.

— Це не мої слова,— сказав Гайсин.— Так каже товариш Зінов'єв.

— Ваш Зінов'єв 124 ще не партія,— заявив Горобець.

— Він такий мій, як і ваш. Краще скажіть, що там новенького чути?

— Про продподаток 125 чули?

— Продрозверстка! 126 поправив його регент.

— Була. Натомість вводиться продподаток.

— Не вмер Данило, так болячка задавила,— буркнув Рогач.

— Болячка то болячка, але майже на шістдесят мільйонів пудів менша.

— І цього не дадуть вивезти.

— Може, скажеш, Гаркуша?

— Не тільки Гаркуша. Є отаман Лихо, а ще й Струк, і Хмара.

Горобець зневажливо махнув рукою:

— Що ці отамани! Тютюнник із Польщі привів цілу армію, та й то, кажуть, ледь сам врятувався.

— Не треба було забирати хліб у дядьків. За хліб дядько кому завгодно горло перегризе.

— Кажуть, сьогодні ЧОП * піде ловити і нашого отамана Гаркушу,— сказав регент.

* Частина особливого призначення.

Рогач од його слів аж скинувся:

— Де це ти чув?

— Друкарка з виконкому казала моїй Прісії.

— Чорт, як холодно,— затупцював на місці Рогач.— Пу, я замерз! — І він, навіть не попрощавшись, завернув назад. За Рогачем пішов і регент.

Тим часом Гайсин прикидав в умі: "Неп, продподаток, здача землі в оренду..." І ще раз перепитав Горобця:

— Так, кажете, продподаток? Значить, ще один крок назад! Чи не задаремно ви, товаришу Воробец, кров проливали?

— Не Воробец, а Горобець. Так і діди мої прозивались. Чому ви гадаєте, що задаремно?

— Та щось схоже на те, що було...

Горобець хмурих брови все більше. Гайсин затнувся.

— Далі, далі,— підганяв його Горобець.

— Була й буде...

— Единая неделимая?

Але Гайсин уже побачив, що поспішив, і закінчив:

— Я кажу, була й буде правда на землі!

— Дивлячись чия!

— Богом усталена, товаришу Горобець.

— Бог теж у кожного свій.

— А вам який більше до вподоби — автокефальний?

— Один розумний чоловік сказав: "Хто вірить у бога, в того не вистачає якогось гвинтика в голові". Ну, я теж замерз!

Повернувся й пішов.

Байдуже! Гайсина Горобець уже більше не цікавив. Залишилися регент і Рогач. Перший на вигляд був тихенький, боязливий. Але саме в тихому болоті чорти водяться. Ще більше цікавив Гайсина другий, Рогач. Спалахує, як сухі дрова. Впало Гайсину в очі й те, що Рогач так стрепенувся, почувши про експедицію ЧОПа на банду Гаркуші.

Родина Пугала стала Гайсину у великій пригоді. З одного боку, Тамара Микитівна, мабуть, будуючи вже плани на нього, плескала де тільки могла, що в них зупинився не просто інструктор "Сільського господаря", а такий, що й з наркомками знається. А ще за кілька днів вона вже казала своїм знайомим, що Яхонтів — наркомів родич, тільки про це не любить говорити. Гайсин з цього був навіть задоволений — менше будуть принохуватись. З другого боку, учитель Пугало знав про всіх і все.

Гайсин вирішив детальніше ознайомитися з біографією Рогача і знову почав розпитувати в Пугала, що цей Рогач являє собою.

— Простий мужик,— відказав Пугало.— Але дечого нахапався в армії.

— В якій?

— У Петлюри служив. Кажуть, був і серед тих, що минулого літа наступали на місто. Ви ще не чули? Тут як натиснули з продрозверсткою, селяни й збунтувались — за вила, за обрізи й на місто. Бити комуністів.

— Хіба їх тут так багато?

— На пальцях можна полічити: голова виконкому, міськради, наросвіти. Ну, тут головний начальник Чека. Матрос. Завзятий! Зразу всіх під ружжо — і на дядьків. Я не пішов. Бах, бах... Дядьки хто куди!

— Затримали кого-небудь?

— Та кількох посадили. Добрі були хазяї!

— А Рогача й не чіпали?

— Так це ж тільки ми знаємо. Ходять чутки, що він і з Гаркушею зустрічається.

— А що це за один Гаркуша?

— Був тут колись на Слобожанщині ідейний розбійник, Гаркушею прозивався, а це — дезертир. Як утік ще з фронту, так і досі тиняється без діла. І компанію собі таку підібрав. А їсти ж щось треба. Напали на Драбівську сільраду. Гадали, мабуть, що там мільйони, а воно щось тисяч п'ять було.

— На дві коробки сірників?

— А через день-два й на дві не вистачить. Голову сільради ще поранили. Ідейний! В сільраді й спить. На столах.

Щиглик пурхнув над головами й залишив на столі білу цятку. Пугало вставився на неї, як теля на жабу, й замовк.

— А які наслідки вчорашнього походу чопівців?

— На банду Гаркуші? Не впіймали. Мабуть, хтось попередив. А на хуторах хазяї заховують. Він у них служить за пугало, щоб менше незами
* вчащали.

В двері вкотилася, мов кольоровий м'яч, Тамара Микитівна:

— І вам не набридло його слухати? Прошу до столу!

— Ваш чоловік міг би бути письменником,— сказав Гайсин.

Улещений господар поліз до шухляди:

— А хочете послухати?

Гайсин зробив вигляд, що не почув, і переступив поріг до їдальні. Тамара Микитівна витріщилася на чоловіка:

* Комітет незаможних селян.

— Що ти морочиш йому голову своєю політикою? Ти думаєш про те, що в нас дочка на відданні?

— А він тут при чім?

— Як — при чім? Та це бог нам зятя посилає! — Вона аж заплющила очі.— Який же милий, який культурний!

— А Халявка? Ти ж його вже зятем називала?

— Твій Халявка не до любові мені!

— Чекай, чекай. Хто збирається виходити за нього заміж, ти чи Аспазія?

— Гляньте на нього. Я очей не стикаю, а він ще й іронізує.* Манія, а не чоловік! Ти придивися до Аспазії — дівчина ніби переродилась...— Тамара Микитівна глибоко зітхнула.— Мабуть, оце таки її пара.

Про Аспазію її мати говорила правду. Молода ще дівчина з русою косою, з затуманеним поглядом великих сірих очей уподобала Гайсина з першого погляду. Перед нею з'явився омріяний принц — ошатний, культурний і з лиця набагато кращий за Халявку. А головне — столичний!

Гайсину не вперше доводилося мати справу з дівчатами, і він уже знав, як треба з ними поводитися, щоб якнайскоріше приручити. Так тримався і з Аспазією. Розпещена упаданням за нею місцевих кавалерів, дівчина немало була здивована, що столичний гість не звертає на неї уваги. Аспазію взяв азарт,, а тим часом прийшло і справжнє кохання. Незабаром вона вже ходила мов у якомусь чаді і повторювала тільки одне слово: "Мій, мій, мій!" Тепер вона за всякої нагоди намагалася завітати до нього в кімнату, хоч поведінка Гайсина ставала все більш невтриманою. Так було і в цей вечір, але дівчина і тепер виприс-нул.а з його рук і злякано крикнула з порога:

— І ви такий?

Роздратований Гайсин тільки криво посміхнувся. А залишившись наодинці, дістав медальйон, з якого на нього дивилося вродливе обличчя Людмили Забойської. Перед його затуманеними очима вимальовувалося фойє театру, прибране триколюровими прапорами, кришталеві вазы і між ними — панна. І ще її тепла рука під рукавичкою.

З кожним днем ця картина набирала все більш феєричного вигляду і приваблювала Гайсина.

Коли він у думці добирав найкращі слова, щоб справити на панну враження, до кімнати зайшла Тамара Микитівна з свічкою в руках, яка освітлювала в прорізах халата розпарене рожеве тіло. Масні очі дивилися блудливо.

— Вибачте, Олександр Петровичу,— казала вона манірно.— Я хочу залишити вам свічку, а каганець забрати. Всі порозходилися. Так страшно самій.

Гайсин відклав медальйон, ступив до неї і дунув на свічку. В темноті м'яка рука охопила його шию.

БОСІ НОГИ

Прокинувся Гайсин од пострілів за вікном. Довго не міг второпати, чи справді стріляють, чи йому все ще сниться. Він щосили жене коня, щоб вирватись за місто, а його все більше оточують чорні фігури, перехрещені кулеметними стрічками. Довкола свистять кулі, як бджоли. Нарешті кінь під ним спотикається, і він летить через голову на землю... Закліпав очима: стріляють!

За дверима блимнуло світло.

— Що трапилось?

— Ви не спите? — голос у Пугала був наполошений.

— Що трапилось? Що за стрілянина?

— Не підходьте до вікна... Таке, як переворот!.. Гайсин почав хутко одягатись.

— На центр наступають... Та невже ж таки? — І Пугало побожно перехрестився.

Затамувавши подих, вони почали вслухатись. За кожним пострілом Пугало повертав голову до Гайсина й кидав:

— Чуєте?

І очі йому спалахували, як жарини з-під попелу. Але це тяглося недовго. Щодалі постріли все більше переміщалися од центру на околицю, а потім і зовсім стихли. У Пугала обличчя витяглось і закам'яніло. Гайсин чомусь криво посміхався. За дверима почувся голос Тамари Микитівни: "Коли вже той спокій настане? Правду кажуть: доки бога змалюєш, то чорта з'їси!"

Пугало ніби прокинувся:

— Отак і вір їм.

А Гайсин продовжував посміхатись:

— От тепер усе ясно, Оксентію Гавриловичу! Вірять у те, чого прагнуть. А то принохуємось, принохуємось, а воно давно вже треба нагадати, що віра без діла мертва.

— Віра? Яка віра?

— Нам що це, вперше?

— Я вас не розумію. Хіба я щось таке сказав?

— Те, що думали, сказали!

— Всі ми думаємо, а що толку!

— Курчат лічать восени.

— До осені ми й ноги витягнемо!

— А ви хочете, щоб вам на тарілочці подали її, царську Росію? Що це за стрілянина могла бути?

— Звідки нам знати: ми люди маленькі.— Пугало враз ніби постарів, неприязно зиркнув на Гайсина й почовгав із кімнати.

Вранці за сніданком тільки й розмов було, що про нічну стрілянину. Уже стало відомо, що на місто було набігла банда Гаркуші. Дійшли аж до виконкому, але на допомогу варті підроспіла міліція, і бандити розбіглись.

Скільки їх було, говорили по-різному: в земвідділі, куди навідався Гайсин, сторож, колишній солдат, зневажливо сказав: "Може, з десяток шантрапи надумало погратися у війну". В міліції називали цифру вп'ятеро більшу.

— А чого вони хотіли? — спитав Гайсин уже в завзем-відділом.

— Як — чого? — відказав заїкуватий агроном з обвітреним обличчям.
— Геть Радянську владу!

— А далі? •

— А далі — "Боже царя храни...",— враз тенорком хтось проспівав за спиною Гайсина.

Він озирнувся. За сусіднім столом сидів сухий, колючий, з тонкими губами і сухою головою чоловік у потертому піджакові й смугастій сорочці, застебнутій на білі ґудзики...

— Як було колись... Сильний, державний...— І він сердито клацнув рахівницею.

— Познайомтесь,— сказав заникуючись завземвідді-лом.— Товариш Тхір Методій Іванович.

— Вам, Петре Петровичу, може, й товариш,— відказав Тхір.— Але не тим, хто гадає — раз, два і в дамках!

— Чули? Його тільки зачепи,— сказав пробачливо Петро Петрович.— Старої закваски... А діло своє знає.

— Не так, як там у вас у центрі,— буркнув Тхір.— Ось послухайте, Петре Петровичу: "Прислати відомості про жеребців обоєго пола". За що тільки їм платять народні гроші! — Він хихикав і бризкав слиною.— З такими наробимо хліба. А ви ще хочете, щоб і з цукром. Стане вам незаможник сіяти цукрові буряки. Він краще в оренду здасть.

— А хазяї? — докинув Гайсин,

— Чуєте, Петре Петровичу, і товариш із центру каже...

— Товариш із центру ще нічого не сказав,— перебив його Гайсин.— Вам на місці видніше.

— І незаможники сіятимуть, коли побачать вигоду,— спокійно і впевнено мовив завземвідділом.— Ви, товаришу, не гадаєте в селах побувати? Живе слово за сто папірців править.

Справи з зерновими, навіть з цукровими буряками, у повіті були набагато кращі, ніж по інших місцях, але земвідділ домагався, щоб вони стали ще кращими.

— Це все він, Петро Петрович,— сказав Тхір, коли завземвідділом кудись вийшов.— Він вам назове кожного селянина. І його всі вони знають. Сказати б, йому якась користь була з цього! Товчеться день і ніч... Це ж він випустив такого наказа: "Шість днів працєю, а сьомий — агрономічному пункту твоєму".

— Нова заповідь?^

— Більшовицька!

— А він комуніст?

— Безпартійний! Ото й дивно.

Домовилися, що з Гайсиним по селах поїде ще й співробітник земвідділу Тхір. На більше й не було чого розраховувати. Цей співробітник не міг сказати жодного слова, щоб не зачепити Радянську владу. Здавалося, він бризкав не слиною, а жовчю. Правда, кілька разів проказав, що його дратує недосвідченість працівників центру. Що вони тільки компрометують Радянську владу.

І знову процитував розпорядження, одержане з губзем-відділу:

— "Щоб виявити приховані пасіки, треба уповноваженим виходити зранку на вулицю і стежити, в який бік летять бджоли". В поле, в поле летітимуть вранці бджоли, йолопи!

Завземвідділу нервово кашляв, а Гайсин вдавано морщився.

Хоч поїздку на села Гайсин планував на цілий тиждень, проте повернувся назад уже за три дні. Аспазії сказав, що довше не міг витримати розлуки з нею. Обрадована дівчина розповіла про це матері. Мати теж була вдоволена, хоч багатозначно сказала: "Атож!" Тільки Оксентію Гавриловичу не було з чого радіти. Через гостя доводилося спати на вузькому диванчику, а ще й дружина чомусь стала вередлива. Починала його дратувати й поведінка Гайсина. Він став уже поводитися з ним, наче з якимсь попихачем. Особливо після тої ночі, коли чортів Гаркуша тільки роздражнив собак. Але Пугало, певне, ще не втрачав надії на повторення таких нападів. І, ніби між іншим, запитав:

— Які там настрої у дядьків?

— У Тхора розпитаєте, як повернеться,— буркнув Гайсин.— Я не вмію балакати з вашими когутами, тільки бачу, що нагаї вони краще розуміли, ніж слова.

— А Тхір, мабуть, на хутори подався за подаянієм. Той уміє з дядьками балакати. Колишній есер!

З кожним днем поведінка Гайсина ставала все більш нервовою. Він тепер наче до чогось прислухався, а вранці найперше питав, що там чувати нового. Але в Сонгороді було тихо, а сторінки центральних газет заповнювали повідомлення про відбудову фабрик і заводів, про нагородження комітетів незаможних селян орденами Червоного Прапора,

,і багатьох незаможників і комсомольців — годинниками за допомогу в боротьбі з бандами. Хазяї нетерпляче чекали на ліквідацію осоружного їм комнезаму, гадали, що саме тому їх і нагороджують. Дочекалися ж скасування не комітетів, а договорів на оренду.

Писалося ще про те, що у Відні відбувся Всеукраїнський конгрес, на якому розробили план нападу на Радянську Україну. Похід мали очолити

Симон Петлюра та Борис Савінков¹²⁷. Таке повідомлення, як здавалося Гайсину, мусило б у Сонгороді викликати збентеження, принаймні балачки. Але, на диво, на нього майже ніхто не звернув уваги. А Горобець навіть поглузував: "Сниться курці просо!" Після цього і Гайсину цей конгрес видався тільки черговою авантюрою.

Хоч була ще зима, але в газетах усе частіше писали про підготовку до посівної. В статтях уперто говорили про необхідність і можливість поліпшення сільського господарства, яке за війну з німцями впало до двадцяти п'яти відсотків.

Це напруження відчувалося і в Сонгороді. Все більше саней, запряжених волохатими конячками, зупинялося на головній вулиці, де в будинку колишнього земства містився виконком. Дедалі гомінкішими ставали базари, все завізни: ще було на парових млинах. Учні ремісничого училища, які досі бродили по місту більше в пошуках роботи, ніж науки, тепер ходили серединою вулиці строем і голосно виспівували:

— Ми ковалі, червона молодь, Ключі ми долі куємо...¹²⁸

Непрошені гості, яких пригнали додому голод і розруха, підхарчувавшись на батьківських хлібах, поступово роз'їжджались. А в Народному домі вистави показував уже драмгурток, організований Політосвітою. Але по селах та в Сонгороді все ще гніздилися "Просвіти". Вони хоч і називалися червоними, проте верховодили в них здебільшого синки заможних верств, що мали змогу в свій час одержати освіту. Щоб уберегти від їхнього впливу молодь, наросвіта почала влаштовувати по школах та клубах літературні читання, а то й диспути між церковниками та безбожниками. На такі диспути охочих послухати приходило багато.

Завідував наросвітою прибулий десь із інших місць молодий ще вчитель Лаптев. Він хоч і не користався українською мовою, бо був росіянин, проте хутко завоював авторитет і серед учителів, і серед культпрацівників. Це була людина культурна й освічена. В драмгуртку

його теж зустрічали як бажаного гостя, бо його поради часто ставали у великій пригоді. Навіть вимогливий Горобець ставив Лаптева іншим за приклад: "От як треба додержуватись принципів національної політики. От як потрібно ставитись до народних звичаїв, до місцевих традицій. Це найкраща вам пропаганда!"

Лаптев часто виступав на мітингах, і його охоче слухали, бо він умів заставити кого слід і раків пекти, і посміятись. І то так, що люди потім довго про це згадували.

Така була у Лаптева й дружина. Вона працювала вчителькою в школі, але допомагала і в дитячих яслах, і влаштовувала безпритульних дітей, навідувала дома хворих школярів і часто приносила їм свої пайки,

Лаптевих любили в місті. При зустрічах знайомі й незнайомі привітно віталися. От чому звістка, що Лаптевих забили бандити по дорозі до сусіднього села, так боляче вразила всіх. Навіть Тамара Микитівна, почувши про це, схлипнула й сказала:

— Нехай би там якогось комісара, а то Лаптевих. Що тільки були комуністами! А що толку з мого, що безпартійний. Скоро мохом обросте!

Гайсин спитав Пугала:

— Не чули, Тхір повернувся?

— Повернувся. Каже, теж ледь врятувався. Десь і портфеля з паперами відбіг. Тепер, мабуть, візьмуться за Гаркушу не так.

— Що, збираються?

— Бачив, біля міліції вже готуються.

Тамара Микитівна все ще поралася з ганчіркою біля столу. Гайсин роздратовано махнув рукою. Господиня оторопіло позадкувала до дверей.

— Мені треба побачитися з Рогачем,— сказав Гайсин.— Збігайте!

Покірливий досі Пугало враз наїжачився:

— Ваш Рогач з хором десь поїхав по селах. Це раз.— Обличчя його все більше червоніло.— А по-друге...

— А по-друге,— грубо перебив його Гайсин,— те, що ви називаєте себе співчуваючим, залишіть при собі. Доеить нам грати в ката і мишки. Це ж вашою рукою написано: "Соціалізм — то нечисть, котра тягнеть свої лапи проти височайшого імені..." Такі речі, судар, треба тримати під спрятаном!

Пугало стояв блідий і на смерть переляканий.

— Чи ви хочете чужими руками жар загібати?

— Голубчику, Олександрє Петровичу...— Він упав на коліна. Губи його тіпались.— Не треба, спалить... у мене дружина, діти...

— Навіщо палити таку гарну вуздечку,— зловтішно сказав Гайсин, ховаючи папірець у кишеню. .

За вікнами по вулиці пробігли, гойдаючи дугами, сани— одні, другі, треті. Аж шестеро саней, на яких насипом сиділи міліціонери й цивільні з гвинтівками за плечима. Між ними був і Горобець.

Гайсин провів їх очима. Потім перевів погляд на Пугала, який машинально струшував порох із колін.

— Бачили? Ідіть! І щоб на людях не зустрічалися з Тхором.

На цей раз Гайсин прокинувся від скрипучого голосу господині, яка вичитувала комусь за дверима правила житейської мудрості. Взяла досада. Сьогодні йому приснився чудовий сон, паче з медальйона вийшла жива Людмила За-бойська і почала рости, аж доки не стала такою, як він бачив її в театральному фойє. Людмила простягала до нього білі, як лотос, руки. Коли він уже ступив до неї, зачіска її враз розсипалась, овал лиця округлився і ніби вкрився пушком. АспазіяГ Ні! йому хотілося продовжити сон наяву, і він простяг руку за медальйоном. На столі не було, пошарив по кишенях — і теж не знайшов. Перевернув усе догори дном, але медальйона ніде не побачив.

Безцеремонно відчинив двері до другої кімнати. Тамара Микитівна хутко перевела очі з Аспазії на стелю.

— Скільки разів, дочко, я тобі казала за це павутиння.—■ І вже до Гайсина: — От баловиця!

Гайсин не підтримав її гри, а досить холодно сказав:

— Аспазіє, зайдіть до мене... Причиніть двері. Ви взяли медальйон?

Аспазія заблимала почервонілими очима, засмикала губами. А далі вже зайшлася сльозами:

— Я повірила вам... А ви дурили... Тільки для забави...

— Хто? Що?..— Гайсин поморщився.— Та перестаньте хникати!

Дівчина боялася його дратувати, але й не могла втримати сліз:

— Може, це дружина або коханка. А я...

— Дружина, коханка,— перекривив Гайсин.— Це моя...— І затнувся. Справді, хто для нього вона, Людмила Забойська? Він бачився з нею якусь годину, не більше. Значить, тільки знайома? О ні, він її кохає. А вона його? Проте цій сцені треба було покласти край, доки не втратилася ще й Аспазііна мамочка. І він твердо сказав: — Це дочка полковника, моя кузина. Невже ти могла подумати, що я тебе дурю? Я ж тебе кохаю!

— З чого це видно? Я, дурна, повірила,.. Кинулася вам на шию... Що тепер буде?

— Що ти не будеш вдруге дівкою,— цинічно сказав Гайсин.

— Тепер ви можете глузувати з мене. З мене вже й подруги, глузують, і мама...

— Ой як багато набалакала — і подруги, і мама. Усім рота не затулиш.

— Якби... якби ми...

— Що якби ми?

— Наче не знаєш!

— Не знаю.

— Якби ми побрались...

— Ну й поберемось!

Дівчина, мов на неї бризнуло сонце, з радісним лицем кинулася Гайсину на шию і притиснулася до нього всім тілом. Він ліниво поцілував її в щоку.

На порозі стояла Тамара Микитівна і вдоволено посміхалась.

На доказ того, що в житті Гайсина відбулися зміни, з медальйона, замість панни з гордо піднесеною голівкою, із зачіскою, зібраною в грецький вузол, тепер дивилося кругле обличчя, ніби в пушку, і з кирпатеньким носиком. Через плече спадала товста коса.

Щоб батьки встигли справити Аспазії посаг, весілля було призначено десь за місяць. Саме в ці дні Гайсин отримав умовну телеграму від Джойса, підписану теж вигаданим прізвищем. Він хутко зібрався й поїхав, але не на ближню станцію, а на сусідню.

Коли прибув пасажирський поїзд, Гайсин наблизився до восьмого вагона. В тамбурі стояв незнайомий чоловік з газетою в руках. Так, як і було умовлено.

— Це у вас сьогоднішня газета? — спитав Гайсин.

— Сьогоднішня,— відказав пасажир.

— Може, ви дозволите мені проглянути її?

— Я вже прочитав. Можете залишити собі...

Поїзд зачмихав і пішов далі, а Гайсин повернувся до Сонгорода.

В газеті, одержаній од пасажиря, знайшов те, чого шукав. За допомогою шифру прочитав, що Джойс вимагає активніше вербувати потрібних для їхньої справи людей і обов'язково зв'язатися з бандою Гаркуші. З вербовкою потрібних людей у Гайсина справа йшла непогано, навіть страхополох Пугало робить тепер усе, що йому наказують.

Що ж до зв'язку з Гаркушею, то до цього часу налагодити його не щастило. Хіба що Тхір допоможе. Вбивство Лапте-вих говорило, що він уже знайшов стежку до нього. Але довідатися про це від самого Тхора ще не встиг, бо той після повернення з хуторів заслаб чи вдає слабого.

Все це з потрібною лаконічністю Гайсин відписав і на другий день на тій же станції передав через того ж пасажирів. Тільки робилося це вже в зворотному порядку.

А ще через день листоноша приніс із пошти листа. До Гайсина на цю адресу ще ніхто не писав. Та й нікому, крім Джойса і хіба ще Івана Семеновича Кваші, його приbrane прізвище не було відоме. Але цей розпутник і йолоп не мав права сюди щось слати. Адреса на конверті була написана великими літерами і кривими рядками. Так здебільшого пишуть жінки, не підозрюючи, що почерк є найкращим дзеркалом людської натури, її характеру, навіть голосу, і тому не ховаються за каліграфічні вправи. Гайсин раніше ніколи над цим не замислювався, але сьогодні гострі, ніби поламані літери на конверті його неприємно вразили.

Клаптик паперу з учнівського зошита був підписаний двома літерами — "Л. З.". Гайсин поморщив лоба. Г враз аж вигукнув:

— Л. З,— Людмила Забойська! — Чомусь нервово переставив на столі чорнильницю, здув із книжки порох. І тільки тоді почав читати листа.

Тими ж розхристаними й колючими рядками було написано:

"Дорогий Олександр Петровичу!

Не дивуйтесь, Вашу адреду я роздобула у Зосиного кавалера. ("Звичайно ж, Кваша, мерзотник!" — подумав Гайсин). Весь час я думала про Вас. І можете собі уявити мою радість, коли я довідалася, що Ви живі й здорові. А ще більше зраділа, коли довідалася від Зосиного кавалера,

що Ви хочете мене побачити. І я хочу! ("Знову Кваша, мерзотник!"— аж стукнув кулаком по столу Гайсин). Я не стану викладати мої почуття на папері... Краще нехай про це скажуть наші очі. Маю кілька вільних днів. Зустрічайте у вівторок вечірнім.

Л. З."

Гайсин ще довго сидів ошелешений. Його радував сам лист, приємно лоскотало самолюбство зізнання вродливої жінки. Нарешті ця вродлива жінка не тільки пише, а й сама постане перед його очі. Коли? У вівторок? Себто завтра! А коли вона захоче лишитися тут на кілька днів?

Негайно треба подбати про номер в готелі. І тут же згадав, що маленький готель на ремонті. Лише вчора бачив його заляпані вапном вікна й двері. Становище! Але назад він сам не відпустить її того самого дня. Доведеться вести переговори з мадам Пугало.

Про приїзд гості вирішив сказати після обіду, коли людей опадає сонливість і беруть ліньки щось думати.

Цього дня, коли служниця вже прибирала посуд із столу, Тамара Микитівна, позіхаючи, мовила дочці:

— Ти б, Пазю, хоч би якогось вальса поставила.

— Саша любить танок Анітри! — підхопилася дівчина. Шипіння грамофона, до якого Гайсини ще вчора ставився байдуже, сьогодні видалось йому за гадюче.

Він наче вперше помітив ослизлі герані на вікнах, клітку під стелею, паперові квіти у глиняних вазочках з амурами та килимки з лебедями, схожими на знак запитання. Аспазія, вихиляючись, вже простягала до нього руки. Але він, грубо відштовхнувши її, роздратовано сказав господині:

— Завтра до мене приїздить кузина. Гадаю, ви не будете заперечувати, коли вона у вас переночує? Готель на ремонті.

Тамара Микитівна з несподіванки мало не звихнула щелепи. Але першою реагувала Аспазія:

— Та сама? Мамо, вона незаміжня!

— Так, у неї чоловік помер. На війні забили. Ну й що?

— А чого їй тут треба? — нарешті розкумекала й Тамара Микитівна.

— Ви що, думаєте допит мені чинити?

— А то ж як?

Оксентій Гаврилович, якого в останні дні майже не чути було в домі, став на бік Гайсина:

— Ай справді, яке ваше діло?

— Мовчи хоч ти, йолопе,— визвірилася на нього Тамара Микитівна.— Може, й тобі треба кузини?

— Мамо, я порішу себе, коли він дозволить,— вдарилася в сльози Аспазія.

— Цить мені, дурепа! А закон навіщо?

— Щоб ви не втручалися не в свої справи,— буркнув Пугало.

— Як то не в свої? — заверещала ще дужче господиня.— Звів дівчину з розуму, а тепер хвіст набік!

Пугало махнув рукою і вийшов із кімнати. Гайси на-, хмури брови й твердо проказав:

1 — Якщо ви так зі мною розмовлятимете, я змушений буду ще сьогодні покинути ваш гостинний дім.

Встав і вийшов із їдальні. На матір і на дочку це вплинуло, як цебер холодної води: вони враз замовкли, і вже тільки чутно було їхнє шморгання носами.

В самому центрі міста, па розі двох вулиць, ще до революції був дворянський клуб. Там він лишився й тепер, тільки називався — клуб радянських службовців. А відвідували його всі, хто хотів побавитися в більярд чи в шахи. По четвергах у ньому відбувалися партійні збори. Гайсин непогано грав у шахи, і поки що в Сонгороді його ніхто не міг перемогти. Але на цей раз до клубу завітав голова міської Ради трудящих з червоним бантом на широких грудях, якого болільники зразу підвели до Гайсина:

— От з ним ще пограйте, Олександр Петровичу!

— Груба! — сказав голова міськради, простягаючи руку, не меншу за лопату. Він озирнув Гайсина з ніг до голови і буркнув: — Ану, давай!

Гайсин усе ще думав про розмову з Тамарою Микитівною та про приїзд Людмили Забойської, тому вже на десятому ході Груба гукнув, як з бочки:

— Мат!

Мовчазний досі голова міськради враз став балакучим:

— Що там чувати, хлопці?

Біля їхнього столика стовбичило кілька чоловік, і вони разом заговорили:

— А ви хіба не чули?

— А що я мав чути? Я їздив по хуторах.

— Про радгосп.

— Що робітників хтось розігнав? То вони, мабуть, самі придумали, щоб на різдво погуляти.

— А кажуть, Гаркуша.

— Не такий страшний чорт, як його малюють. Гаркуша, мабуть, утік десь аж у другу губернію. Дядьки, казали.

— Дядьки накажуть. А що цукроварню пограбували й підпалили, казали?

— Підпалили? Про це не чув.

— Наш хор там був. Тільки виїхали, на другий день.

— І. в микитівському радгоспі застрайкували робітники.

— Слухайте, товаришу, як вас,— мовив голова міськради, притримавши Гайсина за руку,— ви відкриваєте короля.

Гайсин почервонів і другий хід зробив теж недоречний. Floro болільники загомоніли. Тоді він сердито чиркнув рукою по фігурах на шаховій дошці й рвучко підвівся.

— Здаюсь! Голова щось розболілась. Всі здивовано подивилися йому вслід.

Під ногами рипів сніг. Гайсин зупинився, але сніг усе-таки рипів. Озирнувся. Слідом за ним хтось ішов. Він завернув у завулок, і невідомий теж пройшов туди. Він забіг у якийсь двір і став за ворітьми, а невідомий завернув у протилежний двір і попрямував до хати.

Гайсин вилаявся: нерви здають, чи що? Розправив плечі і попростував далі, але з-за рогу вийшла якась настовбурчена постать у шапці-вушанці, насунутій на самі очі, й заступила йому дорогу.

Гайсин знову втяг голову в плечі, а невідомий густим басом проказав:

— Що там чувати, товаришу Яхонтів?

— Що вам треба від мене? — істерично вигукнув Гайсин.

— Візьміть в октаву, добродію. Так буде безпечніше. Ви мене перепитували?

— Рогач? До біса! Це правда, що в микитівському радгоспі...

— Застрайкували робітники? Не в однім микитівськім. Де побували ваші знайомі, там зразу порозумнішали люди. Ідеї ідеями, а гроші грішми!

— А як... Ну, міліція і досі там десь ловить?

— Український філософ Григорій Сковорода сказав: "Мир ловил мене, но не поймал" 129. Зрозуміло, товаришу?

— Але щоб сад зацвів, треба заздалегідь подбати... Вам не здається... Пройдімося трохи. Я дещо скажу.

Розпрощалися вони, не доходячи до Пугалового будинку, в якому вже не світилось.

У вівторок вранці Аспазія вийшла до столу з червоними очима, з більш ніж треба припудреним носом і посірілим обличчям. І цього не можна було приховати навіть святковим платтям, в яке вона одяглася, хоч ніякого свята не було. На Гайсина дивилася такими благальними очима, наче вона стояла під церквою з простягнутою рукою. Це його дратувало, як і все останніх днів, і він, навіть не закінчивши снідати, поспішив вийти з дому.

Гайсину треба було одержати ще деякі відомості для "Сільського господаря", і, він попростував у земвідділ. День був похмурий, дим з будинків осідав на сніг, дороги жовтіли від кізків. Такий у нього і настрій: агенти Чека все ще нищпорили по хуторах, а після вбивства Лаптевих їм охоче допомагало ще й населення. "А коготок увяз — всей птичке пропасть!" 130

його тривожного настрою не могла розвіяти навіть думка про приїзд Людмили Забойської. Ще вчора здавалося, що момент їх зустрічі буде великою, невимовною радістю, ;і сьогодні і приїзд видавався вже невчасним.

В коридорі проти грубки сидів колишній солдат з їжачком на сивій голові і шурхав кочергою в дрова. Гайсин за .тичкою гукнув:

— Здоров, молодець!

— Хіба проти овець?

— Підтоптався вже?

— Це тепер стали думати про здоров'я людей, а ми думали про шматок хліба, де б його заробити. Ну, були й тоді такі, котрі хитрували. Данила Бульбаша не знали? У божого чоловіка прикинувся—^почав ходити і влітку і взимку босий. Мороз, як приском, сипить, а він, бісова душа, шинеля наопашки, простоволосий і босий. Сам бачив кілька ра-рів, па водохреща, стоїть на льоду і хоч би тобі з ноги на ногу переступив. Наші купчихи йому ноги миють, волоссям витирають, сальцем ублажають, а Данило як бугай. "І чому тебе ніяка сила не бере?" — якось питаю у нього. Так знаєте, що він мені відказав? "Я,— каже,— шістдесят один год не знімався у фотографістів і не брився".

Гайсин перебив.

— Зав уже прийшов? — і кивнув на двері кабінету.

— Петро Петрович? Немає. Цей по кабінетах не сидить. Отакий ще був, хай царствує, товариш Артем. Не зустрічались? Ото був оратель. Як вийде, бувало, на турбину та як крикне: "Товариші!.." І пошол, і пошол.

— Що ж він казав?

— А ти б послухав. Бувало, як вийде на турбину та як гукне: "Товариші!.." І пошол, і пошол...

— '- "А товариш Тхір,— уже нетерпляче перебив його Гайсин,— Методій Трохимович, у себе?

.— Тхір? Теж нема. Слабує, чи що. То такий, що не дуже надривається. А знаєте, товаришу, за що ото вбили Лаптевих?

— Аза що? — з цікавістю спитав Гайсин.

— Бо гарні були люди. А бандита совість мучить, що він ^не може бути таким, бо дияволом позначений. Це вже точно. Отак само був у нас

в роті...— Він озирнувся, але Гайсина в коридорі вже не було. Сторож проказав уже до себе: — Бандит кров'ю заливає своє чорне нутро, як п'яниця горілкою.

На Людмилу Забойську сподівалися увечері, а вона заявила серед дня. Двері відчинила Аспазія. Глянула на струнку даму, одягнуту ніби й просто, але й до смаку, і сторопіла.

— Ви до нас? — запитала розгублено.

— Товариш Яхонтів тут мешкає? — в свою чергу запитала пані ніби вимитим голосом і примружила довгі вії.

— Егеї — кивнула без голосу Аспазія.

— Проведіть мене,— і вказала пальчиком, затягнутим у матерчату рукавичку, на свою валізку.

Аспазія зовсім розгубилась, схопила валізку і, винувато посміхаючись, понесла її в кабінет.

І сама пані, і те, що вона говорила і як говорила, було таким незвичним для Аспазії, що дівчина ледь утримувалася від реверансів.

Людмила Забойська, не ховаючи гидливості, озирнула кімнату і неохоче присіла на кінчик продраного крісла.

— А де Олександр Петрович?

Аспазія більше не могла витримати. З очима, повними сліз, вибігла з кабінету і впала просто на груди матері, яка вже стовбичила під дверима.

— Хіба такі кузини бувають, мамо? Він дурить мене!..— Сльози на її щоках залишали темні смужки.

— А ось ми узнаємо,— загрозово сказала Тамара Микитівна.

Місце своєї матері під дверима зайняла Аспазія.

З кожним словом голоси підвищувались. Нарешті Тамара Микитівна, погрозово озираючись, викотилась з кабінету.

— А до нього вам зась! — і ще додала на порозі: — Ми його не даром годували й напували!

Аспазія обхопила руками голову й кинулася на канапу.

Гайсин повертався додому вже десь перед обідом. Попереду нього пробігли сани з двома міліціонерами, між якими на соломі лежало щось загорнуте в рядно. Це б не привернуло його уваги, коли б він не помітив, що з-під рядна визирають величезні босі ноги. Гайсин навіть зупинився. Слідом за першими їхали ще одні сани, на них вже було кілька міліціонерів і чекістів. Один з них гукнув до когось на тротуарі:

— Поминайте, як звали Гаркушу!

Позаду хтось полегшено зітхнув. Зітхнув і Гайсин, але важко: страх все більше опановував його. Йому вже й парубійко, який глянув на нього, видався підозрілим. Було підозрілим і те, що Тхір не озивається.

Ще на порозі Гайсин довідався, що Забойська вже приїхала. Це перше, що викликало його здивування. Не менше здивувала і та стриманість, з якою зустріла його Забойська. Він було потягся до неї, але гостя тільки дужче стиснула йому руку і утримала на потрібній відстані.

— Людмило! — здивовано вигукнув Гайсин.— Це ж твій був лист?

— Так треба було, Олександр Петровичу! — І пильно подивилася йому у вічі. Щоки спалахнули, але вона не міняла пози.

— Так треба було? — здивовано протяг Гайсин.— Ні, я нічого не знаю і не хочу знати.-

— А треба!

— Я чекав на цю хвилину кожен день, Людмило! Ось тобі доказ.— Він потягся до медальйона, що лежав на столі. Він був уже розкритий, і Гайсин зацікавився, але тільки на якусь хвилинку.

— Це все дурниці! — Притяг до себе Людмилу й припав губами до її соковитих губ. Вони були гарячі, і Гайсин почав п'яніти. Але Людмила, переборюючи й своє оп'яніння, відсторонилася від нього.

— Час не жде. Сядьмо!

— Ні, ні, дайте спершу надивитися на вас! Людмила Забойська допитливо глянула на двері, за якими чулися скрадливі кроки, і стишила голос:

— Ви, мабуть, не зрозуміли мене: час не жде. Гайсин важко опустився в крісло:

— Ви чомусь стривожені, Людмило?

— Так. Своїм шифром більше не користайтесь. По умовленому каналу ніяких відомостей. Надіюсь, все зрозуміло?

— Коли? — злякано запитав Гайсин.

— Може, й давно.

— Давно? Я тільки два дні тому послав останні відомості...— Нарешті спохватився: — А яким чином ви?..

Людмила Забойська похитала головою: .

— Ну, знаєте, з такою конспірацією...— І проказала йому пароль.

Він почервонів, але проказав і свій. І забігав по кімнаті.

— Людмילו!.. І ви?

— А що мені залишалось? Робити абажури? Ніби якась...

— Так, це їхній девіз: "Хто не працює..." Але мої відомості? Ні, не може цього бути. Все точно, як було умовлено — восьмий вагон, пасажир, газета... Може, й лист не ваш?

— Підпис мій. І почерк мій! Інша причина моєї поїздки притягла б увагу... Але тепер це вже не має значення. Вам треба негайно зникнути! Зрозуміли?

За ніч атмосфера в домі Пугала Ще більше розжарилась. Коли вранці Гайсин вийшов на кухню умитися, Тамара Микитівна з качалкою в руках безцеремонно смикнула його за рукав і погрозово сказала:

— Якщо ця дамочка сьогодні ж не забереться тудою, звідки приїхала, то завтра вам буде не солодко.

— Яке ваше діло, Тамаро Микитівно? — роздратовано огризнувся Гайсин.— Дайте спокій!

— Вам спокій. А нам тепер сиди та й думай. Так ні! Мій Оксентій Гаврилович ні з чим не криється від мене.

— Не суйте свого носа...

— А чому б і ні? Нам тоді все 'дно з вас ніякої користі. Гляньте, який знайшовся. Напустив дурману, та й уже. Ні, голубе, любив кататися, люби і саночки возити!

Коли Гайсин розповів Людмилі Забойській про свою сутичку з господинею і закінчив погрозово: "Я їм дім перекину!" — вона криво посміхнулась.

— Не знаєте ви жіночої вдачі: це справді небезпечно. А якщо ваші взаємини з цією гімназисточкою,— і кивнула на золотий медальйон,— зайшли далеко, тоді ще більше небезпечно. Я зараз поїду. І вам слід сьогодні ж...

— Нікуди я вас не відпущу... Виходить, що ми злякалися цієї фурії?

Справу вирішила телеграма па ім'я Яхонтова, в якій від нього знову вимагали відомостей. Все це мало бути зроблене завтра, коли проходитиме поїзд, себто під вечір. Коли він не подасть відомостей, стягне підозру, і висновки можуть бути зроблені вже вночі. Значить, зникнути треба обов'язково до завтрього. На прощання Людмила Забойська ще раз сказала:

— їдьте слідом!

— Я ще мушу декого попередити.

— Вам про себе треба дбати.

В потиску руки Гайсин відчув не сказане словами і, як колись, з жаром припав гарячими губами до її теплої руки.

Коли він повернувся з вулиці в кімнату, на шию йому кинулася Аспазія і безладно залепетала:

— Поїхала?.. Хіба я гірша... Тепер ти тільки мій, тільки мій!

Він недбало відсторонив її і зачинився в кабінеті. Треба було передивитися папери, спалити все, що б могло його скомпрометувати. За цією роботою його й застала Тамара Микитівна, яка зайшла до кімнати, не питаючись.

— Ну, так що ж ви гадаєте, Олександр Петровичу? — спитала вона голосом, який був на грані вибуху і порозуміння.

Думки Гайсина крутилися над фатальною газетою, яку треба було якнайскоріше спалити. Він навіть не вслухався в запитання господині. Що в цій газеті вимагав від нього Джойс?..

— Чуєте, товаришу Яхонтів? — уже погрозово вигукнула господиня.

— Що, що? Зараз, зараз...

— Зараз не зараз, а скінчимо цю справу в неділю.

— Гаразд, гаразд, Тамаро Микитівно!

— Отак краще буде, Олександр Петровичу. А я вже и з попом домовилась. І щоб ніякі більше кузини ваші сюди дороги не знали. Ми теж не гірші за них! — І вона повела перед ним круглим плечем.

Гайсину тільки зараз спало па думку його критичне становище. Для балачки про це з Тамарою Микитівною саме тепер був найкращий момент. Він бачив по її масних очах.

— Слухайте, мамуньо.— Він узяв її за пухку руку. Очі її стали ще більш масними.— Дорога мамуньо, мені потрібні гроші!

— Та звісно, до вінця, може, треба дещо й справити. Скільки?

— Хоч тисяч сто.

— Ой таких грошей у нас ніколи не водилосьь.

— Дістаньте!

— Спробую.

— Тільки сьогодні обов'язково. Я вам поверну.

— А то ж як! Чого ти такий збентежений? Дістану! — І вона поляпала його по щоці.— Дурненький зятьок, щоб я та не дістала.

Коли за Тамарою Микитівною зачинилися двері, Гайсин вкинув у вогонь усі свої папери й забігав по кімнаті, мов вовк у клітці. У губерніальному місті він зуміє заховатись, аби тільки благополучно вибратися з цього проклятого Сон-городка.

Кілька разів зазірала до нього Аспазія. Вона бачила збентеженість Гайсина, і її піднесення поступово згасло, а натомість з'явилася розгубленість. Так настав вечір. Тамара Микитівна все ще не несла грошей. Тих, що лишилися в нього, не вистачило б навіть на залізничний квиток. Гайсин сідав, лягав, але ні всидіти, ні влжати не міг і знову бігав по кімнаті. І тільки коли Пугало і Аспазія десь пішли з дому, Тамара

Микитівна принесла гроші, хоч і не всі. Вона й зараз була в халаті, крізь отвори якого виднілось її розпарене тіло.

Свічку цього разу задула вже сама господиня.

Тільки опівночі, скрадаючись завулками, Гайсин вибрався за місто.

НІЧ І ДЕНЬ

Одноманітно і безнадійно тяглися дні за ґратами. На волі заходила вже весна, по коліях бігли срібні струмки, надсадно каркали біля старих гнізд ворони, а в нічному небі жевріли яскраві зорі. Тільки в камерах із суцільними помітками в два поверхи ранок був схожий на вечір, а наступний день на минулі. Брудні стіни, вогка підлога, вонючі параші і темне вічко у дверях.

Чим більше приглядався Гайсин до сусідів по камері, тим дужче ним опановувала нудьга. В'язні, яких ніби зв'язувала одна і та ж мета,— боротьба з більшовиками, повалення Радянської влади,— майже не розмовляли між собою. Він теж за повалення Радянської влади, значить, це його поплічники! Значить, із такими довелося б не тільки відновляти стару Росію, а й ділити владу, жити, дихати тим самим повітрям. У ніс ударив припах цвілі, яким він дихав у домі Пугала. Це ж спекулянти, пройдисвіти, міщани, в яких-одие на думці — вигода! А для цього служить кар'єра, влада.

Гайсин дивиться на тонкогубого, гостроногого в'язня з сивим їжаком на голові й думає — департаментська криса! Або інший, з низьким лобом і острішкуватими бровами: кругла голова, наче на тумбу насаджена — типовий кат! Третій з якоїсь банди: опецькуватий, у хромових чоботях і з чубом, як крило. Мабуть, і тут він гадає, як би підкупити радянський суд, а тоді уже знатиме, як порахуватися з активістами комнезаму, що намагаються урівняти батька з голотою. Був тут і гривастий піп із обличчям лисиці.

Чим більше прислухається Гайсин до своїх сусідів, тим огидніше стає на душі. Нарешті йому спадає на думку, що руками саме таких добре загрибати жар. Цей "жар", правда, уявлявся йому досить обмеженим — у поверненні маєтків, у поверненні привілеїв таким, як він, щоб жити і надалі собі на радість.

Все це розметала Жовтнева революція. Не допомогла й Антанта, хоч імперіалістична буржуазія все ще не припиняє боротьби з більшовиками.

Із Сонгорода він, за порадою Забойської, приїхав просто на Зосину квартиру і тут знову зустрів Квашу. Кооператор і сповістив його, що в Німеччині фашисти формують вже свої загони, в Рурі¹³¹ відбувається справжня баталія між німцями й французами, які намагаються окупувати цей багатющий промисловий район. Це ж пахне порохом! У Гайсина при цій звістці аж розширились ніздрі.

Л найбільш цікавою була звістка про Генуезьку міжнародну конференцію капіталістичних країн і Радянської Росії з економічних і фінансових питань. У Гайсина не було сумніву, що аж на цій конференції поставлять більшовиків на коліна. Примусять і позики сплатити, і повернути фабрики й заводи, коли не хочуть, щоб їх голодом задушили. Не хочуть повертати — примусять компенсувати. І компенсують!

— Тоді ми начхали і на товаришів, і на їхню владу: з грішми де завгодно можна знайти батьківщину,— сказав він.

Кваша на це покрутив головою:

— Ой почекайте, добродію, чхати на цю владу, бо ця влада дулю показала отим пришелепуватим капіталістам на Генуезькій конференції. Це раз, а по-друге, балакають уже, що й неп не вічно буде.

Так вони згадали і про Людмилу Забойську. Її і досі чомусь не було, хоч із Соигорода виїхала майже на добу раніше за нього. Де вона могла затриматись?

— А може...— враз проказав він уже переполошено.

— А може б, ви, добродію, на годинку пішли б погуляли? — проказав масним голосом Кваша, побачивши Зо-сю, що входила до кімнати.— А Людмила Петрівна .ж до вас їздила? Швидка. Що значить любов!

Гайсин вийшов на вулицю, де вже блимали у вікнах вогники. На віддалі стояла чорна машина з вимкнутими фарами. Од неї відділився військовий у синьому кашкеті з червоною околичкою і запросив його сісти в машину. Гайсин тільки відчув, як враз похололо тіло.

Із спогадів його вивів крик: сварилися тонкогубий із низьколобим за місце біля вікна, крізь щілини якого проходило хоч трохи свіжого повітря.

Чека містилася в житловому двоповерховому будинку на розі двох вулиць, але в'язням од цього було не легше, хіба що могли бачити з камер, як у місті з кожним днем усе більше вирувало життя: з гуркотом ходили трамваї, повні пасажирів, по другий бік вулиці бігали діти з веселими личками і здоровим виглядом. Може, це ті, що переселилися з вогких підвалів на верхи будинків, які колись належали буржуазії! Певне, їм і на думку не спадає, що з вікон будинку на розі, обплетеного колючим дротом, на них дивляться злими очима ті, що хотіли б їх загнати назад у вогкі підвали.

Коли вранці з книжками бігли до школи діти, то вечорами, теж із книжками, на вулицях почали з'являться і дорослі. В камері казали, що більшовицькі Ради почали "ліквідацію неписьменності", дехто глузливо кривив губи, а тонкогубий і низьколобий сварилися вже за знайдену під нарами скоринку хліба. Інші будували якісь плани на тому, що

Надзвичайна комісія перетворювалася в Державне політичне управління 132.

Біля вікон цокольного поверху були прямки. Одного дня Гайсин побачив, як налякана перехожими миша вскочила в прямок і потім шмигнула між стулками вікна в камеру. "Дурна ти, дурна: з волі преш за грати, ще й радієш!" — подумав про себе Гайсин. Спробував було проаналізувати це явище: в приміщенні за ґратами може бути теж воля! Тоді що ж таке воля?... Виходить, що абсолютної волі, не існує! Але його голова не здатна до філософських роздумів. Він навіть відчував од напруження якесь тиснення на потилицю, простягся на голих нарах й бездумно вставився в стелю, як робили це цілими днями й інші.

В такі хвилини було чути, як по коридору ходить вартовий. Час від часу він зазирає у вічко, і це око схоже було па прожектор. Гайсин від нього завжди шулився. Раз на день, регулярно, чийсь голос викрикував під дверима: "Десята — скільки?", "Одинадцята — скільки?", "Дванадцята — скільки?" Йому голосно відповідали старости камер: "Вісім!", "Десять!", "Тринадцять!" І знову западала нудотна тиша.

В обідню пору, коли з волі приносили передачі, в'язні підводили голови й з надією вслухалися в прізвища, які комендант вигукував у коридорі: "Рогач!" У відповідь неслоя: "П'ятнадцята!", "Кваша!" — "Тринадцята!", "Тхір" — "Восьма", "Падурський!" — "Десята!", "Забойська!" — "Сімнадцята!" Але останнє прізвище комендант називав дуже рідко.

Гриміли.засуви, в'язні жадібно хапали з рук коменданта кошики й, ховаючись по кутках, поїдали принесене. В такі хвилини часто з сімнадцятої камери доносився благальний голос:

— Вартовий, попросіть у Гайсина хоч шматочок хліба.

— Зачиніть вічко, не можна балакати!

— Яшо, ви ж хороша людина. Попросіть!..

— А самі шибениці для нас готували,— бурмотів вартовий вже біля дверей камери на протилежному боці.— Громадянин Гайсин, чуєте, Забойська просить хоч шматочок...

Гайсин закривав полою передачу й огризався:

— Мені самому ось тільки один пиріжок передали.

— Я ж сам бачив, як дівчина викладала десять. І од-ниго шкода?

— Більше не можу.— І тикав огузок від пирога.— Я не повинен її годувати. Наче їй тут нічого не дають...

Вартовий повертався назад і бурчав:

— Справжня гідра, скнара двонога! — Діставав із кишені ще шматок свого хліба й подавав у вікно сімнадцятої камери.

На допит водили на другий поверх серед ночі. Проходячи коридором, Гайсин побачив біля однієї камери вартового. Так стерегли особливо небезпечних в'язнів. Гайсина давно вже муляла одна думка: "А Джойс?"

І він спитав:

— Хто?

І кивнув на камеру. Вартовий не відповів.

За столом, білим від паперів, сидів молодий слідчий. Він сонним голосом спитав прізвище і ще кілька даних, записав у протокол. Потім враз ніби стрельнув із револьвера:

— Якою ціною ви оплатите вбивство Лаптевих? Гайсин злякано закліпав очима:

— Я нічого не знаю. Я... Мене...

— За чиїм дорученням? Як називається ця організація, що дала вам гроші? — допитувався слідчий, не звертаючи уваги на його белькотання.
— А Тхір Методій вам знайомий?

— Я чув таке прізвище... По службі і тільки.

Слідчий подзвонив, щоб привели Тхора. І знову запитав:

— А вчитель Пугало теж по службі? Але про них ми й без вас знаємо, а ви краще розкажіть нам, як за вашим наказом було денікінцями зарубано без суду тринадцять комуністів і активістів. В якому це місті було?

Гайсин зблід і зразу ніби зів'яв.

— Забули?

В цей час привели Тхора. Він зиркнув на Гайсина і зразу ж відвів свої маленькі очі.

— Громадянине Тхір, ми вже й без вас точно встановили суму, але хотіли, щоб і ви підтвердили, скільки карбованців одержали від громадянина Гайсина, він же Яхонтів, для передачі банді Гаркуші?

Тхір не встиг відкрити рота, як Гайсин істерично заволав:

— Я сам!.. Я сам... Усе скажу, тільки запишіть, що я сам признався. Тхір, Рогач, Пугало... Це вороги народу... Я все розповім...

Минули весна і запорошене літо, а з камери кожну ніч ще водили кого-небудь на допит або переводили до інших камер. Після зізнань Гайсина від нього зразу відвернулася вся камера. З ним тепер ніхто не розмовляв і не відповідав на його запитання.

Його місце на нарах зайняв інший, а йому мовчки, але твердо вказали на підлогу біля параші.

З цього часу Гайсин ніби пустився берега: коли б він подивився на себе у воду з мосту, як робив це колись, то, напевне, не впізнав би. Він перестав не тільки стригтись й голитись, а навіть умиватись. Погасли й очі. На хвилинку вони ожили, коли один із в'язнів постукав до сусідньої камери, під дверима якої стояв вартовий:

— Гей, озовись!

Але звідти ніхто не відгукнувся.

— Може, забрали вже?

— Сидить. Уже аж два коменданти під дверима.

— Американцям і тут привілей, не те що нашому брату. Гайсин наставив вуха, але розмова на цьому й увірвалась.

Одного дня вартовий після сніданку подав у вічко Гайсину ще одну порцію хліба. Всі здивувались, і він здивувався. А коли розламав шматочок, із нього випала записка.

В'язні нависли над Гайсином і почали самі читати: "Пане Гайсин!

Для Чека стали відомі всі мої діла, тому я не стану чекати на кулю після вироку, а скористаюсь із ласки Аспа-зії. Вона пише, що незабаром

стане матір'ю вашої дитини. Нещасна! Але не це відіграє роль у моєму рішенні: я зненавиділа себе за те, що змогла вас покохати. Ви ж нікчема, боягуз, шкурник. Ви підла людина. А може... може, і всі ми такі? Жах!

Л. Забойська"

Гайсин вимушено посміхнувся:

— Неврастенічка! Звичайної миші боїться, а то щоб...— Він не доказав, злякавшись очей, якими дивилися на нього в'язні.

Записка Людмили Забойської справила на всіх в'язнів гнітюче враження. Навіть низьколобий зробився ще похмуріший, і повітря в камері ніби стало ще більш задушливе.

— Може б, попередити? — сказав хтось. Але на його голос ніхто не обізвався.

Перед обідом тишу розітнув короткий розпачливий крик в одній із камер.

Загупотіли по коридору ноги, повз вічко забігали якісь постаті. Пробіг лікар у білому халаті.

Нарешті з сімнадцятої камери винесли на ношах жінку, прикриту ковдрою.

Потім був суд. Після вироку Гайсина супроводило вже двоє наглядачів із револьверами в руках, наведеними йому в голову. Вони не зупинилися на цокольному поверсі, а попели в'язня ще нижче, у підвал, де містилася камера смертників.

СИНІ ОЧІ

Я сиджу над версткою чергової книжки журналу "Червоний шлях"
133. На одній сторінці треба підверстати якийсь вірш, а в запасі такого нема. Аж ось хтось іде. Може, бог послав поета?

До кабінету несміливо, як у холодну воду, входить пропечений сонцем парубійко. В нього сині очі. На ходу стягає з голови кашкет і широкою долонею пригладжує волосся, схоже на свіжу стерню. Мовчить, але плямкає губами. Бачу, читає об'яву, що висить над моєю головою: "Коли ти хочеш відпочити, іди в профсад".

Мені уривається терпець:

— Ви до нас?

— До вас,— відказує парубійко, витираючи кашкетом лоба.

— Сідайте.

Парубійко націляється задом і присідає на кінчик стільця.

-г— Що скажете?

"Поет, прозаїк чи ще нормальна людина?" — угадую собі. Зім'ятий піджачок і злинялі штани, заправлені у чоботи, годиться на плужанина
134.

Парубійко мовчки сує мені потертий папірець. Читаю: "Цим посвідчується, що Гнат товариш Струг член КНС* з 1925 року, занімається хліборобством і всяким образо-ванієм..."

Я намагаюся вгадати, яка халепа трапилася з цим посвідченим членом комнезаму, і думаю, що йому, певне, потрібна не редакція, а прийомна ВУЦВКу або район міліції, що були поруч.

— Що трапилось?

— Сочиненіє сочинили,— несподівано відказує парубійко і чомусь відвертається від столу.

* Комітет незаможних селян.

Він киває круглою головою і сує мені стару, з пожовклими вже сторінками книги метричних записів якоїсь Ус-пенської церкви.

— Це тільки початок,— каже оживаючи.— У мене вже три романи і вірш "Векапе".

Читаю заголовок — "Трактор на хресті, або Піп-душо-. губ". Написано і криво і косо. Питаю:

— Це ж ви як, колективом сочиняли, чи що?

— Атож, колективом.

— І багато вас писало?

— Так що один я.

— Значить, колектив із одного чоловіка!

Парубійко схвдльно киває на кожне моє слово, а очі сині-сині, і мені вже не хочеться іронізувати з нього.

— А чому це у вас скрізь "я" таке чудернацьке?

— То я сам вигадав, бо в лікнепі ми ще "я" не проходили. Так продивитесь? Будьте ласкаві!

Які ж у нього сині очі та чисті-чисті.

Невже ж доведеться чекати, доки він вивчить літеру "я", щоб я міг щось путнього підверстати на порожню сторінку? Але ж тоді ці очі вже помутніють, не буде вже синіх очей, чистих-чистих, як у немовляти!

ЧОРНИЙ МОНАХ (Матеріал для повісті)

Поки лікар вписував до курортної книжки визначені для хворого процедури, Сльоза, що приїхав на відпочинок, мускулястими руками натяг на себе сорочку і, байдужий до висновку, одійшов до вікна. В очі впав хрест, глибоко висічений на кам'яному мурі, і мимохіть нагадав йому про монаха. От уже тиждень, як нав'язався цей образ чорного монаха. Перший раз Сльоза побачив його біля брами свого заводу. Було засідання комсомольського осередку, на якому стояла доповідь про ударні бригади та результати соцзмагання в доменному цеху. Він перший склав договір на соц-змагання, він же перший утворив ударну бригаду з комсомольців!

— Чули вже про це! — тоді ж іронічно вигукнув Да-тук, представник ЦК ЛКСМУ.— Ви писали до райкому, райком до окружкому, а той — до ЦК. Шуміли газети, а от які наслідки?

Наслідків він не знав. Він їх не перевіряв, бо замість ударних бригад були утворені наскрізні: потім увесь завод оголосив себе ударним.

Звичайно, що наслідки мусили бути гарні, а йому роботи вистачало й без того. Мало не по десять засідань на день, а що бригади не завжди були дисципліновані, що деякі комсомольці мали по три, по чотири догани на виробництві, так на інших заводах було ще гірше. Хіба не мали інші комсомольські бригади по шістдесят прогульників?

"...а профорганізація, мов папуга, твердить у своїх казенно-оптимістичних реляціях, що "ударництво на належній височині". А

насправді воно завмерло. Обліку виконання виробничих завдань від бригад, за винятком вальцівного цеху, не було.

Недбайливе ставлення деякої частини інженерно-технічного персоналу до своїх обов'язків призвело до збільшення аварій.

Рівняючи до минулого року, вони зросли у вальцівно-му цеху на 25 %, а в доменному — на 30 %".

("Комуніст" 135)

І в його цеху за цей час майже наполовину змінився людський склад. Вони, може, й зовсім не чули про ударництво. Зрозуміло, що треба було з ними працювати. "Та хіба нам мало ще чого треба?" Сльоза закашлявся. Своєю незграбною постаттю з довгими жилавими руками та рудим пухом на довгобразому обличчі він нагадував верблюда, коли той тупо дивиться своїми застиглими очима на навколишній світ. На потрісканих губах від сухого кашлю осідали прозорі пухирці і збивалися в кутках у біленькі зернятка. Витягаючи в один бік оголену шию, він про себе забурмотів:

— А вони мені цифри тикають. Чавуну вилили тільки вісімдесят п'ять відсотків, сталі — дев'яносто вісім.— П'ятдесят тисяч тонн чавуну не додали країні.

Від такої несподіванки, правда, він і сам збентежився і, мабуть, тому на тодішні докори представника ЦК огризався ще дужче:

— Хіба це я не додав, чи що? Давайте реальні плани, то й виконаємо на всі сто. А то сидять там за тридев'ять земель у затишних кріселях і гадають, що самими наказами можна наганяти проценти.

— Мобілізувати комсомольську масу, використати ентузіазм робітничих мас. г

— Використати ентузіазм робітничих мас?

"Дорогі друзі! Повіdomляємо вам, що ми приїхали до місця 6 вересня, поступили на роботу у шахту вибійниками. По вугіллю робота очень опасна і тяжела, так що ми, мабуть, будемо дома в скором Бремені. Так що нас хоч і щитатимете симулянтами, то то вже як хочете, й ми тільки будемо дома, може, скоріше листа, бо тут нам дуже плохо, так що вугільной промишленості ми не в змозі виконати. Писали втрюх — Демешко Іван, Черненко Клим і Демешко Грицько.

Від комсомольців села Бурімки. Лист 1930 року, 12 вересня".

("Комуніст")

Сльоза саркастично викривив свої тонкі губи. Ентузіазм! Він ніби навіть з садистичним задоволенням пригадував факти. А це теж ентузіазм? Удень винесли резолюцію. Ми, мовляв, робітники заводу "Світанок", свідомі будучи всієї важливості завдань, поставлених перед нами, зобов'язуємось усіх зусиль докласти, щоб завод виконав п'ятирічку за чотири роки. Ще й ударними себе оголосили, а вночі шість годин задаремно держали виплав у печах, бо канавники спокійно собі спали попід теплими стінками.

"А що тут може зробити секретар? Самому ставати до роботи? Гасло нове малювати? Або другої ночі по півтори тисячі тонн металу з печей хіба не пішло в рівчак? Коли б він випадково не помітив, що в інших печах не поставлено як слід жолоба, що й там знову не вибили "козла", могла б статися аварія ще гірша.

Припустімо, що тут винен майстер, що йому треба було перед задачею уважніше оглядати, а не спихати, з рук, а якби біля цієї роботи ходила не наша єгипетська тьма, а більш кваліфікована сила, хіба б це сталося? Темні ми, от що! А вони тільки й знають: верхоглядство і відрив од мас!"

Сльоза знову закашлявся і, червоний од натуги, сплюнув на підлогу. Лікар одірвався від пера і покачав головою, але його пацієнт не помітив цього і продовжував дратуватись:

"Представникам усяким легко говорити, що подолання труднощів залежить від уміння вести нещадну боротьбу з розгнuzданістю й вахлайством. Я теж зумію напустити туману. Прочитав передовицю й карьожиться. А ти скажи, як конкретно з цим боротися. Писати не важко".

Він про себе, червоніючи, пригадав, як Датюк глузував тоді, що секретарі цехосередків змагалися за те, хто на словах краще доведе райкомові добрий стан свого цеху.

"Ще й оргвисновками загрожував. Самі, мовляв, напрошуються. Будь ласка! — ображено огризався тепер Сльоза.— Залякали чим. Ви можете хоч за всі прориви на заводі скласти на мене вину, а я себе за винного не визнаю. Коли ми запевняли, що всі змагаються, що промфінплан 136 доведено до верстата, то це дійсно було в свій час зроблено. А все-таки, коли люди не хочуть рости, то в таких обставинах, як не стрибай, а вище носа не підскочиш".

"Робітництво вальцівного цеху 20 серпня прийшло вимагати від мартенівців організації наскрізної бригади. На летючому мітингу обер-майстер Кльопов виступив проти цієї ідеї. А 21 і 22 серпня виробіток при шести справних печах зменшився до 30 %, зірвавши на кілька днів роботу інших цехів, особливо вальцівного".

("Комуніст")

З таким настроєм він тоді через бокову прохідну, розмахуючи довгими, недоладно припасованими руками, вийшов на вулицю. Голова, начинена розбитими вже аргументами, давила, мов камінням, па дуги брів, і вони безперестанно ламалися над почервонілими з диму очима.

Повернувши машинально повз заводську браму, він і трьох кроків не зробив, як нагло побачив монаха. Чорний монах немовби виріс із-під землі. У вечірніх присмерках його очі з глибоких западин світилися двома фосфоричними жаринами і ніби освітлювали мертве знекровлене обличчя.

Сльоза не міг тепер уже згадати, спитав його чорний монах вголос чи тільки самими очима:

— Як можна пройти на завод?

Збентежений з такої несподіваної зустрічі, він спочатку навіть не уяснив собі цього запитання і вставився на ченця без слів. На його обличчі десь із безодні приглядалися, гіпнотизували й кидали в жар очі, повні моторошної таємниці. З їх холодного пломеню сукалися дивної сили скалки й прошивали його наскрізь.

Сльоза не витримав цього погляду. Ніби шукаючи чогось замашного, обернувся і побачив, що позаду йде Датюк.

— Що за опудало, ти глянь? Темна сила! — гукнув з полегшенням.

— Де? — запитав Датюк.

— Монах!

— Який?

— Та ось.— І навіть показав рукою.

Датюк почав вдивлятися у сірі присмерки. Ніде нікого щоб хоч трохи подібного до монаха не було. Тільки на брамі гойдалася навкоси зламана тінь від стовпа.

— Ти що? — запитав він.

Сльоза відчув, як холодний липкий піт виступив на його тілі. Цього не могло бути, щоб йому чорний монах тільки привидівся, бо ж він чув його запитання: "Як можна пройти на завод?" Але ж біля брами повзала лише одна навкоси зламана тінь.

— А був же тут.

Коли на другий день він нагадав про це Датюкові, той, ніби не розуміючи, про що йде мова, жартома чи навсправжки сказав:

— Це, мабуть, тобі привиділось, коли ти куняв на зборах.— Потім приклав йому холодну долоню до лоба і, ніби в чомусь переконавшись, мугикнув: — Так, так.

Сльоза тоді роздратовано одкинув його руку, а тепер теж не без серця подумав: "Що він, за хворого мене мав, чи що? Я ж не тільки бачив цього монаха, а й чув його голос, монотонний, терпкий, ну да, чув: "Як можна пройти на завод?" Сльоза знизав гострими плечима. "А може, й справді приверзлося. Може, тому вони так хутко наладили мене сюди?"

Він зиркнув у вікно через мур. Будинок санаторію містився в колишньому монастирі, уславленому своєю природною красою, на березі Дінця. Скелястий берег, високо здіймаючись над білими будівлями, був густо опірений зеленим листям. Розмаїті гіллясті дуби, зігнувшись під вагою віків, дерлися нагору разом з рудими соснами, що зневажливо зупинялися на самих стрімких берегах, над вибіленими крейдою урвищами. Біля них, одвічно пройняті страхом, дрижали бліді берізки. Під ними шуміла ліщина, а на галявинах плутався з кропивою терен.

Густо соковита тінь манила до себе з душної кімнати. Остеронь від будинків, на крутому схилі крізь зелене хутро до неба пнулась крейдяна гора. Знизу її квітчали рюші з буйних крон клена і тополі, берези і сосни, а

зверху безглуздо давила церква на чотири маківки, з золотими банями. До неї вела з монастирського подвір'я крита галерея і білими баштами в лісі позначала свою путь. Западини, що виконували роль вікон до церков, дивилися, мов сови. В другому кінці, десь у зеленому затишку, чахкав паровик на електричній станції, а над нею високо над Дінцем на тлі хмар вимальовувався залізобетонний Артем у позі збудженого оратора 137. Відставивши одну ногу назад, а другою обпираючись на граніт, він стиснув кулак правої руки і рвучко подався вперед. Унизу тихо плинула ріка.

Сльоза порівняв голий, обкурений заводським димом їхній виселок і мимохіть вилаявся:

— Гади, для себе дбали про життя тут, а нам небо... Крайком пам'яті він зачепив чорного монаха:

— А їх же тут сотні таких було. Мабуть, і в цій кімнаті сидів якийсь христосик.

Кімната давила низькою стелею на голови, і єдине маленьке вікно вбирало в себе ліс. Обернувшись назад, Сльоза зустрівся з очима лікаря, який, мабуть, спостерігав його вже довгий час. У захованих за скельцями очах спіймав погляд, яким розглядають експонати, виставлені на полицях в анатомічних музеях. У кімнаті стало душно, а при-пах ефіру, захованого в зборах білого халата, почав неприємно дерти горло.

— Чого ви кашляєте? — нарешті проговорив лікар.

— Застудився. Спав па землі.

— І більше ні на що не скаржитесь? Сльоза пригадав історію з монахом і сказав:

— У мене нерви. Барахло, а не нерви!

— Ну, тепер у всіх нерви. Підлікуємо. Ви освіту маєте?

— Ну то що? Маю! Звісно, маю!

Деякі його шкільні товариші вже інженерами стали. Ще й якими спецами! Головач, наприклад, або Ручка тепер, мабуть, уже дачки мають.

А ми що маємо? Горб на спину? Дякуємо! У нас теж душа не з лопуцька і шкіра не з лубка! Хіба я менше заслужив на земні блага, ніж який-небудь Головач або Ручка? А їм, мабуть, і ухилів ніяких не пришивають. Вони, напевне, і голови собі цим не сушать.

Лікареві він відказав двома словами, але про себе розтяг фразу до цілої скарги і ладен був скаржитися ще більше, раз ніхто не визнає цієї офіри. Адже ж він житиме тільки одне життя!

Але лікар знову спитав:

— Ви знаєте, що таке ендокардит?

— Біс його знає.— І, несподівано роздратувавшись, вульгарно запитав:— Кончал, чи що?

— У вас порок серця, товаришу. Хіба ви не відчуваєте? Вас ночами не душать кошмари?

Сльоза, не зламуючись, ніби прибитий, опустився на стілець і мовчки втупив очі в лікаря.

— Батьки у вас здорові?

Але він увесь поринув у себе, ніби перевіряючи, як тукає його серце. І замість відповіді уже сполохано запитав:

— Серйозно?

— Цілком серйозно! Треба, товаришу, негайно лікуватись. А ви ще й застуджені.

Від опуклих окулярів повіяло холодом. Сльоза враз відчув, як серце заниділо і в очах йому застрибали золоті павучки. За вікном бринів оркестр незримих комах, десть у кущах настирливо пискала пташина, на новій будівлі клепали залізо, але він уже нічого не чув. Перед очима, мов у тумані, пропливла така ж довгобрана, як і сам він, астматична постать його батька у форменому сурдугі і з класним журналом під пахвою. Дразливий і жовчний, він задихався від ядухи. Сльоза глибоко зітхнув. Лікар машинально затарабанив поради:

— Гуляйте, спіть, їжте.— Потім похватився і з нотками співчуття в голосі сказав:— Всяку хворобу можнавилікувати, аби на це була спрямована ваша воля. Ще й як видужаєте,— вже весело закінчив він.

"Видобуток у Донбасі неухильно збільшується. Харків. 19 жовтня (ТАРС). 17 жовтня в Донбасі видано 103 674 тонни, майже на 500 тонн більше, ніж 16 жовтня. Добове завдання виконане на 67,4 %. Механізований видобуток 17 жовтня дав 56 442 тонни, що складає 54,4 % загального видобутку".

("Правда")

Сльоза кисло посміхнувся:

— Значить, я вже хворий?

— Є такий гріх,— відповів на це лікар.— Нате вам книжку і йдіть до лісного будинку. Там вас підлікують.

Сльоза взяв книжку, мляво змахнув з лоба липкий білявий чуб і вийшов з кабінету.

Було біля третьої години. Обід кінчився, заасфальтоване подвір'я серед чотирьох будинків гамірно заповнювалося людом. Із їдалень вони переходили на довгі лави або простували на ґанки своїх корпусів і там, усівшись на східцях, апатично вели розмови перед "мертвою годиною". Молодь у хорі дзвінких голосів ходила по довгих алеях веселими разками і серед сірого мурашника миготіла барвистими майками, засмаглими округлими м'язами і червоними комсомольськими хустками. На газонах між кущами троянд і фуксій виглядали з густої листви канни, гречки й тирольки. За ними виднілася бетонна голова Артема, а із стовпа шипіло, наче вимучене остудою, радіо. Молодь доходила до круглої ротонди в кінці алеї, повертала назад, доки не натикалась на двох левів біля воріт, за якими була розмита дорога, і знову, повз убогі кіоски Держвидаву, човгала до ротонди. Кожного разу їм у вічі впадав майстерно зроблений із квітів серед газону чіткий лозунг: "П'ятирічку — за 4 роки", а зверху з тих же квітів — портрет Леніна з бузковою краваткою.

Після розмови з лікарем Сльоза, вслухаючись у себе, дійсно став відчувати, що в нього не так, як раніше, тукає серце і часами ніби хоче зупинитися. Стоячи сиротливо біля розподільника, він уже з заздрістю зупинявся своїми безбарвними очима на кожній здоровій постаті. Заздрість викликав навіть пес, що з задертим догори хвостом норотив поміж ногами навскоси перебігти двір, але наткнувся на дві постаті з кийками в руках, злякано опустил хвіст і з вишкіреними зубами шмигнув у суточки біля кухні. Постаті з кийками, роздивляючись на всі боки, простували далі. На головах у них були облізлі шапки, з-під яких звисало руде волосся, а в руках — плескаті кошики. Вони щоразу задирали руді бороди на вікна верхніх поверхів, на знесені бані колишніх церков, де тепер маяли червоні прапори, і потайки презирались. Забачивши портрет Леніна над дверима колишньої церкви, а тепер виставки гігієни,

вони знову потайки перекинулись словом. Сльоза здивувався, що ці дві постаті в довгих піджаках і стоптаних шкарбунах нічиєї уваги на себе не звертають, ніби прийшли на прощу з глухого монастиря. Постаті з кийками в руках наближались до розподільника. Нарешті їх очі зустрілися, і Сльоза здригнувся: з-під лисих шапок на нього дивилися знайомі вже очі чорного монаха, повні моторошної таємниці.

— На кого ти витріщився, Сльоза?

Він скинувся. На нього синіми очима з вогкою поволокою дивилася Катря, комсомолка їхнього заводу. Округлі груди туго напинали еластичну тканину майки, а з-під барвистої тюбетейки вибивалися кільця вороного волосся. Приємне засмагле обличчя з цятками ластовиння на кінчику носа щурилось милою, ще дитячою посмішкою. Весь збурений накликаною згадкою про чорного монаха, він дивився й на Катрю, як на третю постать до тих двох, що їх спини вже зникли за ворітьми.

— Ну, чого влип?

Він похватився і навіть зашарівся. Обіч Катрі стояло двоє в'юнких хлопців. У трусиках, тюбетейках і з довгими палицями в руках вони скидалися на туристів з якоїсь картинки.

— Булькатий — це Василько, а сіроокий — Богдан,— сказала Катря.— Із шахти Щеглівка № 1. А це, товари-шочки,— обернулась вона до них і знову, як у музеї на експонат, показала:— Сльоза.

Він помітив, як захована посмішка пробігла по її повнокровних напіврозкритих устах:

— Через нього нас сьогодні годували пісним борщем. Він огризнувся:

— А мо', ваші шлунки треба було прочистити? Через мене!

— Ну, через таких, як ти. Все це ваші опортуністичні теревені роблять. Ти чого тут стоїш?

— Речі маю здати на схованку.

— Кладовку відкривають тільки о п'ятій. Коли хочеш, ходімо з нами до Артема.

Він охоче погодився.

В алеї ще тинялися і сиділи на довгих лавах дівчата й хлопці. Між ними, як на бульварі провінційного міста, блукали червоноармійці, табір яких був десь у сосновому бору. Обминувши двох камінних левів, схожих на баранів, вони вийшли за ворота. Сльоза, не звертаючи ні на що уваги, машинально тягся за Катрею, яка, поводячи гнучким станом, хутко дерлась на крутий схил гори. Сіроокий Богдан і булькатий Василько пробували щось говорити до нього, але він тільки прислухався до свого серця, що сильно колотилось у грудях, аж доки не став біля сірої стіни граніту під пам'ятником. Тільки тепер глянув з високості вниз, і голова йому пішла обертом, а по тілу пробігли мурашки. Він схопився за граніт. Глибоко під ногами блищала смужка Дінця, і по ній водяними павуками повзали човни. Один кінець ріки, поділеної мостом, ховався за зеленими горбами, другий лежав на розлогій долині, вкритій селами, луками й гаями. Далі зеленими валунами до самого обрію дрімав під сонцем сосновий бір.

— По Артемові й трибуна,— сказала, вся зашарівшись, Катря.— Од робітників Донбасу тобі привіт! — І вона манірно схилила перед велетенською постаттю свою чорну з воронованим волоссям голову.— Кланяйся! — напівсерйозно сказала до Сльози.— Ось бачиш напис! — Вона закинула голову і вголос прочитала: — "Для мене невыносимо зрелище неорганизованных масс Артем". Для нас теж! — додала.

"Нова мартенівська стала до лав! Дніпровське. 1 листопада. Сьогодні робітники заводу ім. Петровського святкують велику перемогу. Наймогутніша 100-тонна мартенівська піч № 10 закінчена будівництвом і стала до лав на 15 днів раніше строку. Такий швидкий темп будівництва мартенівської печі є кращою відповіддю опортуністам всіх мастей, кращим показником тих величезних творчих сил, що ними володіє робітничий клас. Будівництво печі є прикладом того, як по-більшовицькому треба ставитись до капітального будівництва".

("Правда")

— Хочеш, зліземо на граніт? Тут ось написано: "Привет пламенному вождю пролетариата. Рабочие Донбасса".

Височінь самого граніту була втричі вища за Катрю, і Сльоза заперечливо похитав головою:

— Мені і тут гарно.

— І у всьому ви такі боягузи,— сказала на це Катря.— Та ти хворий. Чого зблід?

— Серце. Розумієш — ендокардит!

— Будь-яка вада — це погана штука,— іронічно сказала вона.— А шахтарі вже там. Оце комсомольці! — І Катря подерлася на плиту граніту, притиснуту велетенською ногою.

Сльоза, лишившись внизу, ще раз обвів оком навколо. І в нього, мабуть, мимохіть вирвалось:

— От би де поставити дачку!

Катря стояла над його головою. Почувши це, вона приснула зі сміху.

— А тут якогось Артема посадили. От шкода: позбавили Сльозу естетичного задоволення. Завести б канарку, свого човна, дружиноньку таку а-ля меланхолік і вечорами пити чай на веранді! Чудесно було б! Адже ж правда, Сльоза?

— А хоч би й так,— задерикувато кинув він через плече.— Я матеріаліст, а дача — річ цілком матеріальна, а не абстрактна.

— От сволота! — буркнув булькатий Василько. І почервонів по самі вуха.

-*=— Васильку, це ти лаєшся? Хто — сволота?

— Ми — сволота.

— Васильку, що ти?

Тепер він почервонів уже до сліз:

— А то ні, скажеш? Он у Чехії комуністи, чув, більшу частину свого заробітку віддають до партійної каси. А ми, що доскочили мети, починаємо вже гризтися: власних дачок, канарок ще немає. А поки підпишеться на ту позику, на той карбованець, так усю потилицю роздере: сумніви його беруть...

На граніті заляскали в долоні: "Правильно, Васильку!" Тепер він уже зовсім розгубився, шморгнув кирпатим носом і, мабуть, тому розсердився і замовк. Сльоза повів на нього оком:

— Носа хоч витри, ідеальщик!

Потім чмихнув і пішов шукати місця, щоб присісти. Позаду тягся закіп до дубового гаю. Він переступив його і вже взявся рукою за зелений чуб трави, аж у глибині, між деревами, показалися ті ж самі постаті з ціпками, в лисих шапках. Вони простували до пам'ятника Артемові. Забачивши людей, теж присіли в рівчаку.

Сльоза оскаженів, зірвався на ноги і хутко пішов до них. Помітивши це, дві постаті з кошиками поспішно встали і рівчаком потягли назад. Сльоза знову відчув уже знайоме, таке неприємне почуття і гукнув на граніт:

— Ходімо вже назад, чи що?

— Ти хоч раз запропонуєш вперед,— ущипливо сказала Катря.

Сіроокий Богдан побачив через гай вершок церкви і гукнув:

— На цвинтарі ченці служать...

Сльоза, почувши це, закліпав білими віями. Він ніби намагався щось пригадати, потім похватився:

— А ходітьте. Живі монахи? Цікаво.

Катря й булькатий Василько запротестували, Богдан тримався нейтралітету. Сльоза розгнівався:

— Печінка набрякне, доки з вами добалакаєшся. Ну, куди ж іти?

Після довгих суперечок вирішили їхати кататися на човні. На всьому лежав млосний спокій, і вода манила до себе прохолодою.

Тією ж стежкою спустилися до водної станції ТРВ*, де під вербами в холодку дрімала ціла зграя прип'ятих човнів. Кожен човен, крім числа, мав ще й назву, виведену на лобі білими літерами.

— Я тебе посаджу на "Шлях до соціалізму",— серйозним тоном сказала Катря.

Сльоза зиркнув на неї з-під насуплених брів.

— А я тобі, знаєш, що пораджу.— Він хутко пробіг написи і з задоволенням ткнув у один.— Оце якраз по тобі: "Я жду тебе".

Катря почервоніла і тихо відповіла:

— Дурень!

За арбітрів виступили сіроокий Богдан і булькатий Василько. Взяли човен на дві пари весел, і назва його "Буревісник" усім припала до вподоби.

В зеленій ущелині "Буревісник" летів по спокійній воді, ніби в блакитному просторі. Катря сиділа на кормі і, зануривши руку в воду, тихо виводила якусь пісню. Сіроокий Богдан і булькатий Василько ритмічно качалися над веслами, а Сльоза, похнюпившись, потайки спідлоба пас очі на Катриних колінах, що виприснули з-під спіднички.

— Лівим, лівим! — скомандували собі хлопці.

"Товариство рятування на воді".

— Куди ви?

— До святого дуба.

— Гаразд. Підемо до печер.

Човен черкнув об пісок, стукнувся в сосновий корінь, і перед його носом до гори рівно прослалася втоптана стежка.

Хутко вистрибнувши на землю, вони побігли між високими дубами, аж поки не зупинилися перед одним, в два обхвати завтовшки, що стояв біля стежки. Від самого коріння і метрів на три заввишки дуб був оголений.

— Оце вам і дуб той.

— Святий!

— Зразок царської культури,— додала Катря.

— А де ж кора? — здивувався Сльоза.

— А кору прочани обгризли хворими зубами.

— Може, і в тебе болять? Спробуй, гризони!

Вище оголеного стовбура кора була завтовшки в два пальці. Зранений трьохсотлітній дуб давно вже всох, і в небо тепер стриміло голе покручене гілля. Від нього віяло холодними застінками інквізиції.

— А тут стояла церква,— сказав Богдан, коли вийшли на галявину, що була як дно миски. Під ногами валялися залишки цегли, вкриті високою кропивою, а навколо високо здіймалася зелена стіна з ліщини, ясена і сосни. Сонце з блакитної бані тихо висівало сюди золоте проміння. Богдан, в'юнкий і ладний, з дитячою посмішкою на смуглявому обличчі, поклав свою оголену руку на Катрин стан, обвів великими сірими очима крайки улоговини і зітхнув на повні груди.

— Яка тут ще недавно була темнота, а тепер нам світить сонце. Хіба ні?

"Новий велетень. Харків, 12. Правління "Сталі" затвердило план побудови в районі Маріуполя південного за-воду-велетня залізних конструкцій. Завод випускатиме близько 200 тисяч тонн металоконструкцій за рік. Вартість їх становитиме приблизно 20 млн. карбованців. Виділено спеціальну комісію в складі представників Діпромезу, американської консультативної фірми Фрейїа й ін., щоб остаточно вибрати місце. Будувати завод почнуть навесні 1931 року".

("Комуніст")

— Ех, братики, колись же і заздритимуть нам: учасники великих робіт!

— Правда, Катре? Тобі колись будуть вклоняться віки!

Вона засвітила на нього синіми з вогкою поволокою очима. Тоді сіроокий Богдан нахилився й просто і дзвінко поцілував її в напіввідкриті губи:

— Учасника першої п'ятирічки!

Катря. задзвеніла вороними кільцями на голові, притиснула рукою його лікоть і вихором закрутила навколо себе:

— Чуєш, Сльоза?

"На Дніпрельстані рекорд! Кічкас, 31. Жовтневий зустрічний план— 115 тисяч кубометрів бетону—виконано. Це число є світовим рекордом бетонування. Минулого року найбільшим місячним рекордом було 57 тис. кубометрів. Листопад оголошено штурмовим місяцем за виконання квартального зустрічного плану на 300 тисяч кубометрів.

Михайлов, Макар, Биков"

Вражений булькатий Василько схопився на ноги й собі завертівся біля них дзигною. Катря підбігла до Сльози і йому подала руку, але він ревниво одмахнувся і, спотикаючись об вивернуту цеглу, пішов до чорного отвору в білій крейдяній скелі.

Це був хід до печери, що йшла до самого монастиря. Отвір до половини був присипаний битою цеглою. І щоб увійти в печеру, треба було сунутися лежачи. Довгий Сльоза ліг уже на живіт, але з чорного отвору війнуло вогким могильним холодом, і він незграбно виповз назад.

Доки він був зайнятий печерою, в улоговині трапилась якась зміна. Деревя, що дрімали в німій задумі над чорною тінню, зашамотіли, зарипіли мозолями і, прип'яті на корню, безладно замотилися гіллям.

Улоговина хутко наливалася сірою олов'яною млою.

По тілу лизнули холодні язика.

Сіроокий Богдан, булькатий Василько і Катря в надутих майках стояли на пагорку серед улоговини і, розставивши руки, ніби борюкалися з тугими хвилями вітру.

На баню синього неба, видного з улоговини, напливала важка хмара. Її попелясті береги в'юнилися, мов гадюки, і все нижче опускалися на ліс.

Першим похопився Сльоза.

— Ой буде дощ! — тривожно скрикнув він.

— Ой, мабуть, гроза! — безпечно відповів Богдан.

— Треба тікати! — захвилювався Сльоза.

— Од грози? — крикнула Катря крізь вітер,— А ви, шах* тарі?

— Шахтарі не бояться ні тучі, ні грому!— крикнули хором Богдан і Василько.

"Шахтарі Щеглівки № 4 в ці дні показали цілому Донбасові приклад по-більшовицькому зорганізованої роботи. Тільки працюючи такими темпами, можна виконати бойове жовтнєве і листопадове завдання з видобутку вугілля. Я певний, що шахтарі Щеглівки не здадуть темпів та підуть і далі в наступ на вугілля.

За цілковиту ліквідацію прориву!

За швидкі темпи індустріалізації!

28/X 30 р. С. Косіор 138"

— Ми тікати не будемо. А ти, браток, здрейфив?

— Чого бринькаєш? Я серйозно: давай бігти до човна!

— Ану, як ти бігаєш?

— І побіжу. Кисніть тут, якщо хочете! — І він попростував до стежки.

— Лізь в печеру, не втечеш! — сміявся сірими очима Богдан.

— Ну й лізь собі, коли хочеш, а я вертаюсь назад.

— Катрю ж візьми, комсомолец ти зачуханий. Ми через гору підемо в Степовий!

— Сльоза, почекай. Та же я застаюся сама!

— Зостаюся я сама-а-а...— голосно вивів Богдан куплет із пісні.

Але Сльоза, увібравши голову в гострі плечі, ніби переляканий заєць, уже ввірився ногам. Катря зняла з голови тюбетейку, розметала по вітру вороновані кільця, кинула Богданові й Василькові: "Салют" — і пустилася навздогін за Сльозою. В цей момент важку імлу опалив синій промінь, дерева спалахнули золотими язиками, і десь над горою з тріском, немов рушилися якісь будови, загримів перший грім.

Наполохані бурею, по річці гнали до будинку останні човни. Сльоза, весь пройнятий якимсь тваринним страхом, ледь дочекавшись Катрі, зірвав човна, безладно, метушливо затицяв у воду веслами і завертів його серед річки. Човен у його невправних руках кидався в різні боки, а збиті бризки зливою летіли на Катрю. аж доки вона не одкинула Сльозу і не сіла сама на весла. Тоді човен виструнчився і погнав і собі до білих будинків. Ніби підганяючи їх, позаду хльоскали блискавиці, а над самою головою тріщало од гromу сіре склепіння. Скулений Сльоза сидів на кормі і після кожної краплі води, що падала йому на руки, полохливо зиркав угору. Ще раз гримнув грім, і річка вкрилася прозорими пухирцями. За цим на воду ніби впали важкі сиві коси, запахло теплим духом землі, і з хмари хлинув дощ.

Катря засичала від холодних крапель на оголених плечах і ще дужче налягла на весла, а Сльоза з патьоками на довгому обличчі, що були схожі на розмазані сльози, зарепетував:

— До берега, приставай до берега! — і схопився за весло.

— Сиди!— суворо крикнула на нього Катря.— Під дуб хочеш, щоб угробило?

Блискавиці вже випередили човна і тепер золотими вужами шмагали по самій воді. Грім з кожним ударом все більше розбивав скляні хмари, вони вже рушилися по всьому небозводу і падали цілими зливами.

Катря озирнулася через плече. До водної станції було ще з добрий кілометр, а недалеко, під берегом, з боку дубового гаю, стояла вишка для купання. Невеличкий місток перед нею міг пропустити під себе човен і прикрити хоч плечі. Дівчина натиснула на одне весло, і човен, обтяжений водою, тихо увійшов між палями в схованку.

— Лізь насередину! — скомандувала Катря, і сама теж умостилася біля нього на лавочці.— Що, скупався, і на пляж не треба бігти!

Смугаста сатинова сорочка обліпила гострі Сльозині плечі, і він, боячись ворухнутися, сидів, весь посинілий, і дрібно цокотів зубами. На Катрі майка прилипла ще дужче, і на блискучій од води тканині зараз рельєфно виступали прикраси молодого, налятого соком дівочого тіла. Весь скоцюрблений Сльоза, проте, не переставав обмацувати її своїми очима з ніг до голови. Безбарвні його очі поступово поїнялися масною поливою. Крізь щілини в помості струмочком дзюрчала вода. Щоб уникнути цього душу, Сльоза посунувся ближче до Катрі. Тепер їх молоді тіла притиснулися одне до одного, і її тепло молочним струменем поллялось у захололу Сльозину кров. Він злодійкувато просунув руку їй під лікоть, трохи зачекав, притаївши дух, і потім злегка натиснув зворотним боком долоні. Катря відчула збурене тіло й, глянувши на нього, лукаво запитала:

— А чого в тебе такий заячий вигляд? Та ти весь тіпаєшся! Ото так змерз? Ти б краще скинув та викрутив сорочку. Я теж зроблю це з майкою, а то ще застудимось. Одвернись! — І вона, трохи відхилившись, почала знімати з смуглявого розквітлого тіла мокру тканину.

В Сльозиних очах спалахнули гарячі вогники. Він неслухняними руками теж здер з себе смугасту сорочку і в цей час окинув оком річку.

Дощ, гнаний вітром, спадав цілими завісами і прикривав їх схованку навіть з ближчого берега. Жодне око не могло побачити, як Катря, в самій лише спідниці, спокійно і ловко викручувала свою майку. Тою ж тканиною вона витерла в міру округлі плечі і потім перекинула її за спину, вигнувши пригожий стан, як лебідь шию. Сльозина сорочка лежала на борту. Весь гострий і недоладний, з перекривленим уже ротом, він пронизував її наскрізь своїм запаленим зором, аж враз смикнувся до неї і мало не вгризся в її гаряче тіло.

Катря спочатку навіть не зрозуміла і, інстинктивно зігнувши стан, трохи відхилилась вбік, але Сльоза захрипів якимось диким голосом:

— Катрися, любя!

Вона, все ще з руками за спиною, широко відкрила свої сині з поволокою очі.

— Товаришу Сльоза, ти що?

— Катрися!

— Та ти комсомолец?

— Русю!

— У мене є повноцінне ім'я, не сюсюкайте!

— Катрися, ми ж не міщани.— І він знову охопив її голі плечі мокрими руками.— Ти ж Богданові дозволяєш.

Катря спалахнула, сильним рухом плечей розірвала його липкі обійми і, відсахнувшись, як од чогось бридкого, крикнула:

— Геть!

Але він напосидливо тягся до неї всім тілом, цупко ха-паїочись за лікоть вібруючими пальцями:

— Катре, я ж знаю, що ти...

Сильний ляпас не дав йому закінчити фразу:

— Ах ти ж, паршивий павіан! І ти ще й досі носиш комсомольський квиток? Ти не міг дивитися на мене, як на товариша, тільки тому, що я дозволила Богданові поцілувати себе. Так він же не вичікував такої пастки, як цей брудний місток. Він же перед усім світом виявив свою юначу радість. Так, по-твоєму, це розпуста, а блудити в засідці — це новий побут? Ти ж секретар чи був секретарем осередку! Чого ж ти навчав наївних дівчаток? Не бути міщанками і згоджуватись на твоє брудне залицяння?

— Яка цяця. Так і повірив,— наїжачився Сльоза.

— Так ти ще й огризаєшся? — Вона швидким рухом надягла на себе майку.— Так ти, значить, не випадково звихнувся? Геть звідси на корму!

— Ану, не дуже, а то щоб не булькнула.

Катря стиснула його за карк і сильною рукою скинула з середини лавки.

— Барахло! — з огидою сказала вона на додачу і натиснула на весла.
— Я твій жар скоро остуджу. Ах, шкода, що не бачили твої товариші. Ай да секретар, ай да комсомолец! Чи ти такий завзятий і в боротьбі за промфін-план?

Він, пересівши на корму, почував себе викинутим на дощ цуцням за вчинену шкоду. Жижки вібрували по всьому тілу, а зуби вибивали частий нервовий дріб. По довгому обличчю стікали струмки дощу й робили його заплаканим. До самої водної станції він сидів, мов туман. Його не вивела з такого стану навіть блискавка, що попереду влучила в дерево, і кучерявий дуб вибухнув димом.

Уже біля станції дощ нагло вщух. З неба просівалися ще тільки його залишки. Назустріч вискочив здивований черговий, схопив за ніс човна й одвів до причалу. Катря вистрибнула на місток і хутко подерлася на занесені слизьким мулом східці. Сльоза, обліплений холодною тканиною, йшов позаду, ніби в нього була повна пазуха остюків. В алеї хрипко проказав:

— Катре, ти ж не будеш плескати. Ти ж комсомолка. Вона оглянулася:

— А ти до кінця хочеш залишатись негідником?

— Так що ж тут такого? Самі забобони. Це ж не чуба-ровщина *. Ти ж пам'ятаєш мій виступ про чубаровщину?

Катря зміряла його зневажливим оком, кинула:

— Про це ми будемо говорити в іншому місці,— і завернула до жіночого корпусу.

Сльоза втяг мокру голову в гострі плечі і, зовсім знищений, через розмитий двір почвалав до розподільника. Від ляпаса горіла щока і навіть усе тіло обсипало жаром. Він незграбно опустився на мокру лаву і пробубонів непристойну лайку.

По дорозі в бір до Сльози пристав дідок у чорній драповій шинелі.

* Кваліфікація негідної поведінки молодіжної групи а Чубаровсько-го провулка в Ленінграді.

— А душно,— сказав він мов до давнього знайомого, скинув злинялого картуза з поштовим значком і почав ним витирати розіпріле обличчя з миршавою сивиною.— А ви теж до Лісного?

— До Лісного,— відповів байдуже Сльоза. Його брало з-за спини холодом, хоч валізка й повинна була б вганяти в піт.

— В який корпус? — не відставав поштовик.

— В чотирнадцятий.

— А мені в тринадцятий, мабуть, поруч.

Поштовик з ґудзиками, на яких ще красувалися кігті царського орла, скося глянув на Сльозу:

— Мабуть, партійний?

— Мабуть.

Посмішка кинулась по зморшках, потім боязко заповзла в миршаву сивину, і поступово обличчя дідка стало схоже на припечатаний конверт з покресленою адресою.⁴

Обревізувавши, напевно, що він говорив до цього юнака, поштовик, намагаючись уже вкласти всю щирість у голос,, знову зашамотів:

— Конечно, Комуністическая партія капебебе...— Він спіткнувся на останньому складі, попробував ще раз, але слово не витанцьовувалось і на цей раз. Боязко зиркнув на юнака, почервонів і, ніби попавши під

колеса трамвая, сполоханим голосом викрикнув: — Наприклад, соціалістиче-скеє строительство соціалізму! — За цим хутко витяг із кишені рябеньку хустку і, намагаючись розпустити її на все обличчя, довго витирав спітнілого лоба.

Сльоза мовчав.

Поштовик з-під хустки сопів, напевно, гризучись із невдалого екскурсу в політичні нетрі, але перед самим бором не стерпів:

— Я, конешно, не проти, але народ... терпить. А хіба не можна потихеньку, помаленьку...

Сльоза теж про це думав, і йому видалося, що й цей миршавий дідок також кепкує з нього. Вибух вирвався, як корок з пляшки:

— Ідіть під три чорти! Куряча смерть... Ошелешений поштовик одмахнувся разом і кашкетом, ї

хусткою:

— Напрасно ви так. Я, конечно, знаю, што робочий клас, не стісняючись того, експлуатірувався капіталістами, в релігію не вірує, але смерть діло серйозне... Це напрасно. Ви, може... Я член спілки ще до революції.

Але Сльоза не оглядався. Крізь стрункі сосни уже вид-" но було на білому будинку дощечку з чотирнадцятим номером, і він прискорив крок, хоч зовсім уже захекався, а серце мало не вистрибувало з грудей. В очах миготіли золотенькі павучки.

Чергова сестра в холодному коридорі видала до постіль*, ної білизни шматок мила, зубний порошок і щіточку й одвеч ла його до крайньої по коридору кімнати.

— Ви будете третім,— сказала вона байдуже.

— А хто мої сусіди?

— Один дідок, а другий — комсомолец. Десь, мабуть, пішли на вечерю.

— А чи можна лікаря? Щось серце в мене...

— Завтра зранку підете в дев'ятий корпус, а зараз можете йти на вечерю.

Але апетит зовсім не тривожив його. Довкола вогко, а в кімнаті навіть холодно, і в нього було єдине бажання, щоб скоріше зігрітися в ліжку.

Велике вікно було відчинене навстіж. Зачинив його і, обрядивши собі як-небудь постіль, забився під теплу ковдру. Тіло обсипало жаром, а він весь тіпався від в'їдливого холоду, що брався з ніг і ходив поза спиною; непомітно холодні хвилі оберталися знову на гарячий пісок, що засипав йому очі і тиснув на обважнілі повіки. Перед ним спливав у млі цех, довкола шипіли домни, десь над головою сичали труби; біля канавок, готові до виплаву, з баграми в руках стояли обрезаєнтовані сірі постаті робітників, схожих на залізобетонного Артема, й дивилися в землю. Він зліз на брили чавуну і почав хутко говорити, що не можна об'єктивні причини ставити йому в провину і навіть робити з цього оргвисновки, йому не може не боліти, що робітники стали недоїдати, що селянство до колективів доводиться на тридцять відсотків заганяти силою. Хто нас гонить у шию? Обрезаєнтовані, з баграми в руках постаті робітників двоїлися, троїлися. Їх уже було ніби повен цех, вони стояли над канавками і, готові до виплаву, дивилися в землю, а він не переставав говорити, що нічого б особливого не трапилося, коли б наші темпи перевести з чвалу на спокійний крок. Ну, віддалився б час остаточної перемоги на якийсь рік чи, може, й десять років.

Сльоза одкрив ніби наляті розтопленим оловом повіки. В кімнаті вже панував густий морок. Через оставлену над вікном підняту фрамугу долітали окремі голоси та одноманітний рівний шум дощу чи гомону соснового бору довкола будинку. По стелі тяглися жовті паси від ліхтаря. В грудях щеміло серце. Він, як риба, викинута на берег, хапав повітря і знову заплющував очі, наляті гарячим виплавом. Обрезентовані робітники з баграми в руках все ще стояли над своїми канавками, але вже їх важкі очі були зведені на газету "Правда". Вони ворушили губами.

"Сцени, що відбуваються зараз на Західній Україні, нагадують відомі епізоди з Варфоломіївської ночі¹³⁹, хіба тільки з тою різницею, що ця кривава ніч тягнеться ось уже шостий тиждень на окупованих Польщею українських землях ¹⁴⁰"

Кожен трудящий повинен зрозуміти зв'язок поміж погромами на Західній Україні та готуванням шляхти до нового походу на Київ".

("Правда")

Сльоза заговорив ще з більшою експресією:

— Постійна примара інтервенції є витвір чиєїсь хворої фантазії. Коли б нас захотіла знищити світова буржуазія, вона б не чекала третього року п'ятирічки, могла б знищити нас в будь-який момент. Кому ж тоді потрібні наші шалені перегони: п'ять за чотири, за три!

Його тираду перервало тупотіння ніг у коридорі й голоси.

Робітники поверталися з вечері. Луснули двері, й на стіні тріснув вимикач. На обтяжені віки впало світло. Він не розплющував очей і почув над собою:

— Сусіда прибавився.

— От тобі й буде товариш,— сказав йому на це другий.— А я в оті шахи не второпаю.

— Добре, діду, так я слухаю далі!

Вони вже всілися біля столу, і Сльоза крізь гарячі вії побачив праворуч молодого окоренкуватого хлопця з одкинутим коміром сорочки. Проти нього сидів коло свого ліжка дідок із збитою набік бородою і в селянській сорочці. Хлопець супив брови під плескатою кепкою, а дідок чомусь лагідно посміхався, і сміх сповзав навскоси по бороді.

— Оце тобі, кажуть, Кіндрате Никоновичу, привезли шістдесят пудів збіжжя, та й ще засипали до покрови 141 в гамазей вісімдесят, а ти збирайся та їдь на відпочинок. Приїдеш —г забереш. А оранка ж, питаю, як? Впораємося і без тебе, кажуть, а тобі роботу десь узимку приділимо. Свої трудовні, кажуть, ще встигнеш виробити. їдь відпочивай! А як же воно, кажу, там відпочивати? Ніколи я не пробував, може б, хай краще молодий, а то такого, кажу, навідпочи-ваю, що й усім колгоспом не відкупимосся. Придивляйся, кажуть, як це робиться, та й спочивай.

Лагідні слова напливають на Сльозу ніби здалеку, і він разом з ними опускається в теплих хвилях кудись на дно. Потім виринає і знову чує:

— Колективізація, синку, діло молоде, а ми — старі. От і неув'язка від того.

— А залишилось багацько?

— Більше половини, синку. Та й хто вийшов? Таке, що й тоді притворно приверглося, або дурне, нерозторопне. Вдова, сирота, що в неї ніколи не було й не буде шеляга за душею, а теж іде за куркулем. А й до різдза не дотягне, як прибіжить просити пудика. А прибіжить, ось повір мені, прибіжить. І дамо, синку, що ти з ним зробиш, як воно дурне. Тепер уже багацько таких, що й назад би. Еге, почекайте, походіть

сіромахами, а тоді й познаєте, що то є колектив. Чи Кіндрат коли зроду мав стільки хліба? Авжеж, Болячок стільки він мав, а не хліба.

— А кури, свині?

— Еге, синку, я тобі скажу, у нас приводитель — го-* лова. Хай вони, каже, їм повиздыхають, щоб я пустив отих задрипаних курей чи свиней. Оце як уродило, тепер збудували новий корівник, свинарник, курник і поїхали купувати заводських. А ви, каже, возіться, доки не настогидне, з своїми жовтушками та рябушками. Як у колективі розплодиться племінна худоба, самі, каже, покидають оту дрянть по курниках, бо й гарної породи вистачить. Я тобі кажу, синку, усім до серця припала така практика. У других колотнечу збили, а в нас— приводитель голова.

Знову Сльоза поринає кудись разом із словами, а потім чує вже інший голос:

— Скандал на весь Союз. Два роки шахта йшла першою. На червону дошку вписали, премію за успішне виконання програми дістали, а на перевірку — сама тобі фальш. Оказується, перемога на папері, а на ділі — завшахтою щоразу приписував зайві тонни, та не по одній, не по дві, а майже по сотні на день. Сором тепер людям признатися, звідки я. А й без фальшу нагнали б.

Сльоза починає знову хутко говорити все до тих же ливарників, що весь час стоять перед його очима і вслухаються в цифри.

"Найкраща відповідь панікерам. Харків. 15 жовтня. Порівнюючи з попереднім роком, українська промисловість збільшила випуск продукції на 39 %, або в другому році п'ятирічки на 16,3 % більше, ніж передбачалося за п'ятирічкою".

("Правда")

Він тепер хоче кинути їм останній аргумент з цією шахтою, де шахтоуправа пішла на шахрайство, щоб зняти своє ім'я з чорної дошки, і враз бачить, що обрезаються робітники з баграми в руках, схожі на залізобетонну постать Артема, повернулися до нього спиною. Він підвищує голос і кричить уже на все горло, але робітники стоять непорушно, а слова б'ються об їх спину, як об камінний мур, і падають у канавки, по яких уже плине червоний виплав сталі. Сльози забракло слів. Він ураз відчув себе на краю безодні, куди має зараз упасти.

Змучений кошмарами й жагою, Сльоза одкрив очі. В кімнаті було темно. Скільки він пролежав у забутті, було це півгодини, чи добу, а чи більше, ніщо не могло йому дати зрозуміти. Тіло все так же горіло в пропасниці. Серце щеміло ще дужче. Воно вже ніби набрякло так, що закривало доступ свіжого повітря в груди. Він хапає його руками. У важкій голові плуталися думки. З трудом зіп'явся на лікоть і потягся до вікна. Воно знову було розчинене навстіж, а за ним у світлі, напевно, місяця тихо й мовчазно дрімали сосни. Під кожен стовбур лягла траурною смужечкою тінь. Сльоза продовжував вдивлятися в густий бір, намагаючись пригадати, де він бачив кран водопроводу, аж доки не примітив, що нерухомі на перший погляд тіні насправді ворухатися. Вони хутко перебігають від одного стовбура до другого, посуваючись до центрального будинку відпочинку, що розташувався в колишньому монастирі. В цей час щось зашкряботіло під вікном. По його тілу пробігли дрижаки. Він звівся на обидві руки і вставився в світлий чотирикутник, готовий кожної хвилини стрибнути назустріч невідомому.

Невідомий з'явився з боку веранди. Спочатку висунулась його рука й захопилася за лутку, потім виткнулась гостроверха голова. Він не розглядав кімнату, а просто вставився на Сльозу. Їх очі зустрілися, і знайомий уже моторошний страх знову опанував ним. На нього дивилися з глибоких западин на мертвому обличчі пройняті холодним полум'ям очі чорного монаха. Пропасниця затіпала усім тілом.

Сльоза на руках рвонувся вперед, і, мов його тінь, той же рух повторив невідомий. Сльоза вмить вихопив з-під подушки браунінг і

націлився в чорну голову, але вона враз провалилася за вікно. Сльоза стрибнув на стіл, на лутку, перекинув порожній графин, задзвеніла склянка, а гостроверха голова тим часом перебігла за ближній стовбур столітньої сосни. В одну мить він стрибнув на пісок. Соснова суха шишка боляче врізалася між голі пальці, а невідомий ловким рухом перебіг за другий стовбур. Тільки чорна, мов тінь, його ряса показувала слід. Сльоза стрибнув за тінню, але вона вже знову ховалася за іншою сосною, намагаючись нагнати таких же таємних постатей, що невпинно й безшумно неслися ніби в чорних рясх до центрального будинку.

Сльоза, в самій білизні, босий, з мокрими ногами нагадував у темному бору сновиду. Чорний монах все далі відбігав від нього, аж доки не опинився попереду такої ж чорної лави. Тепер було ясно, що він керував цими легіонами, і Сльоза почав нарешті догадуватися про наміри такого дивного походу.

Проміння вранішнього сонця заглянуло до кімнати, де в кутку стояло ліжко Кіндрата Никоновича з колгоспу. Він уже встиг причепуритися і тепер у чистій селянській сорочці стояв біля вікна і з цікавістю розглядав метушню в бору. По алеї, тривожно озираючись, проскакав вершник на доброму коні. Кіндрат Никонович змовницьки прищурих одне око і потай ткнув пальцем у густі кущі. Верхівець ще більше перетривожився і пришпорив коня. В кущах заклацали затворами, луснуло декілька пострілів.

Збоку зарипіло ліжко. Кіндрат Никонович озирнувся.

— Що, синку,, не дають спати?

— Знову маневри?

:— Атож. Ще з ночі кулемети і гармати, навіть по веранді їх носило.

—А нового сусіда вже нема?

— Раніше за мене встав. Ще темно було, чую, лізе че-

рез вікно. Молодому цікаво. Іч, як беруться, аж земля двиг-

тить. ^

Біля їдальні заливчасто задзвенів дзвінок.

— Вставай, сипку, та ходімо на сонечко. Виграє, мов дитя теє скупане. А земля як воспаряється. На озимі!

За чверть години Кіндрат Никонович, у заскорузлих черевиках і з бородою навскоси, йшов з молодим шахтарем, що соромився назвати свою шахту, до їдальні. Вони по-дитячому жмурили свої припухлі зі сну очі на рожеве сонце, на повні груди вдихали смоляний припах сосни й усміхались.

"Ми присутні при розпаді капіталістичної системи. І весь світ побачить, як поруч з нею доки що на одній шостій частині земної кулі дика свіжа сила розпахнеться в молодих грудях народів, і почнеться нове коло подій і третій том загальної історії".

("Правда")

На спортмайданчику в рожевому тумані ритмічно коливалися сотні оголених, сонцем обласканих тіл. Лагідно шуміли сосни в бору. Трохи збоку від майдану над чимсь збиралася біля кущів купка людей. Туди ж поспішала малинова шапка міліціонера. Кіндрат Никонович з юним шахтарем і собі звернули до натовпу.

Крізь тісне коло ніг вони забачили на жовтому піску білу пляму. Робітники стояли з опущеними головами, а перед ними коло крана на вогкому піску лежав голічерева Сльоза. Довгасте його обличчя з гострим

носом посиніло і стало ще довшим. В прозоре небо вставилися скляні вже очі, а ліва рука, затиснула в жмені мокрий пісок.

ВНИЗ ПО ВОЛЗІ

Була золота осінь, прозоре повітря, глибоке небо, а земля, як палітра художника/перев'язана блакитною стрічкою. То текла Волга в барвистих берегах повз Нижній Новгород 142.

При виході з вокзалу мене зустрів військовий оркестр бравурним маршем. У мене вже мав вийти російською мовою переклад повісті "Голубі ешелони" 143. Я стримано вклонився і пішов собі до візників.

Після мене на ґанок вийшов якийсь військовий, і оркестр заграв ще дужче. Але мене це вже не обходило, я поїхав собі до готелю.

На "Стрелке", крім вокзалу, розташувався й відомий Макар'ївський ярмарок. Я приїхав саме в ті дні, коли відбувалося його відкриття. І хоч довгі кам'яниці в два і три поверхи все ще дивились темними проваллями вікон, довкола свіжопофарбованого Головного дому вже відбувалася купівля-продаж. Торговий оборот цього року досяг тільки ста сорока мільйонів карбованців. Це було мало, хоч серед них були і мої тридцять копійок, витрачені на кавун.

Наплавним мостом із кілометр завдовжки я переїхав через Оку до міста.

Нижній Новгород вважався тоді одним із кращих міст Росії.

Від самої води терасами, забудованими білими будинками, він круто здіймався вгору і на висоті ста двадцяти метрів закінчувався кремлем.

Збудований цей кремль ще на початку XVI сторіччя за проектом італійського архітектора Франческо. Поза кремлем панував казармений

стиль і одноманітність. Цього не можна було сказати тільки про будинок, у якому розташувалася Губпрофрада. Це був зразок прекрасного російського стилю.

Трамваї ходили тільки по двох-трьох вулицях, а на решті, з підсліпуватими вікнами, панувала ще сонлива тиша. Тільки над "Червоним Сормовом" висів дим 144 і відчувалося, що там безперервно пульсує життя.

На набережній вулиці, повертаючись із заслання, проживав Тарас Шевченко. (Мене щиро порадувало, що про це там знають навіть поштові службовці.) Не важко було собі уявити, як із цієї набережної милувалися краєвидом Максим Горький, Мельников-П^черський 145, Добролюбов, Боборикін 146, поет Рукавишников 147.

Перед їхніми очима, як на екрані, несла свої води широка Волга, а на ній затони, безліч пароплавів і барж, а ще далі — скільки оком глянеш — поприлипали до плескатої землі села, над якими стирчать дзвіниці і проти сонця жевріють хрести.

За п'ятка я знову поїхав на баркасі на ярмарок. Ряди східних солодощів, романівських кожушків, вірменських і дагестанських вин та коньяків, московських сукон і залізних товарів, балагани "петрушок", каруселі терпляче чекали на покупців, яких було негусто. Більшість із них просто собі тинялися по пасажу Головного дому.

Блукаючи там і собі, я раптом зупинився: почулось остогидле "гоп!". Вилітало воно з-під вивіски: "Ось Тарас із Києва". За купами рудих пряників, над якими стирчали на шпичках написи: "Київська мостова", "Козацки галуиь ки", "Жиноци языке", стояв під рушниками "малорос". Сива шапка, хитрющі очі, руді вуса, сорочка вишита й сині шаровари.

Спритно кидаючи на терези пряники, "малорос" невтомно вигукував:

— Хлопці, дівчата!. Настоящих малоросійських пряни* ків! Сюди, лови, держи, геп, гоп!

Мій шлунок постраждав уже в Москві від вітчизняної продукції під вивіскою "Ось Тарас... київський квас": вимагав, щоб я зараз же зробив землякові справжній "геп", але на ярмарку були досить суворі правила, які навіть таких негоціантів брали під свій захист. Залишилося тільки відвернутись і мовчки піти геть.

Я так і зробив. Перейшов на другий бік. І пошкодував: просто мене була ще більша вивіска: "Ось Наталка й Маруся з Києва". Знову під рушниками сиділи дві дівчини в плисових безрукавках, вишитих сорочках, у паперових вінках і скляних бусах. Перед ними теж була гора "козацьких галушок", "жіночих язичків" і "київських мостових", Я відчув, що мені стає важко дихати, ніби я вдавився "козацькими галушками". Вирішив вийти на майдан, аби подихати чистим повітрям, але і трьох кроків не зробив, як побачив вивіску: "Ось тітка Пріська з дочкою Палажкою".

До попереднього асортименту пряників тут ще було додано "козацькі горіхи". Я вже не міг мовчати:

— Та скільки вас сюди нагнало? — питаю, ховаючи стиснуті кулаки в кишені.

— Он ще одна, та за рогом ще,-1— лагідно відказує тітка Пріська. А дочка Палажка в додаток ще й мило посміхається:

— Мабуть, земляків шукаєте?

Мимохіть я таки озирався навколо, гадаючи угледіти хоч один магазин із виробами якщо не важкої, то хоч трохи важчої за пряники вітчизняної промисловості, але так і не побачив.

Музеї, які мені кортіло подивитися, були на ремонті, і я на другий день зібрався їхати далі. Тепер уже по воді. Прибув саме пароплав "Володарський", на який мені радили потрапити. Але в готелі спокійно сказали, що їхати мені ще не можна, бо посвідчення і досі в міліції на прописці.

— І доки мені чекати? — питаю збентежений.

— Поки пропишуть.

— А що від чого залежить: поїздка від прописки чи прописка від поїздки?

Адміністратор було наморщив чоло, але, мабуть, вирішив, що легше образитися, ніж думати, і, зиркнувши на мене сердито, сказав:

—ч Наш готель не який-небудь, а казенний, і ви не маєте повного права уставляти свої закони. Чекайте на чергу!

Може, новгородцям і нікуди було поспішати, але я мав обмежену відпустку, на мене чекав пароплав, і я уже без черги й без свого посвідчення сів на нього і поплив уциз по Волзі.

Вийшли ми з Нижнього Новгорода, правда, на дев'ять годин пізніше проти зазначеного в розкладі часу, і це порушило увесь мій графік: вдень пароплав плів повз пустинні береги, а до міст, що ставили мету моїх мандрів, приходив уночі.

Квиток у мене був до Камишина, але з такої подорожі мало було користі, і' я в Саратові пересів на поїзд і повернувся до Харкова, де на мене чекала робота в журналі "Червоний шлях".

— Цікаво?— спитав Михайло Яловий, що був тоді редактором.

Замість відповіді я теж задав йому питання:

— Ви коли-небудь їли пряники "жиноци языке"? Редактор закліпав очима, потім співчутливо сказав:

— Вам треба відпочити: у вас ще є два дні!

БЕЗПРИТУЛЬНІ ВЕЛОСИПЕДИКИ (Із записної книжки)

До редакції хвацько входить вертляве дівча. На привабливому обличчі лукаво блищать сірі очі, під вухом червоніє рубець, на голові хвилясте волосся, Я запитую:

Що скажете?

— Працювати хочу. Маю призначення.

— Вас звідки прислали?

Дівча безцеремонно сідає на стілець і кладе ногу на ногу:

— Прислали з Бупру, товаришу.

Я не заглиблююсь у її слова й машинально продовжую питати:

— Що ж ви там робили у Будинку примусової праці, товаришко?

— Сиділа! — коротко відказує дівча.

— Цебто!

— Яке там —цебто? Цигарку дайте. Засипалась, і все! Я починаю розуміти!

— На чому засипались?

Дівча відповідає з підкресленим цинізмом:

— Не могла спокійно дивитися на безпритульні велосипедики. Дайте карбованця на обід! — Сірі очі під наведеними бровами виграють лукавим смішком.

Я розгублено простягаю їй карбованця. Дівча враз робиться серйозним і говорить проникливим голосом:

— Дякую! Не дивіться на мене такими страшними очима. Віддам! Тепер чесно зароблю. Спасибі, навчили працювати! — Тріпнувши буйним волоссям на голові, вона твердою ногою виходить з кімнати.

Давно це було, а сірі лукаві очі і досі не даються забути.

БІЙ БЕЗ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Голова Спілки письменників Радянської України Антон Сенченко уже два тижні як повернувся з Москви, але мені все ще не випадала нагода розпитати в нього, що там чувати нового. А в цей день ми залишилися на кілька хвилин в його кабінеті тільки вдвох.

Першим почав Антон Сенченко:

— Ну, зібралися вже?

Мене запрошували поїхати з бригадою письменників на периферію для виступів перед читачами.

— Та ще й досі не знають, коли їхати!

— Як коли? Завтра вранці! Я закліпав очима.

— Завтра? Вранці?

— Обов'язково. Післязавтра вже буде зустріч у Спілці.

— З ким?

— Побачите, там скажуть, з ким треба буде зустрітися перед від'їздом!

— Пробачте, Антоне, нічого не розумію. Куди їхати? Тепер закліпав очима Сенченко і мов вистрелив у мене:

— До Парижа!

Я аж позадкував од нього. Моє здивування викликало ще більше здивування на обличчі Сенченка.

— Хіба вам і досі не сказали?

Виявилось: в Парижі скликається Всесвітній конгрес захисту культури 148. Від Радянського Союзу має їхати делегація з двадцяти восьми чоловік, з них чотири від України: Тичина 149, Микитенко 150, Панч і Корнійчук 151. Корнійчук зараз у Москві і вже знає про це. Не знали нічого до сьогоднішньої розмови з головою Спілки тільки я й Тичина. Від'їздити з Києва треба обов'язково завтра. Поїзд відходить десь о п'ятій райку.

Починаючи з обіду і до вечора вся адміністрація Літфонду 152 бігала від директора до бухгалтера і назад, щоб уладнати фінансовий бік справи, а ходити по магазинах і ательє залишили на нас. Властиво, все потрібне для подорожі ми дістали в Торгсині 153, який торгував тільки на

закордонну валюту. Роздобули ми її у Києві на Подолі. Там, де колись "козаки гуляли". Захекались не менше за них, але опівночі вже була перша примірка костюмів, о третій ночі—друга, а о четвертій нас уже проводжали заздрісними очима на вокзал.

Перший курйоз трапився на станції Стовбці, де польські митники переглядали наші речі. Кожен із нас віз у дарунок для письменників, з якими доведеться познайомитися, свої твори і твори класиків. Як книги, так і деякі інші речі, були загорнуті в папір або в радянські газети.

Польським урядовцям чомусь не сподобалися книжки єврейською мовою, їх зразу вилучили, потім витягли всі газети. Нарешті один з них наткнувся на видання грузинською мовою, довго дивився на них, як баран на нові ворота, почав приміряти до єврейської транскрипції і, мабуть, знайшов щось подібне, бо і їх теж вилучили.

Один із письменників стояв вкрай збентежений: мало того, що митні урядовці безцеремонно риються в його білизні — чи він не пачкар, так його ще обшахраїв носильник. На цій станції треба було пересідати до другого поїзда, який мав уже йти по вужчій колії. Наші чемодани розхапали якісь голодранці. Виявилося, що це носильники.

Цей самий письменник, боячись образити малою вина-* городою носильника, що стояв у драному піджаці над його чемоданом, поклав на руку кілька злотих і грошей і сказав винувано:

— Візьміть, скільки вам належить!

Носильник хижо усміхнувся, загіб усі монети і навіть "дякую" не сказав.

На варшавському вокзалі наш поїзд недовго затримався. Ми встигли тільки придбати свіжих газет. Між ними були йг білоемігрантські, що виходили в Парижі. Розгортаємо "Возрождение", редагував його якийсь

Семенов. Вся перша сторінка заповнена статтею про переслідування і арешт Надії Костянтинівни Крупської, дружини Леніна. Ми здивовано презирнулись: відбулося це ніби три дні тому. Таких же "достовірних" повідомлень про життя в Радянському Союзі було кілька.

— А най їх мама мордує!

Пішли до вагона-ресторану. Крім нас, нікого не було. Зайшов ще, правда, один лисий чоловічок і сів у другому кінці проти дзеркальної стінки. Я тільки тоді зрозумів, для чого робляться такі стінки, коли побачив у дзеркалі гемороїдалне обличчя з тарганячими вусами. Перед ним на круглому столику стояла склянка слабенького чаю.

Ми вже виходили з ресторану, а лисий чоловічок так і не надумав випити свій чай.

У купе на мене й Галактіона Табідзе 154 чекав сюрприз: чемодани були, як і раніше, замкнені, але в газеті "Возрождение" вже акуратно вирізані всі "достовірні" повідомлення про життя в Радянському Союзі, в тому числі і стаття про арешт Н. К. Крупської.

Я завжди радий побачити досі не знайомі мені місця, а до Західної Європи і взагалі їхав уперше, тому не відходив од вікна.

— Он дивіться, дивіться, тітки йдуть. Мабуть, повертаються з церкви.

— З костюлу,— поправляє один товариш.

— Я кажу про те, що вони взуття в руках несуть.

— Зрозуміло, щоб менше зносилось,— повчає той же товариш.— Капіталізм!

— А ти б не скинув чобіт, коли б парко було? — сміється Олександр Фадеев 155.

— Ні, що я бачив! — вигукує Олександр Корнійчук.— Старий єврей сидить у вагоні на пляшках з водою.

— Чому? — дивується Панфьоров 156.

— Капіталізм! — пояснює єхидно Фадеев.

Корнійчук додає:

— Релігійні забобони! Сьогодні субота, а євреям в су-Нотній день забороняється їздити, хіба що по воді.

Корнійчук нікуди з купе не виходив, ніякого єврея не бачив, а просто розповів анекдот. Всі весело засміялись, крім доскіпливого товариша.

Під'їздимо до Берліна. По обидва боки радують око хатки з садочками, городами і маленькими альтанками, що прилягають до колії. Все акуратно розбито на чотирикутні грядочки, зелень дбайливо доглянута, а якщо є вільний клаптик, то на ньому красуються квіти.

— Оцьому і нам треба повчитися,— кажу я.

— У кого це ви думаєте вчитись? — запитує товариш.— Нехай буржуй у нас вчиться! — Але глянув на глузливу посмішку Фадеева й замовк.

У Німеччині вже панував фашизм. Щоб скомпрометувати радянських громадян, фашисти не зупинялися й перед брудною провокацією.

— Чого ви штовхаєтесь?— враз голосно вигукує суб'єкт, сам штовхаючи нашого земляка.— Азіати прокляті, хами!

Наш громадянин торопко задкує, просить вибачення, хоч ні в чому й не винен. Але на крик уже збігаються німці, ніби вони вже знали, що саме тут зчиниться скандал. Тепер уже кричать, ображають росіянина всі. З'являється і поліцей, і за "некультурне поводження" радянця ведуть у поліцію. А на другий день у всіх газетах з'являється репортаж про варварство наших громадян. Громадянина, прізвище якого вже фігурує в газетах, нічого не питають, ніяких протоколів не складають, але й не дають можливості зв'язатися по телефону з радянським посольством.

У Берліні на кожному кроці зустрічаються здоров'яки в коричневих гімнастєрках, блискучих чоботах і з пов'язкою на рукаві. Фашисти. Відчувається неприємне напруження: наче продираєшся повз зграю злих собак.

— Може, хочете щось придбати? — спитав співробітник нашого посольства, коли ми підійшли до п'ятиповерхового магазину.

В магазині було повно товарів, на які ми були ще бідні, до нас привітно вклонялись алєурні дівчата, але у нас не було бажання купувати у фашистській Німєччині хоч би й гарні рєчі.

Натомившись, зайшли до якоїсь їдальні, що ніби була знана за гарні сосиски з картоплею. Замовили і ми сосиски, потім стали розглядатися по залі. З десятєк квадратних столиків покрито білими скатєрками, за столиками сидять червонощєкі німці, на стіні висить засиджений мухами портрет Адольфа Гітлера 157 у дешєвєнькій рамці.

Дєсь із бокових дверей поспішною хєдою вийшов, певне, господар їдальні і, як римський лєгієнер, простєр над нашими головами праву руку:

— Хайль Гітлер!

Ми на цє аж ніяк не сподівались і розгублєно презир-нулись.

Виручив співробітник нашого посольства. Він привітно посміхнувся до господаря і чистою російською мовою сказав:

— Иди ты к чертовой матери!

І господар пішов. Навіть побіг до інших столиків, вигукуючи: "Хайль Гітлер!", "Хайль Гітлер!" йому голосно відказували: "Хайль Гітлер!", "Хайль Гітлер!" Есесівці¹⁵⁸ особливо театральню підносили руки.

В Парижі радянська делегація оселилася в готелі "Палас". До нас зразу ж прибули з візитом французькі прогресивні письменники і в першу чергу ставний, рухливий і життєрадісний Луї Арагон¹⁵⁹ з Ельзою Тріоле¹⁶⁰. Його дружина народилася в Росії, ми були раді і вдячні, коли вона погодилася бути нашим тлумачем. А в цьому виявилася потреба не тільки на засіданнях конгресу, а навіть у побуті, бо наші знання французької мови були достатніми тільки на думку київських репетиторів.

Вимова парижан настільки різнилася від того, чому мене вчили дома, що я перші дні відчував себе ніби глухим, не розумів, і мене теж не розуміли. Як же я зрадив, коли десь на десятий день, купуючи листівку у Версалі¹⁶¹, почув із вуст продавця якусь невідповідність до французької вимови. Я сказав про це Ельзі Тріоле. Вона побігла сама побалакати з продавцем.

Вертається здивована:

— То ви так уже оволоділи тонкощами мови? Він справді розмовляє з великим акцентом, бо родом з Шампані¹⁶².

Я запишався до того, що, коли з художником Хотим-ським зайшли до крамнички придбати складаний ніжик, вирішив обходитися уже без його допомоги. Крамар довго кліпав очима, нарешті поклав переді мною ножі, ножиці, ланцюги, навіть сокиру і, між іншим, ніжик. Зрозумів, значить.

Але коли я взяв біленький ніжик, продавець скоромовкою запитав у Хотимського:

— Ваш приятель, певне, з Нормандії¹⁶³?

— Чому ви так гадаєте?

— Вимова якась, знаєте...

— Сибірська?

— Кес кесе * — Сибір?

Хотимський, жартуючи, сказав, що я аж із Сибіру. Крамар мало не кинувся мені на шию. В чім справа? Виявляється, брат його жінки за війни з німцями був у полоні, казав: "Сибір, Сибір, сніг!"

Крім газети "Возрождение", в Парижі виходили ще "Последние новости", що її редагував Мілюков. Конгрес захисту культури був для білоеміграції нагодою вилити на Радянську владу весь бруд, який вони розвели довкола себе.

Той інтерес, який виявили широкі маси до конгресу, змусив французьку буржуазну пресу голосно заговорити про його роботу на своїх сторінках.

Сила і переконливість конгресу змусили і "Последние новости" 27 червня 1935 року нарешті визнати: "Президія бюро складена об'єктивніше, ніж можна було чекати по характеру більшості доповідей, прочитаних на конгресі. Але нема сумніву, що активну роль в президії будуть грати представники лівої французької групи... Так було, властиво, і на самому конгресі, який, як ми побачимо, зовсім не складався із самих лише лівих радикалів. Але в той час, як помірковані делегати і помірковані доповідачі виступали дуже несміливо, обмежуючись

натяками і ввічливими обмовками, радянофіли гриміли, говорили сміливо, пристрасно і запально. Можна сказати без перебільшення, що в останній вечір виступи французів обертали конгрес письменників на політичний мітинг. Мітинговою, хоч у великій мірі талановитою, була промова поета Арагона і такою ж була надривною проповідь Гехенно..."

До початку засідань конгресу у нас було три дні. Ми їх використали на ознайомлення з Парижем і знайомство з делегатами інших країн. Так ми познайомились і з видатним, болгарським письменником Людмилом Стояновим 164, і молодим Бакаловим 165, який перебував у еміграції.

Я й Павло Григорович Тичина ходили з ними по бульварах Парижа і розповідали про нашу Батьківщину. Людмила Стоянова ми вже знали по оповіданнях, які друкувалися в "Червоному шляху", й розповідали йому про свою країну. З кожною годиною Стоянов на наших очах перероджувався. Він закидав нас запитаннями, дивувався, захоплювався і гірко зітхав, згадуючи свою батьківщину.

Згодом ми вчитали в пресі, що в Софії фашистські молодчики застосували до Людмила Стоянова фізичну силу,— певне, за передані трудящим Болгарії наші щирі й правдиві слова про СРСР.

У Франції переслідується одверте жебрацтво. Але голод і убогство змушують іти на хитрощі, а іноді і на приниження, гірше за випрошування милостині. На асфальті стоїть юнак з розумним інтелігентним обличчям і грає на скрипці. На тротуарі лежить його кашкет з дрібними монетами. Асфальт тане від спеки, музика обливається потом. Це жебрачить, не порушуючи закону, студент.

Вночі після одного засідання ми зібралися в кафе "Ку-поль" на бульварі Распаль. Бульвар утопав у сузір'ї реклам, яскравих вітрин і кольорових, винесених на тротуари, кафе. Столики зайняті гомінкою, експансивною публікою. Повз неї повільно походжало двоє хлопців, які нахабно зазирали перехожим дамам під капелюшки, потім щось тикали

їм у руки. Нарешті один, уже з борідкою, з награною розв'язністю підходить до моєї дами, дружини французького письменника, і кладе перед нею картку. На картці реклама будинку розпусти і його принад.

Це теж студенти в такий спосіб жебрачать, не порушуючи закону. Вони одержують платню від кожної тисячі розповсюджених карток, і то тільки переданих безпосередньо в руки.

Вночі ми з Олександром Щербаковим 166, з Михайлом Кольцовим 167 і його дружиною проходили через "череву Парижа" — критий ринок. Попід стінами в різних позах на підстилках і без них валялись якісь тіла. Двоє молодих спало під тоненькою ковдрою на матраці. Напевно, безхатнє подружжя. Позаду них сидів виснажений літній робітник. Щербаков був у кепці. Побачивши його, француз стурбовано забігав очима, ажана * близько не було, тоді він з простягнутим кашкетом кинувся просто до Щербакова. Одержавши монету, більше ні до кого не звернувся, а побіг просто в бістро, де міг випити чашку гарячої кави чи купити хліба.

* Поліцейського.

Біля прикрашеного входу до виставки італійського мистецтва стояли молоді жінки з кружками і жебрали на користь... безробітних артистів. Алазан 168, вірменський поет, у своїй доповіді на конгресі навів цей факт і додав: "Радянська Вірменія — маленька країна, але у нас артисти не тільки не жебрачать, а навпаки, вони вносять тисячі карбованців на індустріалізацію країни, на повітряний флот".

Цей приклад справив на аудиторію велике враження, бо всі наочно бачили, як під мостами Сени валяються безробітні, а трудова інтелігенція жебрачить із скрипками на бульварах, з кружками біля музеїв або розповсюджує реклами будинків розпусти.

Коли всього цього не помічати, тоді Париж буде веселим і принадним містом.

Проте над Парижем вже збиралися чорні хмари. В Ал-жирі полковник де ля Рокк робив парад "вогняних хрестів", одверто погрожуючи до кінця року надіти на Францію фашистську свастику, під якою, за прикладом Берліна, на майданах Парижа запалають вогнища інквізиції.

В Європі зростало гостре політичне напруження. Робітники готувалися дати відсіч зазіханням буржуазії, тому на бульварах столиці спішно зривали чавунні плити і прибирали все, що могло бути обернуте в холодну зброю проти фашистів. В тиші, своїх кабінетів представники культури, вчені й письменники переоцінювали цінності. Серед них був і Генріх Манн 169, вигнаний із своєї батьківщини. До того пасивний, він з трибуни конгресу вже заявив:

"Фашизм хоче скинути і знищити марксизм, але марксизм не доступний для ідіотів".

А англійський письменник Форстер 170 сказав: "Коли б я був молодший і сміливіший, я вже став би комуністом".

До таких пристав і американець Вальда Франк ш..

"Після всього того, що я тут чув,— заявив він,— оголошую війну існуючому ладу".

Переконливо говорили й інші.

"Сьогоднішнє буржуазне мистецтво подібне до мертвих, холодних статуй у музеї. Воно вмерло, і тільки нова пристрасть може кликати його до життя — молода пристрасть нового суспільства",— говорив Андре Мальро 172.

Так! Трудова інтелігенція^ буржуазному світі задихається в атмосфері справжнього загнивання і розкладу. Люди шукають свіжого повітря.

Відповідь письменника Бенди 173 на запитання, для кого він пише — "для душі, для бога?", викликає уже сміх. От чому таким несподіваним був блискучий вечір в театрі Трокадеро, присвячений пам'яті Віктора Гюго 174 і влаштований з ініціативи Французької компартії.

Перед цим уже були офіційні вечори, і всі вони зазнавали і моральної, і матеріальної поразки. Адміністрація Трокадеро одверто глузувала з Компартії, що бере такий величезний зал, мало не на 5000 місць. До того ж почали готуватися тільки за десять днів.

Це було повторення нашої "синьої блузи"¹⁷⁵, тільки більш примітивно, бо виконавці ходили по сцені з шпаргалками в руках. Але сприймалось усе це аудиторією надзвичайно схвально. Всі дружно плескали. А коли згадувалися фашисти, зал сповнювався погрозовими вигуками: "У-у-у! У-у!"

В залі сиділи письменники, робітнича молодь та інша трудова інтелігенція, а перед їх очима на сцені висіли портрети: посередині Віктора Гюго, а з боків — Максима Горького, Ромена Роллана 176, Анрі Барбюса 177, Михайла Шолохова 178 і Майкла Голда¹⁷⁹.

В цьому ж залі, в антракті, публіка на тисячу голосів заспівала по-французьки нашу партизанську пісню "По долинам и по взгорьям" 180, а потім "Марш угорських шахтарів" 181.

Конгрес був влучним пострілом у саме серце старої буржуазної Європи. Яке значення надавалось йому буржуазією, можна зрозуміти з таких слів державного діяча без портфеля:

— І навіщо ви скликали цей конгрес? Тут і так французький кабінет ледь тримається біля влади!

Поява на конгресі радянської делегації внесла велике сум'яття в уми й серця західних письменників, і багато з них круто й рішуче повернулися обличчям на Схід, до казкової Країни Рад.

НА ОНОВЛЕНІЙ ЗЕМЛІ

Мені одного разу порадили побувати в колгоспі "Жовтнева перемога".

В 1933 році, коли через посуху на Харківщині був недорід, в цьому селі зібрали середній урожай, а коли від нестачі кормів почали гинути поросята, колгоспниця Ганна Іванівна дала обіцянку, що врятує свиней. І врятувала.

В полі і на городах вишукувала поживні бур'яни, і таки до весни не дала загинути жодній тваринці.

За ударну роботу колгосп преміював її теличкою. Великі очі, м'які губи і біла латка на лобі. Сама проситься, щоб її назвали Лискою.

Ганна Іванівна не знати як зраділа з живої істоти в своєму дворі. Завела її в хлівець, все ще схвильована, зайшла до хати.

Електрична лампочка освітила чепурно прибрану кімнату. Пахло татарським зіллям, що хрускотіло під ногами. Оце за весь день, мабуть, вперше присіла. Сиділа і думала— з телички виросте корова, своє молоко, своє масло. Вуста самі складались у посмішку.

На стіні враз щось зашкрябало. Ганна Іванівна але скинулась, але в цей час ясно почувся голос:

— Алло, алло, товариші колгоспники! Завтра всі бригади виходять на роботу о п'ятій ранку. Ви чуєте?

Ганна Іванівна впізнала голос голови колгоспу, йому відповіло кілька голосів. І вона, обернувшись до репродуктора, проказала:

— Так, так, чуємо, Василю Яковичу.

— Даниленко Іван, ти слухаєш?

— Слухаю, слухаю, давай!

— Бери свої підрахунки й приходь зараз у правління. Наряди вам скажуть бригадири, чуєте? Перевірте годинники — зараз рівно десята. На добраніч!

— Добраніч! — проказала вже сумовито Ганна Іванівна, оглядаючи порожню кімнату. Дітей у неї не було, а чоловік наклав головою ще за революцію. Стало чомусь страшно. Зразу за хатою починався густий ліс, а тепер у неї теличка. Почала пильно прислухатись. Хтось ніби ходить за хатою. А може, то ввижається? Перевірила засуви і після цього ніби трохи заспокоїлась, а особливо, коли з репродуктора почула брязкіт розбитого посуду, а потім сердитий чоловічий голос. Лається, паскудний! На півслові його лайку припинило запитання з репродуктора:

— Алло, алло! Хто там заводить у себе новий побут? У відповідь радіо залопотіло дружним реготом і вигуками:

— Хто ж, як не Семен! На це він майстер!

У норовистого Семена знову запанувала тиша, а може, вимкнув репродуктор. Задаремно. З репродуктора полилася улюблена пісня Ганни Іванівни: "Коло млину, коло броду" 182.

Потім грав оркестр, і Ганна Іванівна вже мріяла, що вона сидить на концерті в самому Харкові.

Машинально навіть поправила під хусткою чепурно підстрижене волосся.

Щойно затихла музика в чорній тарілці, як почувся шерех за вікном. Від хатини хтось пройшов до припускника, де була теличка.

Ганна Іванівна залякла: вернувся назад. Шарудить під вікном, іде до дверей.

— Хто там? — більше прошепотіла, ніж крикнула.

Їй ніхто не відповів, але чути — вже намацав клямку. Щосили смикнуло двері, аж зарипіли.

— Хто там? — вже істерично крикнула Ганна Іванівна.

— Що трапилось? У кого це? — почулося з чорної тарілки на стіні.

Двері затріщали ще дужче.

Ганна Іванівна простягла руки до репродуктора і щосили закричала:

— Рятуйте, хтось лізе в хату!

— До кого лізе?

— Ой, уже двері вирвав!

— Хто це кричить?

— Я, я, Лебідь Ганна Іванівна!

Радист на центральній перевів важіль, і вслід за цим почулось:

— Алло, алло, у Ганни Лебідь злодії! Товариші колгоспники, у Ганни Лебідь злодії! Рятуйте!

Радист вигукнув ще кілька разів прізвище Ганни Іванівни, потім прислухався: в навушниках чулися тривожні голоси, повторювалися слова: "У Гацни Лебідь", "У Ганни Іванівни злодії", "Дай сокиру!.."

Визирнув у вікно. Під електричним ліхтарем уже пробігло кілька постатей. Біг у самій білизні і голова колгоспу. Ніч повнилася голосами. Потім пролунали під лісом постріли. Радист увімкнув хутір Тимченка. В хаті Ганни Іванівни гуло, як на ярмарку.

— Ну, що там у вас, Ганно Іванівно?

Та замість відповіді почув чоловічий голос:

— Ну, а якби не було цієї примусії, цієї радії?

Колгосп "Жовтнева перемога" організувався ще в 1922 році з семи дворів на тридцяти десятинах. От до цього колгоспу й пристав колишній наймит Василь, що прийшов з Червоної Армії. Він побував уже і в слюсарях, і в червоних партизанах, і тепер його називали не тільки на ім'я, а й по батькові: Василь Якович. Він став і головою колгоспу. За десять років там було вже сто сімдесят дев'ять родин, але розкидані за чотири й шість кілометрів, по малих хуторах.

— Без зв'язку ніяк не можна,— сказав Василь Якович на черговому засіданні правління.

— Ай правда. Треба хоч кінну пошту завести,— радить один з членів правління.

— Як було за царя Панька? Може, ще скажеш — на волах?

— А ти щось краще порадиш? — образився член правління.— Он у сусідів з міста прислали голову, та й то нічого не придумав.

— Бо йому ніколи думати за горілкою! — пожартував інший член правління.— Кажи, Яковичу, що ти маєш на думці?

— Радіо! — коротко відказав голова.

— Радіо? Може, ще й електрику?

— І електрику в кожную хату.

— І кіатр! — іронізував уже третій.

— Щоб у нас — радіо і електрика? Жартуєш, Василю Яковичу.

— Аби захотіти, а то все можна. Стовпів тільки багато треба закопати.

— Наймати не будемо! Та ти жартуєш?

Василь Якович не жартував. Ще тої осені по селу почали ставити стовпи з порцеляновими чашечками. А коли привезли двигун, динамку і прилади для радіо, в колгоспників уже не було сумніву, що голова правління каже правду. Тепер вони тільки нетерпляче допитувались:

— Коли ж це буде, Яковичу?

У радянського народу вже так повелося, що революційні дні треба зустрічати завершенням початого, тому й голова колгоспу відказував усім:

— На Жовтневі свята!

Скаже, а сам наморщить лоба: ніде не можна дістати електричного дроту.

Стоїть, як писанка, нова електростанція, стоять новенькі стовпи, а між собою не з'єднані. Так збирались провести й урочисте засідання в сільраді. Над столом висіла скляна булька на дроті, а засвітили, як завжди, підсліпувату лампу, що зразу почала чадіти.

— Казав пан, кожух дам,— прорипів зловтішно член правління, який пропонував закласти кінну пошту. Щоб знали й інші, до чого це, він кивнув у бік голови правління.

І саме в цей час скляна бульбашка над столом засяяла, мов уранішнє сонце.

Того вечора Василь Якович, щоб не ламати свого слова, наказав тимчасово з'єднати сільраду з електростанцією колючим дротом. '

Це було давно. Тепер електрикою освітлені хати всіх передових колгоспників. Так само проведено до них і радіо.

— Тепер не треба довго шукати того чи іншого колгоспника,— каже голова колгоспу. Він стоїть на вигоні і лагідно посміхається під вуса: перед ним шелестять по пояс жита, по них ходять срібні хвилі, як на морі. На городах бучно зеленіють помідори, хилиться від вітру бадилля картоплі, між ним рябіють з сапками полільники. А на луках складають у копиці сіно, біля ставу вибрикують на моріжку телята.

— Час уже й очерет силосувати! — нарешті каже він. Його пояснення слухають члени комісії самоперевірки,

що несподівано заявила з колгоспу, з яким вони змагаються. Комісія приїхала вперше і була здивована: вулиці обсаджені молодими тополями, на вигоні, під етернітовими дахами,— добротні будівлі, видно, нові. За ними — парники, далі — стайні, а за вигоном — новий клуб.

— І театр маєте? — недовіжливо запитав гість.

— Обов'язково,— відказав уже молодий парубійко.—• У нас кожної неділі вистава!

— А дощі у вас часто перепадають?

— Два дні тому вперше...

— А чому ж у нас посухло?

— Ми сіяли,— відказав голова колгоспу,— на підготовлених парах. Ярові теж посіяли на зябі. От і не страшна нам тепер ніяка посуха.

В цей час через вигін стайничий прогулював жеребця, який поводив налятими кров'ю очима, вигинав шию, сердито роздирив червоні ніздрі й грав на корді, як під музику.

— Так у вас і жеребець свій?

— Навіть два! Та ще бугай.

— То скажіть, яке у вас господарство?

— Більш достеменно ви дізнаєтесь в конторі. А я тільки скажу: землі 1300 га, коней 96, свинюматок 11 та поросят 57, пасіка на 40 вуликів, три машини, два трактори.

— А що це у вас за рівчаки накопані?

Маленький ручай, що біг з бору до річки і утворював мочарі, біля городів був перегачений двома гатками. Від одної рівчак відводив воду поза луками, які стали тепер сухими. Од другої піднята вода давала вологу для підґрунтя на городі, тому й картопля вже Починала цвісти.

— А в нас ще тільки вилазить з землі,— сказав другий член комісії, який, певне, не раз сварився у себе з керівниками колгоспу. Але інший, що, мабуть, чекав тільки слушного моменту, спитав:

— А бібліотека у вас є?

Голова колгоспу блимнув на молодого парубійка:

— Червонієш, товаришу секретар комсомолу? Піди розшукай бригадира третьої бригади. Скажи, комісія зараз до нього приїде.

Секретар комсомолу, молодий парубійко, залюбки виконував роль радиста.

Він забіг на радіостанцію, увімкнув третю бригаду, надів навушники.

— Алло, алло, Колісники! Ви чуєте? Озовіться. Це, ви, Марфо Степанівно? Микити Сидоренка не бачили? На подвір'ї? Покличте! Товариш Сидоренко?..

В навушниках усе ще чується шум, який стоїть у хаті Ганни Іванівни.

Секретар комсомолу трусить головою, ніби витрушуючи з неї спогад про вчорашній день, про докір за бібліотеку. І знову повторює своє запитання:

— Ну, що там у Ганни Іванівни? Відповів уже схвильований жіночий голос.

— Відігнали, спасибі їм! До лісу втік злодюга! За ним знову почувся чоловічий:

— А якби не було цієї примусії, радії вашої?

ДИСПУТ "ЗЕЛЕНА КОБИЛА"

Літературний журнал "Вапліте" 183, що був органом Вільної академії пролетарської літератури, з ліквідацією організації припинив своє існування на п'ятому номері. Не довго виходив і журнал "Пролітфронт" 184, що був уже органом Пролітфронту.

Продовжував існувати в столиці тільки позагруповий художній журнал "Червоний шлях", який зі злих мов називали лантухом. Колишніх членів Вапліте, а потім Пролітфронту він не задовольняв. Хотілося чогось нового, що не присипляло б, а будоражило думки читача, спонукало б також і письменників, і художників на пошуки нових форм втілення слова для створення більш переконливих образів.

Так виник позагруповий художній журнал "Літературний ярмарок" 185.

Сама назва і суперобкладинка, зроблена видатним художником Анатолієм Петрицьким 186, зразу виділили жур: нал серед сірої маси друкованих органів. Був оригінальний і зміст. До цього доклав сил кожен з письменників, що друкувалися в ньому. В цьому плані створена була і трибуна для обміну думками, що фактично заступала критичний відділ.

Назвали її, для оригінальності, "Зелена кобила", в якій діють постійні казкові персонажі — Циган, Золотий Півник і Сірий чортик Зануда.

Уже сама назва і фантастичні особи звільняли авторів од нудного академізму і давали можливість не додержуватися збитих штампів і канонів і навіть про серйозні справи говорити з лукавим смішком або як хто уміє, аби це було не нудно і дошкульно.

Редакція журналу називалась "Ярмарок". Складалася вона з одного відповідального секретаря, закоханого в цю справу Івана Сенченка 187, а на кожен новий номер визначався і новий редактор, який укладав його відповідно до своїх уподобань. Це гарантувало оригінальність кожної книжки не тільки своїм змістом, а й формою.

В цьому є сенс, як і в "Зеленій кобилі"! Мій виступ поданий був так:

Диспут — "Зелена кобила"

Ярмарком, при найближчій і найактивнішій участі Цигана, його ад'ютанта Золотого Півника в синій свитці нао-паш та Сірого чортика Зануди, нарешті влаштував цими днями в Будинку літераторів ім. Блакитного 188 диспут на тему "Зелена кобила". В диспуті взяли участь мало не всі (принаймні харківські) письменники. Канцелярія Ярмарку, на жаль, не мала часу як слід попрацювати над стенограмою диспуту і тому змушена подати тільки уривки цієї стенограми.

Ми певні, що промову попереднього оратора всі вже чули.

Голова. Слово має товариш Панч.

Панч. Товариші! Кинута Золотим Півником репліка, що кобиляча голова дурніша за курячу, є не що інше, як групове зухвальство, щоб не сказати більше!

Півник. Наприклад ...ціоналізм?

Панч. Я говорю з кафедри, а не з шпальт нашої дорогої "Літературної газети" 189.

Голос з місця. А "Літературну газету" і справді час уже зробити міжгруповим органом!

Півник. Ку-ку-ріку!

Панч. Хоч ви й тричі вже кукурікаєте, а що таке "Зелена кобила", досі не знаєте. Півник. Чому?

Панч. А тому, Золотий Півнику, що знання — досить складний психічний акт, і предмет знання не те, що ми під цим розуміємо, а щось зовсім інше. Зовнішні явища, Золотий Півнику, хоч і реально діють на наші почуття, проте уявлення виникає лише після відміни явищ там десть у діяльності наших центральних органів. Вам, Золотий Півнику, "Прокламація "Авангарду"190 видається за зразок динамічного конструктивізму, а Циган каже, що коли б він так динамічно торгував на ярмарку коней, то поснули б усі дядьки. Значить, причина сприймання, як бачимо, знаходиться настільки ж в об'єкті, як і в суб'єкті. Або, кажучи словами Дрозда, "реальність не є у самім предметі, а Тіль* кн в мрії його розуму". Розумієте, Півнику? Півник. Ку-ку-ріку!

Панч. Так що ж таке "Зелена кобила"? Зелена кобила, товариші, це геніальний витвір природи, економіки й політики. її реальний образ прямо пропорціональний пульсації нашої крові. І це прекрасно ствердили своїм уявленням деякі товариші. Одні уявляють цю Кобилу в образі Дульцінеї Тобоської *91,— інші — в образі дошки, на якій колись батожили таких вульгаризаторів, як Михайло Би-ковець або Кость Буровій.

Чортик Зануда. А породив цю Кобилу царат.

П а и ч. Сірий чортику Занудо, навпаки. Не царат П9-родив Кобилу, а Кобила був родоначальником дома Рома-нових І92.

П і в н и к. І письменника Романова? 193

Панч. Про це запитайте у Сергія Єфремова 194.]З чотирнадцятому сторіччі він переселився, на нашу голову, з Персії195.

Півник. Єфремов?

Панч. Не Єфремов, а Кобила, Андрій Іванович.

Чортик Зануда. Так Кобила ж жіночого роду.

Панч. Було колись, а зараз один земвідділ наказав райвиконкомові надіслати відомості про жеребців "обоє-го пола". Значить, ваше зауваження недоречне. Кобила — це...

Сенчеико. У нас у Червонограді це просто жива шістка в такій грі, що зветься "циган".

Циган (вилупив очі). Сенченко, ану без національних моментів.

Півник. Ку-ку-ріку!

Панч. Ще один доказ, що моє твердження правильне. А чому, товариші? Тому, що це є індивідуальне уявлення кожного розуму про той самий предмет. Як і про весь світ.

Коли я охоплюю своїм поглядом нашу планету і придивляюся до низки віків, серед мороку минулих часів бачу атом із задертим трубою хвостом. Довкола цього атома зростає прогрес людства. Він безперестану міняв форму, але ядро залишалося, міняв поведінку, але

суть зберігав. З цим погодився колись і Гізо 196, але Альтер і Коші¹⁹⁷, як Сеген і Муньє 198...

Сава Б о ж к о 199 (перебиває). Що він торочить? Зеленою кобилою у нас називається великий кавалок глини для горшків, а він про чортзна-що. Дайте мені слово.

Голова. В гончарній справі? Гаразд, будете мати слово, а зараз не перебаранчайте ораторові. Вам залишилась одна хвилина.

Пап ч. І глина складається з атомів, товаришу Божко. Я кінчаю. Ви знаєте, що світ складався, складається і буде складатися, як і Божкова глина, з атомів. Значить, Зелена кобила жила в минулому і буде жити в майбутніх віках. (Оплески.) Ще два слова. Семенко 200 уявляє Кобилу без хвоста. Це твердження помилкове. Уявити Зелену кобилу без хвоста так само неможливо, як нещасний "Авангард"— без Голоти Петра 201.

Півник. Ку-ку-ріку, ку-ку-рікуї (7 так тричі.)

(Бурхливі оплески поступово переходять в овацію.)

МІЙ ЛИСТ ДО ЖУРНАЛУ "ЛІТЕРАТУРНИЙ ЯРМАРОК"

Мої шановні друзі Х, У, 1

Пам'ятаєте, як я малював перед Вами революцію в сільському господарстві, в селянському побуті? І коли я на Ваше запитання "Коли це буде?" відповів, що за п'ять-шість років зникне те традиційне село, на яке ще й досі дивимось очима Нечуя-Левицького, Ви на це лише поблажливо посміхалися, мовляв, чим би дитя не тішилось...

В своїх тодішніх твердженнях я губив грань між фантастикою і дійсністю, бо все це будувалося лише на аналізі ледь помітних паростків.

Нарешті я вирішив перевірити свої висновки і "одного чудового ранку" з валізкою в руках зійшов на степовій станції.

Десять хвилин до цього я бачив з вікна пасажирського поїзда тільки степ, рідко де з балки витикалися зелені вершки сіл. Припорошена стерня вже другий місяць умлівала від сонця і жила тільки росаю.

Коли поїзд у хмарах куряви погнав далі, я почав розглядатись. Над дверима була вивіска: "Станція Яма". На запасній колії стояв ешелон, з якого вивантажували нові чепурненькі трактори. Їх була вже біля колії ціла шеренга. З боку станції, мов висока каланча, здіймався новий елеватор. Там теж щось робили люди, хурчали вантажні машини, і колись глуха станція тепер уже не відповідала цьому визначенню.

Нарешті я вийшов до візників.

— Я не можу їхати,— відказав мені перший, що стояв на бричці і з-під долоні когось виглядав.

— Чому?

— Це коні з "Соціалізму", усупільнені. Не маю права. До созу "Нові шляхи" можу підвезти задарма. По дорозі.

Другий відповів мені те саме. І це слово "усупільнені" злетіло з його засмаглих вуст, як корок із пляшки. Я дивився на нього з цікавістю: пропечена сонцем постать, підстрижена борідка, роздерта на плечі сорочка, спокійне обличчя.

— А ви ж звідкіля?

— Із созу "Шлях Леніна". Вам, чую, до "Куща", а це вбік. Он йому зручніше.— І вказав пужалом на третього: — Він із "Десятих роковин".

Повіз мене до машинно-тракторної станції Лейба, молодий жилавий парубійко з єврейської колонії. Посадив у полову, мов у пір'я з перини, батько запряг коника, дружина, що була тут же, наказала йому хутчіше повертатись, і бричка завуркотіла колесами по степовій дорозі.

Лейба сидів спереді на лантусі полови і тільки те й робив, що обертався до мене і весело тикав пужалном у поле:

— Гарман, "Ленінський шлях", соз, "Нове життя" усуспільнено.

Товариші мої любі Х, У, 1; що Вам говорить це слово "усуспільнено", яке тепер домінує над усіма іншими по всьому степу? Я пам'ятаю про наші дискусії і гадання про новий побут, про заглиблення культури в маси, про грандіозні плани п'ятирічки, про стиль, форму і зміст, і жодного разу не чув ні від осірячеиого плужанина, ні від правовірного вуспівця 202 цього всевладного тепер слова "усуспільнено". Навіть динамічний "Авангард" наш опинився у хвості життя.

Закінчилася молотьба, і десь має розпочатись уже оранка, тому в степу порожньо. Тільки мріють ожереди соломи, як козацька сторожа.

Ми звикли бачити серед села голий майдан, церкву на ньому, купу кавунів та застиглу гарбу з сонним дядьком.

Так було в Баштанці ще торік, а зараз на новій греблі нам зустрівся на шістнадцятисильному мотоциклі агроном. Із "Куща" він поспішав до п'ятого табору, де вже почалась оранка. З другого кінця греблі збивав куряву трактор.

Виїздимо на майдан. Стоїть церква, лежить і купа кавунів, а поруч уже цілі загони сівалок, плугів, тракторів. Мов на дворі заводу "Серп і Молот". їм роблять перед оранкою профілактику. Тут же й майстерня.

В майстерні стоїть ще легкова машина і два нових мотоциклети.

Все це є добро машинно-тракторної станції, що обслуговує шість созів, в яких п'ятдесят тисяч гектарів землі.

Дорогі мої товариші Х, У, Ї і ти, Сірий чортику Занудо! З мене досить було півгодини балачки з головою "Куща", щоб переконатися, що всі мої фантастичні припущення немилосердно обганяє реальне життя, мої максимуми давно вже стали тут мінімумами. Досить було побути годину в "Кущі", щоб переконатися, що наша лексика з селянського побуту вже пасе задніх.

Недавно один поважний критик, прочитавши мого "Білого вовка", написав докірливого листа такого змісту: "І це у нас на селах уже "октябрини", такі вже свідомі жінки, такі партійці? Ой, щось по Росі такого ще не чути".

Підсліпуватий чортику Занудо, дужче розплющуй очі!

Революція в сільському господарстві і побуті перегнала нашу уяву. І коли нас дивує той невпинний поступ, що ми його спостерігаємо в індустріальних центрах, то поступ села, одвічно косного села, мусить не тільки дивувати, але й змінити в нас до нього ставлення.

Якщо не завтра, то післязавтра ми вже скажемо: не село, а зернова фабрика.

Сірий чортику Занудо, від цього дня ви вже вільні! На" зовсім!

ДАЛЕКО ВІД ДНІПРА ЗА ВОЛГОЮ

Про те, що Києву загрожує небезпека і треба негайно евакуюватись, письменники, які ще не відбули на фронт, довідалися тільки 2 липня. А це ж був тільки десятий день війни з німецькими фашистами.

Почалася метушня: уже стемніло, світити в квартирах не можна, бо вікна ще не були замасковані, прибув уже автобус, але ж треба ще комусь залишити ключі від квартири, попросити доглядати за нею, бо з собою не можна брати більше одного чемодана.

Коли, нарешті, рушили" на станцію, із темноти вже проступали дерева з побіленими стовбурами і такі ж побілені борти тротуарів. На станції Київ-Товарний довга платформа була вже густо заставлена клунками, чемоданами і іншим домашнім начинням, Лзгза цих речей ледь визирали голови людей. Це були працівники літератури, мистецтва і науки та їхні родини.

Розмовляли чомусь пошепки, у жінок очі червоніли від сліз; в повітрі зависла тривога: ворог прорвав фронт під Новоградом-Волинським, і його танки вже на Житомирському шосе.

Голова правління Спілки письменників Олександр Корнійчук і секретар партійного комітету Микола Бажан²⁰³ приїхали на станцію, щоб тільки попрощатись з родинами. Про це довідалися письменники, і дехто не захотів і собі кудись там евакуюватись.

Корнійчук нахмурився:

— Зараз кожен мусить діяти, як йому буде наказано. Ми з Бажаном завтра-позавтра теж виїдемо: німці рвуться на Київ. Негайно сідайте в поїзд і їдьте. На тиждень-два, доки ліквідують прорив.

Сідати було ще нікуди, бо поїзд подали до платформи тільки в другій половині дня. Вій був зібраний з різних вагонів. У вагоні четвертого класу серед переляканих жіночих облич вирізнялися суворі обличчя, зосереджені і нахмурені — Олександра Довженка ²⁰⁴, Юрія Яновського ²⁰⁵, Олександра Копиленка²⁰⁶.

Ще більше посуворішали вони, коли поїзд пішов на Полтаву не звичайним шляхом, а вже через Канів. Станції були затемнені, колії забиті ешелонами з військом, а чутки пригнічували навіть тих, хто намагався бути розсудливо спокійним.

— Олександр Копиленко, який за всяких обставин не втрачав гумору, зараз сидів мовчазний, з окам'янілим обличчям.

Ешелон мав їхати до Сталінграда, але в дорозі кінцевий пункт змінили на Куйбишев, потім на Стерлітамак. Це було маленьке провінціальне місто, кілометрів за сто двадцять від столиці Башкири. Довідавшись про це, евакуйовані запротестували. Після розмови спеціальної делегації з секретарем обкому партії було дозволено залишитися в Уфі.

Днів десять всі перебували на урядових дачах серед буйної зелені і хмари комарів. Одного погляду на тутешню природу було досить, щоб згадати пейзажі художника Не-стєрова 207. Виявилося, що саме тут він їх і малював.

Прибували нові ешелони евакуйованих, і перша партія мусила переселитися в місто. В розселенні українців башкири виявили велику гуманність і братерське ставлення: кожен з башкирських письменників надавав пристановисько українському чи його родині, художник — художнику.

Н. Рибак 208, І. Кочерга 209 і М. Рильський²¹⁰ оселилися в гостиниці "Башкирія", Олександр Копиленко зупинився на вулиці Хадуйбердіна, порослій високими бур'янами, Юрій Яновський — на вулиці Карла Маркса. Я з родиною — у башкирського поета Сайфі Кудаша²¹¹, на Гоголівській.

До Уфи евакуювалася також редакція журналу "Радянська література"²¹², згодом прибула і "Літературна газета". Сюди ж перебралося і видавництво Спілки письменників. Хоч склад редакцій був

надто ущільнений, журнал і газета виходили регулярно і підносили дух читачів, евакуйованих з України.

Видавництво СРПУ почало випускати бібліотечку під назвою "Фронт і тил". У автора цих рядків вийшли збірки оповідань "Рідна земля" і "Відблиски пожеж".

Частина письменників стала працювати в Інституті суспільних наук АН УРСР як наукові працівники²¹³. У великій кімнаті попід стінами тяглися стелажі з книжками, а посередині за довгим столом впритул працювали всі співробітники інституту. Очолював його академік М. Калинович²¹⁴. Теми у всіх були зв'язані з війною — Володимир Со-сюра²¹⁵ працював над збіркою віршів "Під гул гармат", Олександр Копиленко над низкою оповідань — "Допит", "Батько", "Мовчання". Я опрацьовував тему "Українські партизани"²¹⁶.

Під час перерви всі співробітники виходили в коридор, збивалися біля карти, що висіла на стіні, і переставляли прапорці за останніми повідомленнями "В последний час". Лінія фронту невблаганно посувалася на схід.

У вересні того ж року Інститут суспільних наук послав експедицію до башкирських сіл Санжарівки і Боголюбівки для вивчення змін у мові переселенців із України. До експедиції входили співробітник академії Петров²¹⁷, Копиленко і я. Поїхав з нами й башкирський художник Девлеккіл-Дієв.

Санжарівку заснували переселенці із села Санжари на Полтавщині в 1899 році. Уздовж довгої вулиці стояли низенькі хатки під соломою, деякі білили глиною, інші були рублені. Біля хати — хлівець, саж, клуня. Тин від вулиці, тин від сусідів. Перед дворами де-не-де сіріли цямрини колодязів. Садків не було видно, стирчали поодинокі кущі жовтої акації.

Експедиція зупинилася в хаті удови Василяни. Кімната й кухня з варистою піччю чистенько побілені, на образах висять вишиті рушники. Господиня говорить тільки українською мовою, її дочка — вже суржиком. Яскраво горіла лампа. Я вкрутив гніт.

— Багато гасу вигорить,— кажу. Василянина дочка заперечила:

— Як не наїсися, так не налижешся. Не люблю, як воно ото блимає, як сліпець,— і знову вкрутила гніт.

— Пісень українських ще не забули?

Одна і друга називають "Ой хмелю, мій хмелю", "Розпрягайте, хлопці, коні", "На вгороді верба рясна".

— А ви заспівайте якої-небудь,— каже Копиленко.

— Та ну його, щоб ще співати,— відмахнулася господиня.— Зараз легше заплакати.

В розмові з художником Петров вжив слово "карбованець". Художник спитав:

— А сколько это? Господиня засміялась:

— Старий уже, а не знає, а я от догадалась: руб — карбованець.

До дочки прийшли її подруги. Почувши, що Копиленко "не поголений", соромливо захихикали в кулак.

— Як то воно — не поголений?

Копиленко обмахнув рукою свої щоки і ще й підморгнув. Дівчата розкумекали, почервоніли й замовкли.

Вранці до хати зайшов сивий дідок із лисою головою

і високим костуром. Він був із Боголюбівки. І

— Палите? — питає Копиленко, намагаючи цигарку в коробці.

— Ні, нюхаю.

— І досі не покинули?

— Хіба таке, вибачайте, лайно покинеш? Якби що путнє, то й покинув би, може.

— А за Вкраїною не скучаєте?

— А що там, щоб скучати за нею! В тридцятому році приїздив один звідти. Недорід там був, чи що?

— Було й таке. Але у нас же і небо не таке, і вода інша.

— Да, дуб там покрепче, правда... Натерпілися ми у вісімнадцятому році. Лихо було. Дядько поїде продавати коня, а банда вже знає і стежить. Повертається з базару — перестрівають: "Тпру! Злізай, дядьку, злізай, тітко. Вінчалися по-совєцькому?" — "Ні, не вінчалися".— "Ну, так ми вас обвінчаємо". Зв'яжуть їм руки хусточкою і обведуть довкола воза. "Ну, коли ти вінчався в церкві, платив попові?" — "Платив".— "Так і нам плати!" І всі гроші відберуть. Ідуть далі, знову перестрівають: "Дядьку, вінчався по-совєцькому?" — "Вінчався".— "Ну, то їдь собі!"

— А чому у вас хати не мазані? Ви ж українці.

— Клімат. Багато дощів: під глиною дерево не встигає висихати.

Письменники, які не працювали в Академії наук, уже зранку йшли до правління Спілки письменників в надії когось побачити, щось почути про Батьківщину, напитати роботи, позаздрити тим, кого кудись викликали. Їхати, їхати, аби не сидіти тут, за тридев'ять земель від фронту, де вирішувалася доля радянського народу! Були, звичайно, й такі, які докладно вивчали карту на схід від Уралу.

Печать смутку наклала війна і на Уфу. Місто само по собі красиве: з одного боку річка Біла, з другого — Уфім-ка, за річкою синіють ліси. Будинки дерев'яні, рублені, з різьбленими наличниками на вікнах. Колись вони, мабуть, милували око, але з роками — постаріли, посіріли, скособочились. Кам'яні будинки були тільки в центрі. Вулиці тут асфальтовані або буличникові. Зимою місто заносило снігом, а восени багно, здавалося, залізало і в хату.

Безрадісні події на фронтах, туга по Україні, яку вже топтали німецькі фашисти, каменем давили на серце. Башкирські письменники, хоч вони й перебували дома, але теж почували себе не краще. Сайфі Кудаш, Бікбай218, Нігма-ті219, Валієв та інші, які так тепло зустріли своїх українських колег, щиро поділяли з нами горе, завдане фашистськими загарбниками.

Одного дня Олександр Копиленко одержав виклик з радіостанції "Радянська Україна" 220, що працювала в Москві у Всесоюзному радіокомітеті. Перед від'їздом він обійшов усіх своїх приятелів, щоб попрощатись.

Таким веселим і горластим давно вже його не бачили. Ще з порога він гукав:

— В Москву! На роботу! Пий!

Хтось із письменників полохливо спитав:

— А те, що німці в бінокль уже Кремль бачать, це нічого тобі не говорить?

— Наполеон²²¹ був навіть у самому Кремлі... Та краще випий, щоб мені легше добратися до Москви.

— Цими днями німці розбомбили поїзд біля самого Горького,— додав другий, не менш переполошений. А Саву Голованівського ²²² чув як поранило?

— Ти пий скоріше, мені ще треба санобробку відбути.

— Передай від нас привіт на окуповану Україну,— сказав Юрій Яновський,— а то німці на весь світ кричать, що всіх українських письменників силою вивезли в Сибір і постріляли.

Копиленко аж стрепенувся:

— О, вже хоч би заради цього треба поспішати. А тобі за ідею іще одну чарку. Пий!

Юрій Яновський охоче взяв чарку й передав її Юхиму Мартичу²²³, який приїхав поранений з фронту.

— А скільки днів тобі їхати до Москви? — спитали Ко-пиленка, прощаючись.

— Кажуть, днів дванадцять.

— То хай щастить!

Пішов, як на крилах полетів, а ми почали гадати, хто буде другим щасливцем.

У СТОЛИЦІ

Другим поїхав з Уфи до Москви я.

Після від'їзду Олександра Копиленка незабаром тяжко захворіла моя дружина, і одного дня, в тріскучий мороз, ми поховали Тетяну Петрівну на уфімському цвинтарі. Ой як важко було.

Вісті з фронту додавали туги.

Коли на вулицях Уфи дружно задзюрчали весняні струмки, я одержав від Олександра Копиленка листа. "Виїзди негайно до Москви на роботу в радіостанції "Радянська Україна" при Всесоюзному радіокомітеті". Саме в ці дні відкрилася навігація по річці Білій, і я в середині травня попрощався з Уфою.

Світило яскраве сонце, щебетали пташки, привітно посміхалася землячка в формі чергового по пристані. Тільки б радіти, а в мене серце сходило сльозами: на березі стояла, як скупана в воді, менша дочка Ольга, а старша Галина десь залишалася в чужій хаті. Мати їхня лежить в сирій землі, і вони вперше в своєму житті залишалися самотні, та ще так далеко від України...

А по воді переблискує сонце, його проміння ласкає, як материні руки.

Підкуплений теплим днем і весняним вечором, повним духмяних пахощів, я не зачинив на ніч вікна в каюті, а коли прокинувся вранці — уже не міг відтягти голосу. Боліла горлянка, жаром обдавало тіло, а пароплав посувався в такому густому тумані, що не видно було навіть носа судна.

Десь уже за Горьким серед поля я побачив підбитий аероплан із чорними хрестами на крилах. Це була перша вісточка війни, і тіло враз ніби опало в ноги. Вони стали такими важкими, ніби до них почепили гирі. В голові досі абстрактне розуміння війни стало набирати реального значення.

На дванадцятий день ми нарешті прибули через канал до Москви. Перше, що мене вразило,— пуста. Від готелю

"Москва" і до будинку "Телеграф" по тротуарах поспішає не більше десятка людей, а на широкій вулиці — одна-дві машини. У вічі кидається зразкова чистота. Мозолять очі перехрещені білими смугами шибки вікон. Невеличкий будинок, видно, нещодавно обгороджений парканом, помазаним у попелястий колір. За парканом підноситься передня стіна будинку, але вона, мов декорація в театрі, зроблена з дикту і теж пофарбована, тільки під колір цегли. Ще вчора в цьому будинку жили люди, а вночі в нього влучила бомба, скинута з ворожого літака.

Олександр Копиленко, як і багато співробітників українських керівних організацій, проживав у готелі "Москва", але коли я прийшов, він був на роботі, і я сів чекати на нього у вестибюлі.

Першим, кого я побачив із знайомих, був Іван Семенович Козловський 224. Він з радісними вигуками посунув до мене, але, помітивши червоні очі, набрякле обличчя і такий же ніс, із страхом одступив назад:

— Ні, ні, мені грипувати не можна! До, ре, мі...

І ми привіталися тільки здалеку.

Нарешті з роботи прийшов і Олександр Іванович. Він уже подбав, нам дали номер на двох, з ванною, з вітальнею. Стомлений дванадцятидобовим плаванням, я був невимовно радий тихому

пристановищу. За якихось півгодини вже почував себе повноправним москвичем.

Всесоюзний радіокомітет містився по сусідству з редакцією газети "Известия", на Путниковському провулку. Будинок виходив на чотири квартали і був зручний для бомбардування. Ворог не проминув з цього скористатись, але скинута з літака бомба влучила в глибокий колодязь каналізації серед двору і там вибухнула. Вибух завдав шкоди тільки стальним трубам, що збігалися до колодязя, та на день-два вивів із ладу каналізацію. На довше бомбардування наша зенітна артилерія не дала часу, і ворог, втративши один аероплан, більше не потикався в цей куток.

В будинку радіокомітету під час війни з німецькими фашистами працювало 36 радіостанцій не тільки радянських народів, що зазнали від німців навали, а й сусідніх. В ефірі лунали заклики до боротьби з варварами двадцятого століття мовами народів Європи, Америки, Азії та інших континентів.

Радіостанція "Радянська Україна" вела передачі на окуповану Україну. Мене було призначено головним редактором літературного відділу. Моїм заступником був Олександр Копиленко, а Дмитро Білоус 225, який тільки-но вийшов із шпиталю і зовсім звільнився від військової служби, став позаштатним працівником. Був у нас і комсомольський сектор, яким керував поет Іван Нехода 226, відкомандирований на цю роботу з військової частини в чині капітана. А коли Івана Неходу знову відкликали до війська, комсомольські передачі підготовляв поет Микола Нагнибіда 22Г.

Завдання наше полягало в тому, щоб художнім словом, правдивими відомостями про життя на радянських землях підтримувати настрій наших земляків, які тимчасово опинилися під чоботом фашистських окупантів, підтримувати сили Опору, вселяти в них віру в перемогу Радянської Армії над фашистськими загарбниками.

Художнє слово на радіо мусило відігравати не меншу роль, ніж куля месника, але для цього було придатне далеко не все, написане й надруковане раніше. Та й форма не завжди відповідала специфічним вимогам радіо. Нам доводилось не тільки організовувати, а й самим робити потрібний матеріал, і це змушувало шукати й знаходити в собі приховані резерви. Прозаїки писали публіцистичні статті, гуморески і навіть вірші. Я процитую тут тільки один вірш, написаний у найважчу годину.

Червона калина

Посадили ми калину В чистім полі на виду. Будем битись до загину
Воріженькам па бідуі

Ночі темні без ушшу Партизанами гудуть, Йдуть до лісу батько з
сином, В серці помсту й гнів несуть:

Німець топче біле тіло, Діти в ярма загаїя. Україно, Україно, Ой ти,
доленько моя!

Ти пишалася красою, Щастя й воленька цвіли. Ворог кров'ю, як
росою, На.шу воленьку залив.

Ой ти, Дніпре, ой ти, ріко, Вістку скрізь ти понеси. Хай стають до бою
діти: Женуть матір у ясир!

То не хмара небо вкрила, Угинається земля. В поле вийшла грізна
сила Від Херсона до Кремля.

^ Україно, Україно,

Ой ти, матінко моя. Наламаю я калини, Щастя, доленько в боях!

Майже щоденно в передачах на окуповану територію України треба було на кількох сторінках висвітлити найважливіші події на фронтах і в тилу в найбільш дохідливій формі, і ми це робили.

Робили все, щоб тільки слово служило нашому народові, як служить бійцеві його зброя.

Праця на радіо стала для письменників справжньою школою. Із початкуючого поета Дмитра Білоуса, який ще не знав свого справжнього шляху, саме на радіо виробився сатирик.

Інші товариші навчилися оперативності, лаконічності, чіткому висловленню своїх думок.

На радіо випускався також щотижневий гумористичний журнал "Сатиричний залп". Редагував його Іван Нехода. Потреба для цього журналу лаконічних творів примусила нас шукати відповідних форм. Найкращою з них виявилася коротка новела, побудована на зразок українського анекдота.

Першою була моя "Зозуля", яка й послужила зразком і для інших:

"Німецький каральний загін ішов ловити українських партизанів. Раптом у лісі закувала зозуля.

— Зозуле, зозуле, скільки мені жити? — загадав їй фрїц.

— Доки моя куля долетить! — басом відказала зозуля".

Треба було висміяти полохливих італійських вояків із "Голубої дивізії" 228, що теж топтали українську землю разом із німецькими фашистами, і в другому номері журналу з'явилася моя новела "Приховані сили":

"Паоло змороно тупав Ромоданівським шляхом, а попереду стрибав заєць. Десь узявся гончак і щодуху помчав за куцохвостим.

"Ех, коли б мені такі ноги",— заздрісно подумав італійський солдат, що побував і під Капоретто, і на Гвада-лахарі 229, і під Москвою.

Раптом бабахнув десь постріл. Паоло злякано підстрибнув і заблимав п'ятами.

За кілька хвилин йому вслід дивився захеканий заєць і заздрісно думав:

"Ех, коли б мені такі ноги!"

Доводилося чути теми і безпосередньо від партизанів. Взимку сорок другого року до Москви прилетів і оселився в готелі "Москва" ком-андир партизанського загону тов. Ф.э як іменувало Радянське Інформбюро Олексія Федоровича Федорова 23°.

Ми зустрілися в перший же вечір, і Олексій Федорович, огрядний, вусатий, овіяний степовими вітрами і лісовими пахощами рідної України, розповів про різні пригоди з фашистськими окупантами з перших днів, як він організував партизанський загін.

Нарешті загін почав діяти.

Навіть випускали свою стінну газету. Одного разу її забули в землянці...

Над Москвою тривожно загули сирени. Пробігли коридорні з вигуками: "В бомбосховище, в бомбосховище!" Ми тільки посміхнулись: я шість років був під бомбами на фронтах і не ховався, а Федоров тепер днює й ночує під ними, та щоб ми тікали від авіабомб — ніколи!

Але раптом з'явився міліціонер і безапеляційно скомандував:

— Униз! Негайно!

— А ми не боїмось!

— А може, ви сигнали з вікон будете давати! Ми презирнулись:

~ Резонно! Цілком!

В гаражі під готелем за круглим столиком під притишений гомін і народилася коротка новела "Пошився у дурні":

"Переходячи на інше місце, партизанський загін товариша Ф. забув у землянці свою стінну газету. Так вона потрапила до рук німецького коменданта. Він прочитав її, надміру зрадів і наказав скликати сходку.

— Ви не вірили,— звернувся він до селян,— з яких душогубів складається партизанський загін, так слухайте, що вони самі про себе пишуть: "Я, партизан Ковеза, забив уже сімнадцять окупантів, беру зобов'язання до Жовтневих свят довести рахунок до тридцяти!" Ну, чули?

— Чули, чули! — загомоніли селяни.— Отакий орел! А було ж таке утле. Читайте далі, спасибі вам, інтересна газетка!"

Ще більше тем черпали ми з закордонного радіо. Що? ночі в ефірі наші співробітники ловили передачі буржуазних станцій, передруковували.

І на ранок у бібліотеці ми вже могли довідатися, що робиться у всьому світі.

Привозили вісті і з усіх фронтів. Майже всі земляки, які приїздили до Москви найчастіше за одержанням урядових нагород, вважали за потрібне навідатися до готелю "Москва", де проживали письменники, яких вони вивчали в школі, а то й читали поза програмою. Більшість з них виховувалася на віршах Івана Неходи, на оповіданнях Олександра Копиленка. Коли гості засиджувалися аж до ночі, то ночували у кого-небудь з нас, бо з дванадцятої години наставав комендантський час і ходити по Москві без спеціальних перепусток вже не можна було.

ХОВАЛИ ВЧИТЕЛЬКУ (Із записної книжки)

Злий вітер тоскно завивав у голих кущах, сіяв мжичкою. Хлопчики, скінчивши розкидати землю, щоб могилка була менш примітна, відійшли під дерево й стали перешіптуватися. Біля горбика лишився тільки найменший, у капітанці, з якорем на рукаві. Шкарпетки йому зсунулися, і голі литки червоніли, як кленове листя під ногами. На щоках шерхли сльози, розтерті кулачками.

Під жовтим горбиком глини лежала його мама, яку сьогодні, потай від фашистських окупантів, зняли з шибениці й поховали селяни.

Порадившись, хлопчики підійшли до малого.

— Марчику, хочеш, ходімо з нами.

— Тільки нікому, нікому...

— Ми Івана Сидоровича вб'ємо!

— Це він видав твою маму.

— Яв. бабуні спитаю,— крізь сльози проказує Марчик.

— Вони вже й бабуню...

Йому не дали закінчити. Засмикали, заштовхали.

— Я ж нічого не сказав! — виправдується хлопець.

— Ти, Марчику, не ходи до вітряка.

— Хочеш, я тобі дам пугач?

— Я ж нічого не говорив...

— А ночувати приходь до нас.

— А бабуня де? Бабо! — враз закричав Марчик і кинувся бігти до школи.

— Я ж не сказав, що й бабу повісили,—продовжував виправдуватись заштовханий хлопець,— ні, не сказав?

Інші поопускали голови й мовчки дивилися на свіжий горбик над їхньою вчителькою.

ОДИН ДЕНЬ 1943 РОКУ

Кожного дня, точно за графіком, на московські вокзали прибувають десятки поїздів.

Вони привозять до столиці Радянського Союзу тисячі пасажирів. Одні з них повертаються додому з тимчасової евакуації, інші — приїждять у відрядження до центральних установ.

Перебуваючи на периферії за тисячі кілометрів од Москви, ці громадяни з завмиранням серця стежили за героїчним містом. Всі знали, що артилерійська канонада гриміла вже навколо Москви, а ворожі літаки нещадно закидали її бомбами.

Але Москва жила, билася з ворожою силою і, нарешті, прогнала ворога далеко на захід.

Виходячи з вокзалу, всі з цікавістю озираються довкола. Вони знають, як вирувало життя в Москві до війни, і з радістю помічають: вулиці й майдани такі самі, як були. Вони так само заповнені людом. Над магазинами, як і раніше, виблискують вивіски, тільки вітрини їхні забиті дерев'яними щитами, пофарбованими під колір будинку. На шибках вікон навхрест білють смужки паперу, місцями на стінах видно сліди шрапнелних куль. Дзеленчать пульманівські вагони трамваїв, повні людей. По сірому асфальту шинами шуршать блакитні тролейбуси і автобуси, мчать автомашини. За емками чмихають малолітражки, слідом сунуть вквртці зеленими брезентами вантажні машини. Обіч пливуть, мов баржі по річці, тролейкари, навантажені дровами чи качанами капусти.

Серед натовпу людей на московських вулицях ви тепер не зустрінете таких, які б вийшли на бульвар тільки прогулятись.

Бавляться в пісочку лише діти.

І коли вони трохи старші, то вже грають у війну.

Женуть своїх "противників" з криками: "Бий німців!", "Смерть фашистам!"

їхні батьки й матері так само пройняті одним бажанням, однією думкою: якомога скоріше знищити ворога. Одні ходять в уніформі бійців чи командирів Червоної Армії, інші в цивільному одязі. Але всіх єднає це бажання. Воно відбивається на заклопотаних обличчях, на тій увазі, з

якою люди ставляться одне до одного і особливо до червоноармійців, на темпах життя.

Життя йде розмірено, чітко, напружено і упевнено. Настільки упевнено, що, ідучи по чистих вулицях Москви чи їдучи в прекрасному вагоні метро, ви іноді забуваєте, що за півтора-двісті кілометрів звідси лютує війна. Але про це вам нагадують аеростати, що вдень, наче гладкі гуси, лежать на моріжку, а вночі, немов риби в голубому басейні, висять над Москвою. Про це вам скажуть вікна ТАРСу, на яких щотижня з'являється бита морда. то Муссоліні²³¹, то Гітлера. Про це вам нагадує п'єса "Фронт" Олександра Корнійчука і його ж "Партизани в степах України". Назви цих п'єс зустрічаються майже щодня на афішах московських театрів.

Сьогодні (21 серпня) обидві ці вистави йдуть удень і ввечері в Малому театрі, але щоб потрапити на них, треба дістати квитки за три-чотири дні.

У філіалі Московського театру оперети буде показана п'єса Леоніда Юхвіда ²³² "Весілля в Малинівці". У філіалі Державного Академічного Великого театру іде опера "Тра-віата", а у МХАТі — "Анна Кареніна".

Коли ви хочете побачити п'єсу Гладкова ²³³ і Арбузова²³⁴ "Давним-давно", йдіть у Центральний театр Червоної Армії або в Московський театр драми. Вчора там теж ішла нова п'єса К. Симонова ²³⁵ "Москвичка". У Великому залі консерваторії в цей день москвичі слухали концерт Державного симфонічного оркестру Союзу РСР під диригуванням Кондрашина ²³⁶. В програмі — Бетховен ²³⁷, Шуман ²³⁸,

Ліст ²³⁹. В концертному залі "Ермітаж" — джаз Естонської РСР.

У двадцяти трьох московських кінотеатрах, які працюють з 12 години дня і до 11 години ночі, йшли такі нові фільми, як "Насреддін в Бухарі", "Георгій Саакадзе" (друга серія), "Місія в Москву" (американський фільм), а також "Присуд народу" — про суд над зрадниками в Краснодарі

Демонструвалися ще "Партизани в степах України" за п'єсою Олександра Корнійчука і кінокартина "Богдан Хмельницький". З'явився і новий документальний фільм "Народні месники" — про героїчну боротьбу наших партизанів і партизанок.

На засіданні президії Спілки письменників СРСР робота над кіносценаріями була основною темою розмови. Ніколи ще не підносилось мистецтво кінодраматургії на таку височінь, як зараз, у дні битви з фашизмом. Говорили про сценарій М. Вірти 240 "Есть на Волге утес", про сценарій Ольги Берггольц²⁴¹ і Макогоненка 242. Перший присвячений героїчному Сталінграду, другий — невмирущим захисникам Ленінграда.

Гітлерівські банди, відступаючи під ударами Червоної Армії, дощенту руйнують наші села і міста. Відновлення цих міст є постійною турботою наших радянських організації і в першу чергу архітекторів. Це питання й було центральним у роботі пленуму Спілки архітекторів, який щойно відбувся в Москві.

На страшних руїнах виростуть нові, ще кращі міста. В проектах, у кресленнях вони вже лежать по теках і чекають, доки замість артилерійської канонади застукають сокири та кельми.

Для того щоб забезпечити країну кадрами, по всьому Радянському Союзу зараз іде приймання студентів до вузів. Їх дедалі більше на вулицях Москви. У юнаків, багато з яких уже мають бойові ордени, розбігаються очі... Ще не прочитана й третина об'яв московських інститутів та технікумів, а вони вже губляться від розбіжності бажань... Так само, не знаючи, чому віддати перевагу, розгубилися сьогодні і ми, читаючи запрошення. Перше: взяти участь у зустрічі членів Всеслов'янського комітету 243 з народними месниками Білорусії. Друге: завітати до клубу письменників на концерт хору імені П'ятицького 244. І третє запрошення: на відкриття виставки художників Кукриніксіх 245.

Так сьогодні живе Москва, столиця Радянського Союзу. Життя це наскрізь пройняте впевненістю в перемозі над ненависними напасниками, упевненістю в торжестві справедливості, і це створює у радянських громадян відповідний настрій. Зовсім інше бачимо ми в стані ворога. Газета "Ді цейт" пише: "У нас в тилу хороший настрій... нерідко є надто дефіцитним крамом". І це тоді, волають німецькі газети, "коли країна потребує зміцнення сили опору". Але істеричний крик гітлерівських верховодів впливає на німецьке населення Берліна, Гамбурга, Нейєштадта й інших міст уже якраз навпаки. Не тільки обивателі, а й адміністрація, навіть поліція в паніці тікає від бомбардування з цих міст світ за очі...

Справді, за такої ситуації гарний настрій може бути не лише дефіцитним, а й зовсім зникнути з гітлерівських обрії. Як бачимо, історія повторюється. У 1918 році німецькі генерали, прозираючи свою долю, казали: "Доперемагаємось до самої смерті".

Так воно й сталось. Так буде і тепер: гітлерівці вже "до-перемагались". Лишається тільки усвідомити логічний кінець, до якого прийшли їхні попередники.

ПЕРЕД ОБ'ЄКТИВОМ ІСТОРІЇ (Із записної книжки)

У Харкові серед буйної зелені парку підноситься на мармурі бронзова постать Тараса Шевченка. Геніальний син українського народу високо підвів обурене обличчя і стиснув кулак, а під ним, на передньому плані, стоїть із тупою са-мовдоволеною пикою німецький єфрейтор.

Фотографуючись у місті Харкові, єфрейтор гадав увічнити себе для нащадків у ролі переможця і колонізатора України. Одного тільки не зміркував цей пігмей, обираючи в Європі точку перед об'єктивом історії, що саме над його головою зависнув стиснутий кулак великого українського патріота. І цей кулак, як дамоклів меч, неминуче впаде на голови фашистських інтервентів!

І він упав! У

Один за одним рушаються німецькі бастіони на сході. Повітря над Москвою ще вібрує від повідомлення про звільнення Орла та Белгорода, а нова звістка про визволення Харкова вже заповнює ефір. Ми радіємо з кожного успіху Червоної Армії, а звільнення Харкова від гітлерівських банд для нас, для синів України, є подвійним святом розуму і серця!

ЦЕЙ ДЕНЬ НАСТАВ!

Далеко на сході є село. В ньому біленькі хатки, солом'яні стріхи. Ним починається українська земля, і це село в кінці 1942 року перше пізнало радість визволення від фашистських окупантів.

Уже світало.

Маленька дівчинка визирнула з льоху й закричала:

— Мамо, мамо, убиті біжать!

В одного бійця кров проступала крізь пальці, притиснуті до грудей, голова іншого була забинтована закривавленим клаптем сорочки, а позаду всіх стрибав вусатий боєць, спираючись на гвинтівку, як на милицю. Розтерзані й засліплені пожарами, вони бігли з автоматами в руках повз біленькі хатки й радісно стогнали:

— Україна, Україна!

За селом затріщали кулемети. Вусатий боєць поповз по снігу і блідими губами почав цілувати перші метри відбитої у німецьких фашистів рідної землі.

— Україно, матінко моя! — Він плакав і сміявся: попероду йому шуміли води Дніпра, синіли гори Карпат, а над і-олами, як на варті, стриміли в небо стрункі тополі.

Україно моя, мені в світі нічого не треба.

Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти...246

Поет сказав за всіх! Найніжніші слова ми бережемо для неї, найтепліші почуття віддаємо нашій рідній Україні. Вона породила нас під голубим небом, під сонцем ясним, у вишневих садах. Зростила під тихий плескіт дніпрових квиль і, взявши за руку, в школу відвела.

Учітесь, читайте,

І чужому навчайтесь,

Й свого не цурайтесь.247

Так заповідав нам Тарас Шевченко.

В школі й у житті ми дізнались, яка прекрасна наша Вітчизна. Щоб відстояти її від посягання ворогів, не раз паші предки засівали своїми кістками береги Дніпра. Помираючи, вони заповідали й нам: "Зненавидь ругателя красивості земної, а ворогів землі твоєї зничтож". І ми завжди були готові грудьми зустрічати ворога, хто б він не був.

Повсякчас, навіть коли Україну злії люди робили для її дітей мачухою, і тоді вона залишалася дорогою вірним її синам. Тарас Шевченко немало зазнав лиха за неї, але любов до матері України горіла в його серці негасимим вогнем, бо "нема на світі України, немає другого Дніпра"!

Ще дорожчою стала нам Україна після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як пишний сад, розцвіла вона "в сім'ї вольній, новій" під крилом Радянської влади. Мудра ленінська політика возз'єднала розтерзану доти країну в державу, про яку мріяли віками і йшли за це на смерть кращі її сини. Дружба з народами Радянського Союзу помножила її сили і поклала край зазіханням сусідів на багаті надра, щедрі лани України.

"Царствено красива ця земля",— писав колись про неї Бальзак ш.

Був у захопленні і російський художник Васнецов²⁴⁹. "Я споглядав багато красот землі,— казав він,— але нічого подібного ніде не знаходив і певний, що й не міг би знайти".

До всього того наша Україна ще й надто багата. На її полях бувають найкращі сорти пшениці, цукрових буряків, росте виноград, бавовна, тютюн. Села утопають в зелених садках, і в надрах землі залягають величезні запаси кам'яного вугілля й залізної руди. А скільки ще не досліджених багатств! Вони не давали спокою німецьким імперіалістам. Ще в 1918 році німці спробували обернути Україну в свою колонію — не вийшло. І от вони знову пробують, уже руками фашистів, здійснити те, чого не змогли зробити понад двадцять років тому.

Але не зважив ворог, що багатство землі нашої — слава людей її. "Легше примусити Дніпро текти на найвищу гору, ніж нас обернути в невольників". Так відказала стара козачка, потрапивши до рук татар. Ми її сини. Україна запалала в огні.

Любов до Вітчизни і зненависть до її осквернителів заповідали нам попередники. І покоління наше не зраджує батьків, дідів і прадідів. Ідучи на бій з німецькими танками, Люба Земська, яка в ім'я життя інших офірувала своїм життям, казала:

"Україно, моя люба мати! Єдина в світі. Я твоя дочка, дочка українського народу, клянусь тобі священною пам'яттю нашого великого Кобзаря: буду мститися жорстоко, нещадно, кожною краплиною своєї крові!.."

Хіба її патріотичні почуття не перегукуються з такими ж почуттями Зависної 250, яка ще в сиву давнину висадила в повітря під собою бочку з порохом, сказавши перед цим: "Краще загинути, ніж дивитися в обличчя ворога, бачити його мерзенність!"

ТИСЯЧА ДРУГА НІЧ

Дош застав Абулькасіма Лахуті²⁵¹ в Ірпінському Будинку творчості, і він просидів з нами до самого вечора.

Ми ладні були слухати його розповіді хоч і до ранку, тому умовились разом і повечеряти.

За столиком сідало звичайно четверо. Цього вечора примостилися навколо всі, хто перебував у їдальні. Лахуті ніскільки не бентежило, що на нього спрямовано стільки пар очей. Він тільки лагідно посміхався. Усмішка ховалася під короткі вуса, уже посріблені літами. Сивіли вже й густі брови, під якими бігали неспокійні очі.

Смугляве обличчя, проста й мелодійна вимова з м'яким акцентом вирізняли його і серед українців, і серед росіян.

— Звідки ви родом, товаришу Гасем? — спитав один із нас.

Лахуті перебіг очима по присутніх — а чи всім це цікаво? Цікаво! Кожен надіявся почути від нього більше, ніж знали досі.

— Персія,— коротко відповів він.— Іран тепер називається.

Паузи ніхто не порушував новим запитанням, і Лахуті ще раз повторив:

— З Персії! — І знову замовк, ніби помандрувавши у думках з України в далеку Персію. І там перед ним, як на екрані, заблимали кадри з його життя, бо він посуворішав,— Це довга історія.

— Давайте і довгу.

— В 1907 році,— почав він зняковіло,— перські ліберали повстали проти шаха, вигнали його і домоглися конституції, але не надовго: за два роки шах зібрався з силами і пішов на конституціоністів. Хоч я мав тільки вісімнадцять років, але і я був серед них.

Стали захищатись. Дали й мені рушницю. Я вперше взяв її до рук і не знав, як з неї стріляють. Але довкола стріляли. Стрельнув і я і мало не вбив свого товариша.

Думав — і мене вб'ють, але заступився старий іранець. "Він ще малий",— каже. А може, тому, що було не до мене: тиснуло військо шаха. Ми відступили в гори.

За кожного вбитого революціонера шах платив гроші, але на доказ солдат мусив показати вуха й ніс забитого. Щоб більше заробити, солдати вбивали всіх, хто тільки траплявся їм на дорозі. Від того всі дороги були вкриті трупами.

Гори нас не врятували: оточило військо, і з тисячі чоловік лишилося живих тільки двоє.

Я потрапив до в'язниці, але втік. Щоб знову туди не потрапити, одягся дервішем, а дервіш міг навіть без документів ходити по всій країні.

У кожній окрузі серед дервішів були старші. Називали їх "царями". їм треба було платити податок, щоб мати право жебрати. Я цього не знав. Прибувши до одного міста, тинявся уже два дні, а до "царя" не з'являвся. Це помітили інші дервіші, схопили мене й потягли до старшого.

Перед "царем" треба було зразу впасти на коліна й простелитися по землі. Я й цього не знав. Стою перед ним, як бовдур.

— Ти чого не з'явився до мене? — грізно питає "цар".

— Бо я тільки сьогодні прийшов,— кажу,— я не знав.

— Собака! Навчіть його! — кричить.

Мене звалили на землю й почали дубасити по спині бамбуковими палицями. Та ще й хотіли видати поліції, але я утік у ліс. Блукав по ньому сімнадцять днів. Годувався дикими плодами й корінцями. А щоб не напали вночі звірі, клав навколо себе хмиз і запалював.

Одного дня, щоб побачити дорогу, виліз на високе дерево. З нього дійсно було видно дорогу, але по ній ішло військо. Зовсім близько, може, навіть хто й помітив мене. Хутко почав спускатися вниз і враз бачу під деревом тигра. Сидить і шкірить зуби. Навіть рикає. Я відчув, як ворухиться в мене на голові ЁЛОССЯ. Хутко подерся назад угору і просто перед очима побачив величезну голову полоза. Обкрутився аж довкола чотирьох дерев і висунув жало, як полум'я.

Я скам'янів: полоз проковтне мене. Тигр чекає внизу. Крикну — почують на дорозі.

В першу чергу треба було позбутися полоза. Він уже роззявив пащу, Я вихопив револьвер і стрільнув йому межі очі.

Полоз зів'яв, з шумом і тріском упав на землю. Тигр злякався полоза і щодуху кинувся геть. Вибіг на дорогу, солдати побачили і давай тікати.

Але мене все-таки впіймали і кинули до ями, повної живих і мертвих в'язнів. Нічим було дихати, а ще приходили вартові, з ліхтариками й били всіх по черзі.

Одного разу я заспівав молитву, якої навчила мене мати, що походила з турків і належала до якоїсь секти. Кожен член цієї секти, коли бачив свого однодумця в біді, мусив будь-що допомогти йому. Почувши цю пісню, солдат, що стояв на варті, підійшов до мене і тихцем сказав, що він теж належить до цієї секти і допоможе мені втекти. Зробив він це на другий день.

Я втік. В одному місці треба було перейти місток, але на містку стояло двоє солдатів. Я був певен, що вони полюють на мене, і хутко збіг до води. Солдати теж спустилися до річки. Було холодно, проте я увійшов у воду по горло й заховався за палю. Але солдати, мабуть, і не думали гнатися за мною, бо попрямували до дівчини, яка прала на березі білизну. Затулили їй рота і почали ґвалтувати. Уже звечоріло, і чути було тільки її крик. Згодом вона стихла. Реготали тільки солдати: "А ти кажеш, вона ще нічого не розуміє. Чудово розуміє. Бачиш, уже мовчить".

Нарешті замовкли й солдати. Потім почувся сплеск води. Солдати десь зникли, а до палі прибився труп дівчини. Тоді я й сказав: "Помщуся за тебе, дівчино!" І подерся назад на берег.

Ще довго тинявся я в горах. Одного разу обірвався із скелі і, зовсім знеможений, заснув. Сниться мені чудернацький сон, ніби одна частина мого тіла попала в пекло, і там її нестерпно печуть вогнем. Інша потрапила в рай, і їй там дуже холодно. А коли прокинувся, побачив, що лежу па снігу проти сонця.

Внизу було якесь село. Скрізь ловили революціонерів і вбивали камінням, бо за переховування шах жорстоко карав. З цього села, мабуть, кілька чоловік пристало до повстанців, бо вже видно було попалені хати, зруйновані! садиби. "Значить, відбули вже покарання",— подумав я. І вирішив спуститися з гір. Я вже не міг іти. Потовчений, голодний і знесилений, міг тільки повзти.

Коли підповз до околиці, мене помітили і побігли з сердитими вигуками назустріч. Але в цей час з протилежного боку в село в'їхав партизанський загін, який вів Серго Орд-жонікідзе 252.

Я знепритомнів, а коли розплющив очі, побачив себе уже в білій палаті, а біля ліжка — лікаря в білому халаті.

Абулкасем Лахуті оглянув притихлих українських колег і лукаво посміхнувся:

— Уже дощ перестав. Я піду!

Ми дивилися йому вслід і думали: "Справді це його біографія а чи невідома новела з "Тисячі і одної ночі"?"

ЖЕБРАЧКА (Пам'яті Юрія Яновського)

Ми сиділи біля вікна і згадували минулі дні. По другий бік вулиці пробігла собака, боязко озираючись. І приятель несподівано спитав мене:

— Ви пам'ятаєте Фреду?

— Фреду? Яку Фреду? — закліпав я очима.

— Фреда, собака з повісті Голсуорсі 253,

— Нагадайте!

— Я нагадаю вам тільки те місце, де Фреда лежить біля порога концертного залу й заглядає в обличчя кожному, хто виходить. Вона, як завжди, чекала на свого господаря, якого ще напередодні забили на дуелі.

Я заплющив очі. . — Так, пригадую.

Але перед моїми очима постала не Фреда, а Крапка. Собака мого друга Романа.

Є всі підстави називати Романа оригінальною людиною. Він жив якось не шаблонно. І одружився не шаблонно, не звичайно покохав дівчину і взяв її за дружину, а виборов. І собаку собі завів не звичайну, а розумну собаку.

Про це варто розповісти.

Трапилося так, що маленька, з приємною усмішкою дівчина Вікторія припала до серця не тільки Романові, а і його приятелю. Вона знала про це, але не давала переваги ні тому, ні другому: обидва ставні, обидва дужі і вродливі. Навіть чуби в обох однаково русяві, що, мабуть, найбільше вабило дівчину, бо сама вона була смуглява, як циганка.

Роман і його приятель нізащо не хотіли поступитися один одному. Залишалося вирішувати справу тільки силою. І тому, коли вони якось опинилися на скелі біля моря, не умовляючись, почали боротися. Той, хто піддався б і ступив хоч на крок назад, полетів би вниз на гостре каміння.

Це сталося б з Романовим суперником, коли б його в останню хвилину не утримав на краю безодні сам Роман.

Все це бачила їхня дівчина, і з того часу стала Романові за дружину.

Потім вони і жили не шаблонно: одне до одного зверталися на "ви" і собаку завели собі якусь оригінальну: без хвоста, рябенька, чистенька, з очима, які ледь не говорять. В хвилини відпочинку Роман кликав собаку, брав грудочку цукру й наказував:

— Крапко, потанцюй!

Собака незмигтно дивилася на ласощі, але пози не міняла.

— Не хочеш цукру? Ну, потанцюй! — вдавано сердився Роман.

Крапка неохоче зводилася на задні ноги й починала повільно повертатися під його рукою, в такт крутячи обрубок хвоста. Після цього Роман гладив її по спині, а Крапка з насолодою хрумкала зароблений цукор.

Коли розпочалася війна з німецькими фашистами, Роман пішов на фронт, а Вікторія мусила евакуюватися у далекий тил. Робилося це поспішно, і про те, щоб узяти з собою ще й собаку, не могло бути й мови: вагони були переповнені людом.

Хатня робітниця Даша не виявила бажання евакуюватися разом з господинею — на неї й залишили собаку та квартиру.

Коли фашисти захопили Київ, того ж дня двоє солдатів з автоматами вдерлися в Романову квартиру, оглянули до смаку обставлені кімнати, навели на Дашу автомати й показали на двері.

Робітниця лупала переляканими очима. Солдати гукнули:

— Век!

— А меблі, а килими? — проказала крізь сльози Даша.— З мене ж питають, як повернутися. Ще подумують, що Дата... Та я ніколи й крихти чужої...

Солдати не вслухалися в її мимрення, а ще голосніше крикнули:

— Век, век!

— А собака? — показала робітниця на Крапку.— Її ж мені припоручила хазяйка: "Ти ж гляди, Дашо..."

Крапка, звикла до ласки гостей, здивовано кліпала очима. Солдат мовчки викинув її ногою за поріг, туди ж випхнув і робітницю.

Даша сіла на сходах і гірко заплакала. З неї ж питають... На її сльози ніхто не звертав уваги, бо голосили тоді майже в кожній квартирі. Налякана солдатами, вона вже побоялася вернутися в кімнату навіть за своїм шматтям, а в чому була, так і пішла на село до знайомих. Крапка потрюхала слідом.

На вулиці її оглушили скрегіт танків, рев клаксонів, перестук мотоциклів, і вона боязко тулилася до жінки, яка щоденно її годувала, виводила гуляти, а коли залишалися вдвох, то ще й говорила до неї.

Крапка не знала, як надовго пішли з дому Роман і Вікторія, тому, опинившись із Дашею аж за містом, захвилювалася. Вона нікуди не бажала йти з дому, і хазяї вже, може, повернулись. Крапка зупинилась. Але Даша йшла далі. Крапка пробігла ще декілька кроків і знову стала, присіла і почала нервово дрібцювати передніми лапами, навіть тихенько заскімлила, але Даша не зупинилась. Вона все ще продовжувала плакати і проказувала: "Ти ж гляди, Дашо... А вони ружо межі очі..."

Крапка задрібцювала ще нервовіше, а коли на дорозі показалася купка солдатів у рогатих касках, підібгала обрубок хвоста й кособоко потрюхала назад до міста.

Перед дверима квартири зупинилась і почала пильно дивитися в щілину між стулками, сторожко прислухаючись. Від кожного шереху в квартирі Крапка здригалась і ще пильніше дивилася на щілинку. Коли шерех ставав виразніший, вона коротко скімлила, навіть кілька разів дзявкнула, але двері не відчинялись.

Почало сутеніти, електрична лампочка під стелею залишалася сліпою. Собака прилягла під дверима. Час від часу по її гладенькій шерсті, як хвильки, перебігала дрож — певне, їй все ще уявлялися солдати в рогатих касках і з автоматами.

Двері відчинилися тільки вранці. Крапка радісно завертіла обрубком хвоста і хотіла просунути між стулками дверей свою суху мордочку, як наткнулась на той же пропахлий потом чобіт. На цей раз солдат ударив собаку чоботом ще дужче.

Крапка грудкою скотилася вниз, схопилась на ноги й вибігла в двір. Коли солдат пішов із двору, вона знову скралася до дверей. Тепер їй хотілося не тільки побачити своїх хазяїв, а й їсти, проте ніхто до самого вечора не відчинив, а увечері прийшов той самий солдат, і вона тепер уже сама відбігла од дверей. З голоду згадала про кухонні покидьки, але ящик виявився порожнім, і тому, коли в дворі з'явилася жінка з кошиком, Крапка, принюючись, побігла слідом.

Жінка проходила повз булочну, з якої завжди пахло печеним хлібом. Собака почула цей запах і тепер зупинилась. Навіть присіла. Може, гадала, що зараз вийде Даша з теплим хлібом? Від нетерпіння Крапка нервово здригалась.

Із дверей булочної вийшла не Даша, а незнайома жінка з булкою в кишені. Однак на Крапку вона не звернула ніякої уваги. За жінкою вийшов із чорною хлібиною в руках дід. Він тут же відломив собі краєць і почав жувати. Крапка заскімила, але дід тільки байдуже зиркнув на неї. Собака звелася на задні ноги і навіть витягла вперед свою тонку мордочку. Дід зупинився і вставився на неї, проте не виявив наміру кинути їй хоч шматочок хліба. Тоді вона почала повільно повертатися на задніх лапах, крутячи в такт обрубок хвоста. У діда зволожіли очі, він важко зітхнув і кинув їй недоїдений краєць.

Крапка тепер стала бігати до булочної щодня. Тут все більше й більше ставало жебраків. Вони вже звикли до рябої собаки й не проганяли її, і Крапка присідала осторонь. Коли з булочної виходив покупець із хлібом, вона зводилася на задні ноги й починала танцювати, в такт крутячи обрубок хвоста. Люди зітхали й кидали їй шматочки хліба.

Так тривало, аж доки одного дня біля булочної не з'явився німецький солдат з автоматом. Крапка впізнала його по пропахлих потом чоботях і враз вишкірилась. Солдат не захотів обходити собаки, а скористався уже з автомата.

Роман прибув до звільненого Києва разом із військовою частиною. Місто нагадувало на смерть поранену людину: в центрі не було жодної вулиці, яка б не скидалася скорше на стежку в захаращеному яру. Навіть мряка й туман не могли приховати ран, заподіяних столиці України фашистськими окупантами. Між такими ж руїнами він ішов, цікавий знати, що сталося з його домівкою, і несподівано біля булочної побачив собаку.

— Вижила, Крапко! — радісно вигукнув Роман.

Ряба собака з обрубаним хвостом і з очима, як тернини, байдуже глянула на високого чоловіка й відійшла.

— Не впізнала мене, Крапочко? Правда, за три роки й три місяці можна й забути. Схудла, бідняжка. Ну, тепер поправишся. Всі поправимось...

Він говорив до собаки вголос, бо на довгій вулиці маячили тільки поодинокі постаті, які ніби розпливалися в тумані.

— Значить, і Даша десь тут. Який я радий, що застав вас живими. Мабуть, прийшла за хлібом? — Роман заглянув через вітрину до крамниці: полиці світили ребрами.— Ще не наладили пекарні, Крапко.— Серединою вулиці по вибоях пхав поперед себе візок з хатнім начинням забрьоханий чоловік. І хоч був незнайомий, радо привітався.

— Нема нічого кращого, як повертатися до хати. Кляті німці усіх вигнали за місто!

— Може, й вас вигнали за місто, Крапко? — стривожено запитав Роман.— Ну, тепер усі повернемося додому. І Вікторія незабаром прибуде. Чуєш, Крапко? І не сама, а привезе ще й двох сиріток — Петрика й Гапочку. Нащо привезе? А де ж їм діватись? Батька їхнього забито на війні, а матір повісили кляті фашисти. А вони маленькі, як жовтороті пташенята, і такі гарненькі. Ти б послухала, як братик розмовляє з сестричкою. От, каже, дурна дівка, ніяк тебе не навчиш! Тепер у нас весело буде в домі. Ти їх полюбиш і будеш їм танцювати. Не забула ще?

Собака все ще трималась на віддалі.

— І досі не впізнала? —уже з ноткою образи в голосі проказав Роман. — Погана ж у тебе пам'ять. Але чекай.— Він пошукав по кишенях і знайшов грудочку цукру.— Тепер потанцюєш?

Собака задерла голову на цукор, закліпала очима, але на Романові слова ніяк не реагувала.

— Не бажаєш? Ну, гаразд, ще пригадаєш. На, візьми!

Собака не спокусилась і на цукор, і він тільки тепер помітив, що в неї плямисті вуха, тоді як у його Крапки вони були білі.

Роман розчаровано посміхнувся із своєї помилки і, в надії побачити дома і Дашу, і Крапку, прискорив крок.

ЗА КАРПАТАМИ

Відбувалася сесія Верховної Ради УРСР 254. Перша після звільнення Києва від фашистських окупантів.

Десь годині о восьмій нам сповістили, що в Москві міністр закордонних справ СРСР підписав угоду з міністром закордонних справ Чехословаччини про приєднання до Радянської України Закарпаття 255.

Радісні вигуки і аплодисменти навіть не дали промовцю закінчити повідомлення. Біля мене сидів Юрій Яновський. Він стусонув мене в бік так, що я аж урвав ляскання.

— Закарпатська Україна, Петре!

Я з такою ж силою штовхнув Юрія Смолича 256:

— Закарпатська Україна, Юрко!

— От би полетіти туди зараз! — висловив один з нас думку.

Це припало нам до душі.

Тієї ж ночі потрібні документи вже були у нас на руках, а об одинадцятій дня ми перелетіли Карпати. Однак звістка випередила нас.

Шкода, що ми ще не змогли бути там, щоб самим побачити й почути, як серед темної ночі задзвонили у всі дзвони по селах і містах, загули гудки на фабриках і заводах, заграла музика, а в горах, може, вперше не сумовито, а радісно затрембітали трембіти.

Опівдні до Народної Ради 257 посеред невеличкого майдану почали сходитися на мітинг.

Ми були першими посланцями із країни, яка в Жовтневу революцію скинула царів і богів, панів і глитаїв. Із країни соціалізму, що не тільки вистояла перед навалюю німецького фашизму, а й стерла його на порох.

Юрій Яновський — високий, ставний, з вольовим обличчям і розумними очима, то морщить лоба, то ледь помітно усміхається. Юрій Смолич ховає свої очі за окулярами, але настрої відчувається і в тому, як ступає людина по землі.

А ступали ми трохи розгублено, розуміючи, що на нас дивляться тисячі пар очей. Що розглядають вони не нас, а не знане їм досі царство соціалізму.

Наші груди сповнює гордість, наша хода стає твердою.

За таку хвилину не шкода віддати й життя!

Народ прибуває. Світить сонце, синіють Карпати, повітря насичене ароматами квітів. Від гірської річки Уж тягне прохолодою.

Нарешті почався мітинг. Його відкрив із балкона Народної Ради Іван Турянич 258, секретар ЦК Закарпатської

Комуністичної партії. До цього він очолював Закарпатську червону профспілку, тому був усім добре знайомий. Зараз кожне його слово сповнювало радістю серця присутніх.

Від нашої бригади довелося говорити мені. З багаторічного досвіду я вже знав, що краще менше, та краще, тому обмежився тільки привітанням закарпатців з радянським громадянством та поясненням, яких прав надає це громадянство.

Ознайомлення з краєм ми почали на другий день. До нашої трійки приєдналися ще Олександр Ільченко 259 і Василь Кучер 260, які прилетіли як кореспонденти від центральних газет. Четверо нас сіло в автомобіль, а п'ятий — Василь Кучер — на мотоцикл, і рушили на схід.

"Закарпатська Україна,— читаємо ми,— втратила зв'язок з іншими руськими землями ще в X столітті. Мадяри, полонивши Закарпатську Україну, відгородилися від північного сходу не тільки горами, а й фортецями. В Хусті, на високій горі, ще й досі стоять руїни замку, збудованого угорцями в 1090 році.

До XIII століття угорці були під впливом Візантії, і їхні князі часто-густо одружувалися з руськими князнями — може, тому руська культура і віра не зазнавали ще утисків з боку Угорської держави. З XIII століття Угорщина підпадає під вплив Рима і входить уже в орбіту західної культури. Проте Угорська Русь, як звалася тоді Закарпатська Україна, не піддається новим впливам і намагається дотримуватись східних традицій.

В XVII столітті угорська монархія починає політику активної "уніфікації" всього населення Угорщини. Закарпатська Україна від цієї загрози замикається в своїй руській церкві та школі і тим рятує свою культуру. Але вищі верстви зраджують своєму народу і мадяризуються, самі стають провідниками чужоземного впливу".

Юрій Яновський підводить голову від книжки, пускає замислені очі кудись вдалину і скрухо крутить головою.

"Лишившись без освіченої верстви, народ не міг розвивати свою культуру. Його сили вистачило лише на те, щоб зберегти ті цінності, які

він набув ще в перші віки християнства, а також цінності, принесені колонізаторами, що заселяли Закарпаття після розпаду Київської Русі.

За аристократією поступово відійшла й інтелігенція. Простий народ не міг підтримувати зв'язків із Східною Україною і продовжував нидіти в "церковній культурі". І тільки далеко пізніше, аж в XIX столітті, пробуджується цей народ і намагається відновити майже аовсім втрачені зв'язки із загальноукраїнською культурою..."

Я силкуюся пригадати.якусь нитку цих зв'язків у минулому, навіть у недалекому, і не можу. Монархічні й буржуазні устрої держав, що накладали лапи на обидві України, пильно стежили, аби ці зв'язки не розвивались.

Українська літературна мова й культура далеко пішли

вперед, проте закарпатська інтелігенція, ставши жертвою

політичної гри своїх сусідів, які відтягали її увагу від Над-

дніпрянської України, не знала ні Котляревського, ні Па-

наса Мирного, ні Лесі Українки, ні Коцюбинського. Навіть

творчість Тараса Шевченка була маловідома. Не дійшли

сюди і твори класиків великої російської літератури XIX —

XX століть. Серед певної частини інтелігенції поширилася

мова, запозичена з "славенороських" книг XVII —XVIII

століть, мова, яка нагадує сумнозвісне "язичіє", що його

пробували насаджувати в Галичині. Далека від народних

джерел, застрягши на давнім-давно перейдених етапах роз-

витку, ця мова, зрозуміло, була не українською і не росій-

ською. ^,

— Може, малоросійською?

— Почуємо, побачимо! — каже Юрій Яновський. Їдемо рівною, як стіл, дорогою із залізобетонних плит.

Ліворуч зелені хребти Карпат, на схилах — виноградники, праворуч — долина, по якій біжить Тиса. За річкою вже Чехословаччина.

Саме в цій долині родить виноград, із якого виробляють "Променисте", визнане на конкурсі вин за найкраще в Радянському Союзі.

Дорога обсаджена яблунями. На них дозрівають плоди.

— А хто ж їх стереже? — питаємо шофера.

— Орендатор,— відказує водій.— Наймає сторожів, аж доки збере врожай.

— У кого ж він орендує?

— Як у кого? Місто посадило, місто й гроші бере. Мукачеве. Он уже видно!..

У маленькому місті є бульвар і зелений сквер. Є кірха, церква православна з хрестами над банями, і церква з півником на шпилі — реформаторів.

Хоч місто проіснувало тільки дев'ять століть, але сліди старовини вже спливали за водою. Стиралася пам'ять і про опришків Довбуша²⁶¹, які навідувалися до Мукачєвого.

— Ви зверніться до діда Поповича,— каже чоловіча, у якого я спитав про Довбуша,— єго воспоміанія всегда ін-тересантні. Тільки надо ідті протівно!

Я пильніше придивляюся до мого співбесідника. Йому років тридцять, зодягнутий у чепурний костюм, на голові капелюх. Повз нас пройшов парубійко з текою під пахвою, з пронизливими очима і сигареткою в зубах. Я повів за ним очима.

Мій співбесідник послужливо сказав:

— Журналіст! Всегда нашол что-нібудь кстаті.

Я ще не чув тут такого "язичія" і тому здивовано спитав:

— Пробачте, ви тутешній?

— Сам я з Ужгорода, а служу тут.

— Я балакав із гуцулами, у них чиста українська вимова. А якою мовою говорите ви?

Мій співбесідник викривив губи і поблажливо від-" казав:

— Гуцули неграмотні, тому й говорять по-простому, по-українському. А я пространітель руського языка.

— І багато вас, пространітелів, на Закарпатті?

Співбесідник, мабуть, учув у цьому запитанні щось незвичайне, забігав маленькими очима по вулиці і, когось побачивши, прискорено подибав до нього.

Ми зупинилися переночувати в готелі. Крім нас, мабуть, більше нікого не було, бо коридорний і кастелянша весь час вертілися в наших кімнатах. Згодом виявилось, що вони були й господарями готелю, який розташувався на весь поверх великого будинку. Деяка мебля була вже зсунута з своїх місць. Здавалося, і господаря теж хтось зсунув з місця. Він весь час важко зітхав.

— Щось трапилось? — питаю.

— Націоналізація. Треба до Угорщини тікати. Туди ще, хвалити бога, не дісталися більшовики.

Другого дня відбулася в кінозалі зустріч з місцевою інтелігенцією. Це було зворушливе і радісне відчуття: ми ніби знову творили революцію. З перших її днів!

Знайшовся і тут "пространітель руського языка". Він довго і старанно псував російську мову і був не тільки здивований, а навіть невдоволений, коли йому дали зрозуміти, що його місія шкідлива.

За тридцять кілометрів розташувалось друге місто — Берегове. За нашою машиною, як і раніше, торохтить мотоцикл. Десь на півдорозі не чути стало торохкотіння. Озиралися — мотоцикла ніде, не видно. Надворі вечоріє. В'їхали в село.

Заможно живуть люди: будинки вкриті бляхою, паркани глухі й високі, садки зелені.

На Радянській Україні такі господарі стріляли в активістів з обрізів.

— Хто тут живе? — питаємо водія.

— Мадярські куркулі.

— І всі такі хазяйновиті?

— На чужих землях і я б став хазяїном. Наших дядьків правдою і неправдою виперли в гори, а самі виноград садять. Ви ще не були на верховині? *

— Цікаво?

— Атож. Біля хати три кроки в один бік, три в другий, обложить камінням, наносить ґрунту з долини і сіє, що хоче,— ячмінь, жито. Тільки пшениця не встигає визріти. Бараболю більше садять. А щоб до школи — через бескеття за сім-вісім кілометрів. Як ти малюка пошлеш. І ростуть неписьменні. А тут два кроки — й школа. І вчать по-своєму, не те що наших,— і по-мадярськи, і по-чеськи, тільки не по-нашому. Хіба тепер уже... Ось і школа їхня.

Мотоцикла все ще не чути.

— Давайте почекаємо. Що могло трапитись? Чого він відстав?

— Бензин, мабуть, кінчився,— каже водій.— Позичать у когось і наздоженуть нас

Ми пробули в селі з півгодини. Василя Кучера не чути.

— Наздоженуть,— заспокоює шофер.

В Береговому на нас чекали. Та коли б щось і трапилося з ним небезпечно, ми б не в змозі були допомогти без місцевої влади, а влада в Береговому.

Звістка про те, що десь запропастився один із наших товаришів, у Береговому зчинила переполох. їм краще знати тутешнє становище, і тому ми занепокоїлись. На наше прохання послали шукати пропалого кілька озброєних людей на машині.

Настала вже й ніч, ми пішли до ресторану на звану вечерю.

Вечерю влаштувало окружне керівництво. Крім нас ! секретаря окружкому з дружиною, були ще, мабуть, місцеві службовці, а серед них і піп-розстрига. Рясу він скинув, певне, недавно, бо цивільний одяг сидів на ньому незграбно. Щоб приховати свій настрій, намагався бути невимушеним, лихословив до діла і без діла. Пробирав навіть танцювати, але виходило теж незграбно, проте дами мило усміхались. Прикрасив вечерю секретар окружкому. Вдвох з дружиною вони артистично і саме так, як танцюють мадьяри, виконали чардаш.

В цей час з'явився Василь Кучер. Приїхав на попутній підводі.

— А мотоцикл?

— Зламався, чортяка! Насилу дотягли до кузні в селі. Лагодять, а я тим часом пішов до якоїсь пані, живе за селом.

То ваша, білоемігрантка!

— Зраділа, як рідному. Все допитувалася, чи є ще Волга, чи є Дніпро. Аж тепер, мовила, я знову почуватиму себе людиною. А в цей час входять троє дядьків. Із місцевого комітету. Ну, пані, кажуть, кури, гуси, качки й

поросята ми вже переписали. Вже вони не ваші, а народні. І все оце начиння теж народне. Клуб тут буде, а може, школа. А ви переселяйтесь в одну кімнату. Пані тільки блим-блیم. Не дуже й злякалась. Думаю, що значить практика. Надів шапку й пішов. Трандулет ще не полагодили, а тут дядько деренчить возом. "Куди?" — питаю. "На Берегове!" Сів і поїхав.

— А ми послали вас шукати!

— Зустрічав уже за селом. Четверо на машині.

Один з них з'явився в ресторан опівночі і збентежено сказав секретарю окружкому:

— Проїхали мало не до Мукачєвого, ніяких слідів!

— Сліди ведуть он до того столу,— відказав секретар, указуючи на Кучєра.

Зустріч із берегівцями була відмінна вже хоч би тим, що наші промови тут же перекладали на угорську мову, а це перешкоджало тій індукції, яка досягається у великій мірі через слово, через інтонацію, через музику речення.

Перед початком зборів між двома групами берегівців виникла суперечка.

— Ну, от нехай нас розсудить товариш.— І вказують на мене.— Ви, може, й не віруючий, але, кажуть, комуністи чесний народ. Скажіть, будь ласка, яка релігія більш правильна— православна чи католицька?

Питання було несподіване, але залишити його без відповіді нерозумно і явно на шкоду радянському авторитетові. На думку спав народний анекдот, і я розповів його)

— Іде чоловік по ярмарку, бачить, сидить баба на мішку, а краму не видно.

— Чим, бабо, торгуєш? — питає дядько.

— Чортами торгую,— відказує баба.

— То відбери й мені пару, та найкращих!

— Чи чуєш, чоловіче божий, чорти завжди чорти. Всі однакові!

Отак,— кажу я,— і з релігіями.

Хто зрозумів зразу, кому переклали. Закліпали очима і враз вибухнули сміхом.

Проїхали ще з тридцять кілометрів і прибули до міста Семлюша. Властиво, це скорше село, яке витяглося понад шляхом і має панський двір. Господар утік із німецькими фашистами, а в його старовинному будинку розташувалися окружні установи. У великій залі розписані на історичні теми не тільки всі стіни, а й стеля. Маляр був непоганий, але сукупність картин не прикрасила кімнату, а, навпаки, зробила її схожою на розмальовану банку для ле-денців.

Оселили нас у будинку мадярського офіцера, який відступив з німцями кудись на Будапешт. Новенька ще вілла стояла за містом серед виноградників і, хоч тхнула пусткою, приготувала для нас несподіваний сюрприз.

В одній з кімнат, на каміні, стояло кілька мідних гільз з-під 75-міліметрових снарядів. На гільзах було щось вигравірувано. Ми зацікавились. Першим вигукнув Янов-ський:

— Київ. Товариші, наш Київ!

На одній скупих рисах був видряпаний Софійський собор 262.

— А ось Лавра 263,— сказав уже Смолич. Третього малюнка ніхто не вгадав.

— Пізнали? — озвався секретар окружкому. — Як вони сюди попали? — питаю.

— Дуже просто — господар цього будинку був комендантом Києва, коли його окупували німці.

— А де він зараз?

— Це вже більше нікого не цікавить. Ми зробимо у цій віллі будинок для приїжджих. А то в Севлюші ніде й переночувати.

— А що означає Севлюш?

— По-мадярськи — місто винограду.

— То чому ви мусите ще й зараз користатися цією назвою? Назвіть — Виноградне!

Ця думка прийшла нам в голову, ще коли тільки ми сюди приїхали, і тепер її радили місцевому керівництву гуртом. Навіть розповіли, як цього домогтися.

Певне, наша думка припала до серця севлюшцям, бо незабаром місто вже стало офіційно іменуватися — Виноградне.

Побували ми і в Хусті, для чого проїхали ще близько тридцяти кілометрів. Тепер уже дорога петляла між горбів. Ми в'їхали в гори. І саме місто притулилось до високої гори з руїнами замку, як метелик до груші.

Наша група збільшилась ще на одного киянина. Ми вже під'їздили до міста, по боках вулиці — халупи, які можна побачити в кожному містечку на Поділлі. Але було щось і своєрідне. Кинувся у вічі завулок, по обидва боки якого тяглися акуратні котеджі. Виявилося, що увесь завулок забудований будиночками місцевих учителів.

— Осюди б Дмитра Косарика 264: він обов'язково в своїх промовах згадував би про розумний захід.

Я ще не закінчив думки, як нас обігнала машина. З вікна спочатку висунулася рука, а потім і стрижена голова.

— Здрастуйте, товариші!

— Косарик! Слово честі, Косарик!

— От уже дійсно легкий на спомин!

До міського театру зійшлося стільки люду, що зала не змогла всіх умістити.

Саме на цих зустрічах ми відчували, як ніколи, радість бути посланцем Нового світу!

В Ужгороді над дверима до одного будиночка я прочитав вивіску: "Химическое чистилище". Мимохоть посміхнувся, а коли побачив ще над одною крамничкою із змішаним крамом вивіску "Смешные товары", стало вже не смішно, а боляче. Закарпатців позбавили не тільки рідної, а й будь-якої мови.

З тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року Закарпатська Україна підпадає під владу чехів, але ще користується деякою культурною автономією. В 1935 році навіть вийшла збірка — "Альманах підкарпатських українських письменників". Тут ми бачимо імена українських письменників, які активно працюють і в радянській літературі,— О. Маркуша²⁶⁶, М. Томчанин²⁶⁶, Боршоша-Кум'ятського²⁶⁷, Луки Дем'яна²⁶⁸,

В 1939 році Гітлер віддав Закарпатську Україну знову Угорщині. Настають страшні дні: українську мову забороняють, громадських діячів кидають за ґрати, залишають на волі тільки тих, що визнали себе "угоросами". Письменники знову випускають "Литературный альманах" російською мовою, хоч ця мова звучала в устах Г. Дунаєва надто одіозно — "Два дня тому назад опорожнився госпиталь". Склад авторів, мабуть, був пропущений через гарне "химическое чистилище", бо тих, хто брав участь у попередньому альманасі, тут уже не було.

Почалася знову мадяризація. А коли ми ще додамо вплив румунської мови, яка теж починається за Тисою, та ще словацької, тоді стане зрозуміло, чому в Ужгороді торгують "смешными товарами".

Для більш повного уявлення про Закарпаття ми, повернувшись до Ужгорода, поїхали ще в протилежний кінець. Тепер із нами вирушила і товаришка Палько, секретар ЦК Комуністичної партії Закарпатської України. Взяла з собою і сина, який приїхав до неї з Києва.

Забралися ми тоді далеко в гори, де був красивий водоспад, а довкола ліс і ліс. На зворотному шляху побачили хутірець хат на десять; за винятком однієї, вони були без димарів. Завернули до першого двору, в якому на колодках сиділи люди. Впало у вічі, що всі, навіть малий хлопець, мали зоби на шії.

Сиділи босі, тільки один чолов'яга, давно не голений, був у солдатських черевиках та в обмотках. Довідавшись, що ми з Радянської

України, він зрадив і почав розмовляти такою мовою, що важко було зрозуміти, а всі сусіди дивилися на нього із заздрістю. Виявилося, що за першої світової війни він потрапив у полон до росіян. З того часу береже й черевики, одержані в Росії, і надіває їх тільки в свята. Був певен, що розмовляє з нами по-російськи.

— Чого це у вас на хатах немає димарів? — питаю на гурт.

— Дим знайде собі, куди вийти,— відказує колишній вояка.— А буде димар — плати наложеніє!

— А скільки років вашому хлопчикові? Хлопець знімає і сховає голову за матір.

— Шістнадцять, пані,— відказала його мати. Палько здивовано звела брови.

— Кажете, шістнадцять?

— Атож, пані, шістнадцять було на першу пречисту.

— Та яка там я пані. Така, як і ви. Так тобі, хлопче, справді шістнадцять?

Хлопець, не розуміючи, в чім його провина, злякано поступився за матір. Занепокоїлася й жінка і вже затуляє малого. А Палько аж розхвилювалась.

— Він же вдвічі менший за мого Юрка. Гляньте, йому теж шістнадцять років.

її Юрко справді видавався парубчаком проти жовтого, худенького хлопчика. Людям не вірилось, але Юрко, хоч і був мало не вищий за свою

матір, усе-таки ще по-дитячому посміхався. Почали криво посміхатися й хуторяни.

— Тепер бачите, люди добрі, що то є Радянська влада? За Радянської влади він народився, за Радянської влади й виріс, а я дівкою ще працювала на фабриці, потім училася, а тепер служу. І ніколи було багато з ним няньчитися. Був би і ваш синок такий, як мій Юрко, коли б ріс на радянській землі. Прощайте, товариші!

Ми вже виїхали на дорогу, а хуторяни все ще стояли, мов зачудовані.

ЛУКІЯ

Пасажирський поїзд прибував на маленьку станцію надвечір. На дві хвилини на пероні здіймалася метушня, ніби люди починали гратися в хрещика. В ній не брали участі тільки двоє старих, що стояли на одному місці проти пакгаузу і пильно придивлялися до вагонів.

Я їх бачив уже кілька разів. Сухий дідок завжди був у сукняній куртці з синіми кантами, баба, мов черниця, запнута чорною хусткою і в такій же чорній одежині.

Поїзд уже віддалявся, а вони все ще стояли на спорожнілій платформі і перебігали старечими очима по вікнах вагонів.

— Дивна пара,— сказав я, кивнувши в бік перону.— Мабуть, це єдина розвага для них.

— Для Цимбалів? — озвався пасажир, який сів на цій станції.— Дочку виглядають!

Це була нагода скоротати час у дорозі, і я задав питання, на яке можна відповісти двома словами, а при бажанні розповідатимеш і цілу ніч.

— А де їхня дочка?

Ми зайшли до купе й сіли одне напроти одного. Новий пасажир спершу подивився у вікно, за яким, ніби наввипередки з поїздом, пробігав перелісок, важко зітхнув і тільки по тому відказав:

— Кажуть, дасть бог лихо, то дасть і розум, а виходить навпаки. Цимбали — мої сусіди. І Лукія, їхня донька, росла, можна сказати, на моїх очах.

Від цього пасажира я й довідався, що дівчина гарно вчилася в школі, була активною комсомолкою, тому батьки її мали всі підстави пишатися нею перед сусідами. Самі вони були малописьменні, а дочку поклали будь-що вивести в люди. Теїєр двері для всіх відкриті: хочеш — на % лікаря вчися, хочеш — на вчительку.

— Про вчителювання мріяла і Лукія. Особливо після того, як комсомольці старших класів почали допомагати вчити уроки учням молодшим. Лукія теж допомагала моєму ледарю,— каже пасажир, посміхнувшись.— А дівчатам це мов ляльками бавитись. Слухаю, малий читає:

"Перед школою учні посадили алею з тополь. П'ятий клас посадив чотири дерева, шостий на одне дерево менше, а сьомий на три дерева більше, ніж п'ятий і шостий. Питається: скільки дерев разом висадили на алеї?" Малий морщить лоба, мимрить під ніс: "П'ять, і чотири, і шість..." А дивиться на кішку, яка лапкою ловить метелика на вікні.

"Давай удвох,— каже Лукія.— П'ятий клас посадив чотири дерева. Загни чотири пальці на руці".

Малий старанно відраховує чотири пальці, сині від чорнила, і чекає на другу команду...

"Шостий клас — на одне дерево менше. Значить, скільки — чотири без одного? Пальців не розгинай!"

Кішка шкрябає лапкою по шибці. Малий натужно кліпає очима. .

"Ну, то скільки? — ще раз питає Лукія.— Чотири без одного?"

"П'ять!" — радо вигукує хлопець.

"Так ти ж додав, а треба відняти",— терпеливо пояснює Лукія.

Коли доходять нарешті до правильної відповіді, як у книжці написано, малий схоплюється із стільця і на radoщах штурхає матір:

"Вийшла, вийшла задачка!"

"То ж Лукія вирішила",— відказує мати, ладна вже повірити, що в голові її сина теж щось єсть.

"Сам, сам,— кричить малин.— От хресті-бог, сам!"

"Ніякого бога немає,— повчально каже Лукія.— Бога вигадали багаті, щоб тримати бідних у покорі".

Малому байдуже, чи є бог, чи нема, але йому подобається, як до ладу говорить Лукія, мов у книжці написано, і він уважно дивиться їй у рот. Заслухалась і його мати, і Лукії здається, що вона вже улюблена вчителька.

Коли Лукія закінчила школу, вчителі теж радили їй добувати вищу освіту.

Находив час їхати до міста, і батьки засумували. Пенсії листоноші вистачало хіба що на найбільш необхідне в хаті, а вже щоб спорядити дочку,— одна ж вона у них,— на те треба шукати інших засобів.

Сюрчить цвіркун під піччю, а біля відчиненого вікна бубонить собі Цимбал, щоб його не почула Лукія, яка об-ляглася вже спати:

"Ніхто не скаже, що вона в нас дурна. Ростом, правда, не вийшла, а зате бог розумом не зобидив. Та хлопцям, щоб губки, щоб брівки. І щоб показна з себе. Ото їм до серця. А стане вченою,о, тоді зразу: "Як ся маєте, Лукіє Тимофіїв-но?" А до науки не дістають руки".— І Цимбал важко зітхає.

"Може б, ти в колгоспі дещо заробив? — каже ще тихіше Цимбалиха. — А я б ще спідницю продала".

"Ото забагатіємо",— перебив її роздратовано Цимбал.

"І за свою форму якогось карбованця вторгував би,— не — вгамовується дружина,— Чи ти хочеш паном і на той світ з'явитись?"

"Сорок років носив..."

"І вистачить. А я ще за грушки".

"Ти грушок ото насуши, то буде дівчині хоч поласувати чим. У місті і за грушу дай гроші".

До Києва було не так далеко, але стільки молоді хотіло набути вищу освіту, що з Лукіїним атестатом довелося їхати аж у Західну Україну.

Два роки вчилася Лукія в університеті, а на третій ураз загриміла війна з німецькими фашистами. У вогні війни згорів університет, згоріла й

Лукіїна доля. З того часу й почали її батьки ходити на станцію. Ідуть, збиваючи старечими ногами порох, і спрокволча перекидаються словами. А розмова одна.

"Хоча б написала",— бурчить батько.

"Може, дитині і вгору ніколи глянути,— захищає мати.— То ж треба стільки тих книжок перечитати, щоб дійти до розуму".

"Аби голова була здатна. Он начальник пошти так і не довчився. Хто до чого привержений".

"А ти думаєш, може, й нашій Лукії доведеться кинути ту науку? На стипендію не багато насправляєш спідничок. А воно й книжку треба, і в кіно захочеться".

"Щось придумаємо",— відказує Цимбал, глибоко зітхнувши.

За літом наступила осінь. Сивий туман завис на деревах. Крізь мряку проступає багниста бруківка до станції, По ній дигає, підпираючись костуром, стара Цимбалиха. Її посірілі губи шепчуть, ніби поруч іде й чоловік:

"Чи я тобі не казала, посвяткують ті свята й без тебе. Та хоч би одягся тепліше... Хіба ж такий послухає?.. А приїде дочка: "Де тато?" — Цимбалиха повертає голову, за-тушкану в теплу хустку, туди, де видніються над горбками хрести, і шморгає носом. Зморшки на щоках заповнюються сльозами.

"Приїде... Хоч би написала. Самій ніколи, подругу попросила б".

Був похмурий день, і, коли на цвинтарі виріс ще один горбик поруч з могилкою Цимбала, до мого знайомого в Києві прийшла дівчина

найматися в домашні робітниці. Вилицювате обличчя, сумні очі і вицвіле пальто.

— Як вас звати? — питає професор.

— Лукія,— відказує коротко дівчина. Домовились.

Робітниця добре справлялася з роботою, але весь час була чимось пригнічена. Розважити її могли тільки малюки, що бігали на подвір'ї. Вона присідала біля них, дбайливо обтрушувала порошок, дівчаткам прихорошувала бин-дочки.

І очі її робилися круглими й променистими. У неї навіть голос змінювався:

— Ніночко,— каже, наче виспівуючи,— я тебе не впізнаю: на тобі нове платтячко!

Дівча раде й відказує з хрипотою:

— І я себе не впізнаю.

Лукія посміхається, чого в домі ніхто не помічав. Але проходив хтось з дорослих, і Лукіїні очі враз гаснули, обличчя знову ставало вилицюватим, замкнутим.

Звертало на себе увагу ще й те, що Лукія розмовляла правильною літературною мовою. І якоюсь особливо мелодійною.

Це прикрашувало її набагато більше, ніж найкоштовніші брязкальця.

— Звідки ви така? — питає професор.

— З Полтавщини,— відказує протяжно.

— Ви десь учились?

— Треба жити своїм розумом.

— Як, як?

— Наука тільки заважає людям споглядати себе.

— Споглядати себе. Ви що, сповідуєте буддизм 269? Це ж тільки Будда дивиться'на свій пуп, щоб пізнати себе.

Професор гадав, що дівчина не добере нічого із сказаного і не стане навіть перепитувати. Але вона тим же тихим і рівним голосом відказала:
— Бог не в образах, а в ділах.

Це ще більше спантеличило професора.

— Цікаво. А давайте поговоримо.

Та Лукія, певне, не хотіла вести розмову на цю тему. Знайшла причину, щоб поспішити на кухню. У сусідів теж була робітниця. Одного дня вона зайшла на квартиру професора.

— А Лукії нема,— кажуть їй.

— Ой, я й забула, що сьогодні четвер.

— А хіба що, як четвер?

— Вона ж ходить на моління.

— Лукія, на моління? Вк давно її знаєте?

— Та ми ж з одного села.

— Ви теж віруюча?

— Хіба я дурна? То їй так пороблено в Судетах 27°, на каторзі. А може, через батьків. І досі наї них серце має.

Дівчина охоче розповіла про Лукію все, що знала: Коли Лукія повернулася з університету додому, в селі були вже німці. І в їхній хаті теж. Та й від хати лишилася тільки половина, бо другу половину батьки продали, щоб тільки вивчити Лукію на вчительку. Сусід трапився вредний: прийшли німці, і він уже перед ними на задніх лапках. Зустрів Лукію і каже: "Комендантові треба перекладача".

Лукія найкраще за всіх знала німецьку мову в школі. Нічого не сказала сусідові, тільки насупилась:

"Чи, може, на каторгу заманулось? До Німеччини!"

"Чи поженуть мене на каторгу, чи ні,— відказує Лукія,— а вас не мине Колима".

"Значить, хто кого? Гаразд, Лукіє Тимофіївно!" — уже просичав сусіда.

На другий день по дівчину прийшов поліцай з двома фашистськими солдатами.

Лукії нема. І батьки хрестяться-божаться, що не знають, де вона поділась.

Минає тиждень, два, поліція і в хату забігає, і засідку робить — Лукії нема. А в сусідньому селі саме трапився такий випадок. Була у батьків єдина дочка. Щоб не потрапити на фашистську каторгу, заховалася вона у тітки на хуторі. Староста чимсь настрахав старого, і той з переляку сам привів дочку до комендатури. Німці заарештували і батька, і дочку й обох повісили.

Лукіїні батьки ходили, мов приречені: знали, де переховується їхня дочка, й потерпали за неї і за себе. Сусіда це примітив і чомусь подобрішав. Навіть німців віднадив од двору.

Тоді Лукія повернулася до батьків. Але в кімнаті сусіди на неї уже чекав поліцай.

— Везли нас у ту прокляту Німеччину.— Робітниця, мов сходила на високу гору, перевела дух.— Везли, кажу, як худобу, в товарняках. Сидимо на своїх клунках і плачемо. Тільки Лукія мов закам'яніла: з лиця сіра, губи без кровинки. Дивиться в одну точку й мовчить. Хоч би сльозину пустила. А батьків же на пероні водою відливали.

"Чого тобі було додому приходити?" — питаємо. Мовчить, тільки губи ще дужче стискає. Отак ми й доїхали до тих Судетів. У нас рівно, а там гори. Гори й горе. Позначили нас номерками й ганяють, як арештантів, на роботу. Потім роздали селянам на ферми. До праці ми звиклі, не могли звикнути до приниження. Лукія з вищою освітою, а її хазяїн, мабуть, і в книжку не заглядав. Хіба що заможний— мав великий дім. А як ставився до Лукії? Посилав спати в хлів. Влітку і взимку, бо вона чомусь нижчої за німців раси. Лукія аж заслабла.

Визволили нас американці. Властиво, тільки перегнали у свій табір. Ми як на світ народились: співаємо, танцюємо. А крім наших, у полоні були ще й французи, бельгійці і ще різні...

"Чого радієте? — каже один.— Усіх нас за океан завезуть, в Америку. Тікайте до своїх, поки не пізно!"

А Червона Армія вже ось-ось. А нам що, довго збиратись? Три дні і три ночі пробиралися на схід, доки зустріли своїх. І французи з нами, і бельгійці. Бачили б ви, як вони зраділи червоним! Мабуть, уперше за цю каторгу й Лукія посміхнулася: зустріла земляка. Замурзаний, забрьоханий. Каже: "Від самої Волги йду!"

— Ну, і потім куди? — питає'вже професор.

— Куди ж, додому! У мене вже нікого не лишилося. Батьків фашисти розстріляли за те, що партизанам дали води напиться. А брати на фронті полягли. Лукія теж тільки день побула в батьків.

.— І більше вже не повернулася до університету? _— І не згадувала.

— То вона могла б усе-таки вчителювати в школі.

— Так їхня віра не дозволяє. Тепер же в школі бога немає. А ви знаєте, що ці сектанти витворяють? Самі не ходять і дітям забороняють іти в театр, в кіно, на концерти, брати участь в забавах. Не можна навіть читати книжки, газети, хіба що Біблію, Якись наче психічні.

— А хто ними керує?

— Цього не знаю. Чула, що різну там літературу потай засилають з Америки.

— Коли це з нею таке сталося?

— На німецькій каторзі. Ніби ума тронулась. Каже, треба думати не про тіло, а про душу. Тоді ходи гола!—робить несподіваний висновок робітниця.— А то ще й перебирає, щоб по-модному.

Бажаючи перевірити, чи справді Лукія належить до секти баптистів, або "Суботнього дня", професор поклав їй на стіл газету, в якій писалося саме про дикунство сектантів.

— Ось прочитайте, Лукіє,— сказав він.— Просто не ві-рється, щоб у нас таке могло зараз бути!

Але дівчина навіть не розгорнула газети. Професор не міг пригадати, щоб вона й книжкою якоюсь зацікавилась.

Сумніву більше не було.

— Ви знаєте, де знаходиться штаб вашої секти? — спитав, забираючи газету.

— У Москві,— спокійно відказує Лукія.— Не штаб, а правління.

— А всесвітнє?

— Раніше було в Німеччині, а тепер в Америці.

Значить, на випадок війни з Америкою,.. Вона не дала договорити.

— Шукайте ворога не навколо, а в собі.

— А ви розумієте, що ваші віруючі фактично роблять опір соціалістичному будівництву заради ілюзорного спасіння на небесах? Хай пасивний опір, але це справи не міняє. Ви, кажуть, були комсомолкою і розумієте, що той, хто тримається релігії, задкує до печерного віку. От не

захотіли прочитати цього листа в газеті, а в ньому пишеться, як віруюча, така, як ви, виколупала із зуба свого сина пломбу, поставлену в школі. Люди вже завойовують космос, а мати, навчена вами, тягне хлопчика в доісторичну епоху.

Лукія викривила губи і, мов до нерозумного, сказала:

— А в Біблії сказано інакше.

Професор враз розгнівався і на Лукію, і на себе, бо не знайшов слів, які б хоч трохи переконали дівчину в її абсурдній поведінці. Grimнувши дверима, вийшов з кухні, але тут же зупинився і почервонів з такої безтактності. "Ні, це не вкладається в голову: дівчина з університетською освітою, зросла в соціалістичному суспільстві і шукає істини у шарлатанів, які звичайно переслідують земну, надто земну мету. Вони ладні вигадати сто богів, аби тільки утримати старий лад. Але що спонукало цю дівчину шукати якогось бога? Німецька каторга? Так сусідська служниця теж пережила цю каторгу і не давалася на обман політичних шулерів. Вона казала щось про Лукіїних батьків. І досі має на них серце".

Професор став пригадувати, що вона ще говорила. Він сам був батьком і знає, як іноді добро обертається на зло. Вона ж мусить зрозуміти! Професор рішуче повернув до кухні.

— Ви давно навідувалися до батьків? — спитав ще з порога.

Лукія звела очі над потріпаною книжкою. Вилиці їй почервоніли. Було видно, що примушує себе бути спокійною,

— Нам бог пристановище й розрада,— проказала, відводячи очі.

— Мстивий же ваш бог! Може, то я ваших батьків бачив на станції.

Лукія зблідла, аж зсудомилась.

— Що ви читаєте? — І безцеремонно заглянув на першу сторінку.— Біблія? І ви за її допомогою хочете пізнати істину? Це ж збірка стародавніх розповідей, і тільки. Ні, я був кращої про вас думки.— Тепер уже була причина, щоб по-справжньому розгніватись. І професор, твердо ступаючи, залишив кухню.

Звичайно Лукія виймала з поштової скриньки пошту її, хоч би які там були журнали, не звертаючи на них уваги, клала на столик у кабінеті. Десь за місяць після останньої розмови професор сидів за сніданком. У засклених дверях до кабінету відбивався письмовий стіл. Перед столом стояла Лукія і гортала сторінку за сторінкою. Що її привабило,— кольорове фото усміхненої жінки з малям чи заголовок оповідання, невідомо, тільки Лукія, гадаючи, що її ніхто не бачить, взялася гортати й другий журнал. На її обличчі, завжди байдужому, вже проступала цікавість. Однак відразу схаменулась і рвучко все склала. Вилицювате обличчя знову стало байдужим.

Щодалі дівчина все частіше сиділа біля вікна, дивлячись у далину застиглим поглядом.

Під кінець на її щоках залишався слід від сліз, чого раніше ніхто у неї не помічав.

Професор спостерігав це з задоволенням.

МАТИ БІЛЬШОВИКА

В день сорокаліття Радянської України в яблунівському Будинку культури ми урочисто вивісили портрет Марти Макогін.

Жила собі Марта в селі Яблуневому зовсім не помітною. Чоловік її ще на початку революції був головою комітету незаможних селян. Він же взявся закладати й першу артіль.

Сперечалися по хатах і на вулиці, а заяви приносили до сільради. Сидить Макогін за столом, а навколо селяни гудуть, як бджоли у вулику. Тільки один, рудий і волосатий, мовчки зиркає з темного кутка, як із засідки.

Нарешті і він підійшов до столу і тиче папірець.

— Куркулів до колгоспу не приймаємо,— каже Макогін.

— Та який з мене куркуль? Свита, самі бачите!

— Рваною свитою нам очей не затулиш.

Тієї ж ночі Марта стала вдовою з малим Михайликом на руках.

З першого ж дня працювала в колгоспі. Коли син виріс на парубка, його покликали до армії. Там послали до військової школи. І став її син командиром.

Але в Яблуневому таких матерів було багато, то й Марту не відрізняли від інших.

Здивувала вона людей, коли Яблуневе опинилося під німцями. Та й тоді ще не все знали про Марту.

Залишилася вона в окупації не з власної волі. Коли стало чути артилерійську канонаду й почали вставати над далекими селами заграви, весь яблунівський колгосп знявся і рушив на схід. На третій день канонада" несподівано випередила їхню валку.

— Німці вже попереду,— сказали зустрічні — Вертайте, поки не пізно.

Чоловіки вирішили пробиватися до своїх, а жінкам наказали їхати до Яблуневого.

Все, що було далі, Марта Макогін сама описала в листі до сина.

"Здрастуй, Михайлику мій рідний, соколику мій ясний! Взяла перо в руки, а воно дрижить, як гілочка на вітрі. Дивлюсь на білі листочки, а бачу тебе, мого любого. Великий ти такий, високий, із своєю усмішкою. Побалакати хочеться з тобою, мій дорогий соколику. Боюсь тільки, щоб слова мої не розплескалися в сльозах. Чи ти живий ще, мій Михайлику? Чи тече ще в тобі кров моя материнська?

Пишу, а сама боюсь, чи дочекаюсь од синочка вісточки? Але серце, як не тріпоче, а підказує: пиши, Марто, живий твій Михайло, воює він проти ворога триклятого і тебе спішить визволити. Радість і життя свою несе матері. І Ксана підказує: "Живий твій Михайлик. Не такий він у вас, щоб од поганого фашиста вмер!" То й пишу тобі.

Бачиш, синку мій дорогий, ніяк до діла не дійду. Багато думок голову обсіло.

Та й не все викладеш на білий листочок. Хіба можна вмістити на клаптику своє серце?

Не знаю, чи скаржитися тобі на наше життя? Почуваю, що не стало, Михайлику, у нас життя з того самого дня, як у село німець прийшов триклятий. Слова різні з того часу стали забороняти, а вчити нас якимсь незрозумілим, чортячим. Фюреру якомусь молитися силують. Кажуть, він у них найголовніший бог. Церкву всю розвалили, на дрова розтяг-ли, хоч і лісок весь порубали. Пограбували все до ниточки. У мене із скрині плаття вінчальне і те взяв якийсь їхній ірод. Патефон ще восени забрали, картоплю вигребли, хліб побрали, корову вивели, всіх курей перерізали.

Хлівець і той розтягли. А взимку довідалися, що ти в мене полковник, хату спалили і мене вигнали на вулицю.

Вигнали, Михайлику, вигнали мене, стару, на вулицю і ще й наказали людям не впускати. "Нехай,— кажуть,— замерзне, коли народила більшовика".

Як почула я ці слова, серце не витримало. Пішла в комендатуру їхню і просто їм межи очі сказала: "Що, іроди, смерті моєї хочете? Знайте, проклятуці, виживу й на снігу, і на морозі лютому. Виживу, куди б мене не закинули... Не панського і не вашого чортячого ми роду, щоб снігу та морозу боятись!"

Комендант їхній, такий гостроносий і з рубцем через

щоку, ударив мене кулаком в обличчя. Натужно, мабуть,

ударив. Я впала. ,

І що було далі — не пам'ятаю. ' Лежу зараз, Михайлику, у чужих, на стороні. Болять кістки мої, і ноги стали важкі, а руки трусяться. Оксану, що тобі подобалась, знеславили іроди на весь світ. Стали до них три німці на постій. В першу ж ніч найстарший поліз до Оксани в постіль. Вона вдарила його по голові. Німець щось закричав по-їхньому до двох інших, і всі троє накинулись на неї. Мати хотіла заступитись, так вони вкинули її у підвал і там замкнули, а над Ксенією знущалися вже до самого ранку. Двоє ребер зламали, ліве око вибили, а вранці, ледь живу, викинули майже голу на сніг. Дівчина хотіла порішити себе. Та попереду, сказала, помщуся на цих іродах. До партизанів напитує дорогу. Так і ходить інвалідом.

Отаке наше життя, Михайлику. Якщо ти живий, рідненький, якщо ціла в тобі кров моя матрина, бийся з фашистами, соколе мій, за всіх нас Убивай їх, проклятущих!

Знай, не бачити нам життя ясного, коли не повернетесь ви, соколики наші червоні!

Твоя мати Марта Сидорівна"

Цього листа, написаного, мабуть, з великою натугою,— і рядки криві, і літери не так стоять,— Марта не відправила синові. Був уже фронт між ними, а чи вона вже не вернулася із ставу, щоб не потрадити до рук німців.

До ставка Марта пішла випрати собі сорочку. Було тепло, то й не дивно, що за кущами лози хтось вліз у воду.

Вона зиркнула одним оком — стрижений. Руками ляпає по воді, а ногами мацає дно. Враз булькнув з головою, виринув, крикнув і знову зник під водою.

"І не малий, а пустує!" — подумала Марта, ляпаючи праником по мокрій білизні. Але коли стрижений виринув ще раз і уже щось закричав не своїм голосом, Марта так і стрибнула у воду.

Тепер було видно, що людина тоне. Вона схопила утопленика за руку й щосили потягла до берега! Стрижений, побачивши жінку, вчепився в неї; як кліщ,—Мало і її не. затяг під воду.

— Там же яма,— сказала Марта з докором.— Куди ва<: понесло?

Опинившись на твердому, стрижений оговтався, навіть посміхнувся посірілими губами. І пробелькотів:

— Матка, дякуй буде командування. Данке!

Марта відсахнулася од стриженого, немов від привида: на його мокрій щоці виднівся червоний рубець.

— Той самий? — крикула вона.— Душогуб німецький. Та щоб я тебе рятувала? Згинь, сатано! — І скільки було сили — ударила його праником по голові.

Круги на воді поволі розходилися на весь став.

СИНЄ НЕБО, ЯСНІ ЗОРІ (Із записної книжки)

Щедро пахне літній вечір. Я здіймаю очі до синього не-, ба, засіяного золотими зірками. Між ними літають уже космічні кораблі, створені світлим розумом моїх співвітчизників—радянськими вченими. В думках оглядаюся на поча-ток мого мосту, аж у дев'ятнадцяте століття, і бачу мужицького сина, який дивиться із хліва в дірочку і бачить тільки глухий завулок.

Бурі революцій здули хлівець па околиці провінціаль-

ного міста, а мужицького сипа Велика Жовтнева соціалі-

стична революція взяла за руку, вивела на високу гору

і відкрила перед ним увесь світ.

Так само, як і шість десятиків років тому, я думаю: "Як би цей світ змалювати!"

ОРНАМЕНТ

Далеко по війні з німецькими фашистами мені судилося знову здибатися з Гайсиим. Він у цю війну зрадив Батьківщину і повернувся додому тільки по амністії.

Я побачив його під парканом. Вигляд п'янички лякав перехожих, і вони перебігали на другий бік вулиці. Він пізнав мене.

— Смійтесь, судар. Я теж сміюсь над... розбитою...— І вдарив пляшкою об стовп, аж посипалися друзки.

— Чи не помилилися ви, "судар", об'єктом, коли прорі-кали .мою долю? В такому стані бачу я вас.

— Що ж, коли соціалізм, має свої закони,— проказав він твердо, ніби враз прохмелівши...— Смійтеся, судар. Перед вами осколок розбитого вщент!

Я справді ладен був сміятися, не від споглядання цього "осколка", а від того, що він своїми словами ніби знімав домоклів меч, який колись повісив наді мною своїм пророцтвом. Мені навіть стало його шкода.

— Встаньте, Гайсин!

— Я вже не встану. Не можу. Я живий труп. Адьє, мосьє! — І, пересилуючи біль, він відвернувся до паркана.

— Встаньте! — проказав я ще раз.— Чи ви хочете й скінчити за своїм законом?

Гайсин мовчав. Я викликав швидку допомогу і більше його вже не бачив.

. 1 Вур — міфологічний персонаж народних повір'їв. ■ 2-П р о к іп .— дід П. Панча.

3 Текля — баба П. Панча.

4 Та й горе тій чайці...— перший рядок української народ* ної пісні.

5 Я ш к о — менший брат П. Панча.

6 Йосип— Йосип Прокопович Панченко— батько П. Панча.

7 Коли їхав базарувати лише один дядьк о...— Цими словами починається епізод з перекупками, раніше описаний П. Панчем в оповіданні "Перекупка" (Панч Петро. Поза життям. Х., 1924).

8А ги свиснеш так, щоб аж у Харкові було ч у т и?... — Так починається епізод з хлопчиками-свистунами, взятий письменником з етюду "Свистуни" (Панч Петро. Калюжа. Х., 1925). У збірці "Калюжа" "Свистуни" були звичайним шкідом, в якому описано картинку змагання у свисті двох сільських хлопчаків. У повісті ця картинка, персоніфікована і вплетена в життєвий потік, вже набуває нового змісту, розповідає про нехитрі розваги автора в дитинстві. Попередній епізод з перекупками також персоніфікований і поданий уже не в формі об'єктивного спису, а через сприйняття хлопчика, яким пізніше став письменником.

9 Соловей Розбійник — персонаж українських і російських народних казок.

10 У л я — найстарша сестра П. Панча.

її Іван — старший на один рік брат П. Панча, помер підлітком.

12 "У с і гори зеленіють" — українська народна пісня.

13 "У Києві на риночку пив чумак горілочку..."—

перші рядки української народної пісні.

14 "Та туман яром, та туман яром..." — перші рядки ук-

раїнської народної пісні.

15 "Р а з л у к а, ты разлука" — російська народна пісня.

Три копійки. Вперше надруковано в журн. "Жовтень",-1965, № I,

с. 37—48; російською мовою — в журн. "Огонек", 1967, № 41.

Літературна премія цього ж журналу (1968).

16 "Нива" — російський ілюстрований щотижневий журнал, що ви-

ходив у Петербурзі г> 1870—1918 рр.

17 Біблія — збірник різночасових, різномовних і різнохарактерних

творів (VIII ст. до н. е.— II ст. н. е.), який лежить в основі богослу-

жіння і догматики іудаїзму і християнства, визнається ними свя-

щенним. Біблія складається з двох частин — Старого завіту і Нового

завіту. Вона включає міфи про походження світу й людини, про
"кінець

світу", релігійні настанови, догмати, пророцтва, заповіді, молитви
тощо.

Водночас Біблія є літературною пам'яткою стародавньої писемності.

18 Народний дім — клубна установа в дореволюційній Росії."

Звичайно в Народних домах розташовувались бібліотека з читальнею, театраль-но-лекційний зал, недільна школа, чайна, книжковий магазин.

Більшовики широко використовували Народні дома для ведення револю-

ційної пропаганди, організації масових мітингів.

19 "Ой на горі та й женці жнуть" — українська народна пісня.

20 Спас — назва кожного з трьох церковних свят, що відзначаються православною церквою з 1 по 15 серпня за ст. ст.

Стежка до міста. Вперше під заголовком "Прощай, дитинство" надруковано в зб.: Іду. К., 1946, с. 79—86.

21 Авраам — за біблійними легендами, родоначальник євреїв, якого іудейська релігія намагається видати за історичну особу.

22 І с а а к — за біблійними легендами, син Авраама і Сарри. За велінням бога Яхве Авраам повинен був принести Ісаака йому в жертву, але був зупинений ангелом.

23Городське училище — міське училище. В дореволюційній Росії початкове училище підвищеного типу. В Росії міські училища створені за Положенням 1872 р. на базі повітових училищ і парафіяльних шкіл. У 1912 р. міські училища реорганізовано у вищі початкові училища.

24 Перша пречиста — назва церковного християнського свята, що відзначається 15 серпня за ст. ст.

25 Великдень — християнське весняне свято, присвячене воскресінню міфічного засновника християнства — Христа.

Де висне дим. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1955, № 1, с. 54—56. Слова заголовка взято з поеми В. Сосюри "Червона зима", яка починається рядком: "Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу...".

26 ...ца рс ьк и й маніфест 1905 р о к у...—йдеться про маніфест 17 жовтня 1905 р. "Про вдосконалення державного порядку", яким царизм мав намір загасити розвиток революції в країні.

27Пурішкевич Володимир Митрофанович (1870—1920) —російський політичний діяч, монархіст. Один із засновників організації чорносотенців "Союз руського народу", депутат II—IV Державних дум. В жовтні 1917 р. очолив контрреволюційний заколот у Петрограді.

28Дубровін Олександр Іванович (1855—1918) — один із засновників і керівників "Союзу руського народу". Восени 1918 р. розстріляний за антирадянську діяльність.

29 Бобринський. Олексій Олександрович (1852—1927) — росій-

ський великий землевласник і цукро заводчик, належав до графської сім'ї

Бобринських. Державний діяч монархічного спрямування. 1919 р. емігрував за кордон.

30 Гапон Георгій Аполлонович (1870—1906)—священик, агент

царської охоранки. Створив організацію "Збори російських фабрично-за-

водських робітників Санкт-Петербурга". За його ініціативою була ви-

роблена петиція і організована робітнича маніфестація до царя 9 січня

1905 р., яка закінчилася розстрілом робітників. Згідно рішення робітничого суду 28 березня 1906 р. повішений в Озерках (під Петроградом).

31 "Ю жный край" — щоденна газета реакційно-монархічного спрямування, що виходила в Харкові протягом 1888—1916 рр.

32 "У т р о" — харківська щоденна буржуазна газета реакційного спрямування, що виходила протягом 1908—1916 рр.

33 "Харьковские губернские ведомости" — губерньська

газета, заснована 1838 р. Виходила до 1917 р.

34 "Газета-копейка" — бульварна газета реакційного спряму-

вання, що видавалась у Петербурзі (1908—1918 рр.).

35 ...з авод Гельферіх-Саде — Харківський завод сільсько-

господарського машинобудування, заснований 1875 р. (тепер завод "Сerp

і Молот").

36 Андреев Леонід Миколайович (1871—1919) — російський

письменник. Автор реалістичних п'єс "Дні нашого життя" (1908), "Ан-

фіса" (1909). В роки реакції відійшов від реалізму. Після Великої Жовт-

невої соціалістичної революції емігрував до Фінляндії.

37 Театр Синельников а.— Йдеться про драматичний театр

у Харкові, яким протягом 1910—1915 рр. (з невеликими перервами) ке-

рував відомий російський режисер і театральний діяч, народний артист

УРСР Синельников Микола Миколайович (1855—1939).

38 "Быстры, как волн ы..." — слова пісні з п'єси Л. Андреева

"Дні нашого життя".

38 "Вихри враждебные веют над нами..." — слова відомої революційної пісні "Варшав'янка". Первісний текст написав Вацлав Свєиціцький у 1883 р. і опублікував у польській революційній газеті. 1897 р., під час ув'язнення в Бутирській тюрмі, революціонер Г. М. Кржи*

жановський здійснив переробку цієї пісні російською мовою. На українську мову переклад був зроблений у часи революції 1905 р. Пізніше гармонізував її Л. Ревуцький.

"Миколаївський майдан — колишня назва площі ім. Ф. Е. Дзержинського у Харкові.

Букетик нагідок. Вперше під назвою "Букетик нагідок" надруковано в журн. "Жовтень", 1965, .fe 1, с. 56—57.

41 Земська управа — виконавчий орган земських установ у

Росії 1864—1917 рр. (на Правобережній Україні —з 1911 р.), що відав

справами земства.

42 Реальне училище — тип середнього навчального закладу

в дореволюційній Росії. У рідному місті П. Панча — Валки таке училище

відкрито в 1913 р.

43 Прогімназія — в Росії чотирикласний навчальний заклад, що

відповідав чотирьом молодшим класам гімназії.

44 Вище початкове училище — середній учбовий заклад, в

навчальних планах якого головне місце відведено предметам природничо-

математичного циклу.

45 Кредитні товариства — об'єднання банківського типу в

дореволюційній Росії.

"По ревізії". Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 1, с 57—60.

46 Піддубний Іван Максимович (1871—1949) —український ра-

дянський спортсмен, професіональний борець, заслужений артист РРФСР

(1939), заслужений майстер спорту (1945). .

47 Комерційне училище — середній навчальний заклад в до-

революційній Росії, що давав загальну і комерційну освіту. Строк на-

вчання тривав 7—8 років.

48Купрін Олександр Іванович (1870—1938)—російський письменник.

Автор циклу виробничих оповідань — "Юзівський завод", "У вогні", повісті "Молох" (всі— 1896 р.), в яких викрив антилюдську сутність капіталізму. У

роки реакції Купрін пережив творчий спад. 1919 р. емігрував, жив переважно в Парижі. Повернувся до СРСР у 1937 р.

49 Арцибашев Михайло Петрович (1878—1927) — російський письменник. Його романи ("Санін", "Біля останньої межі") пройняті реакційними ідеями. Після 1917 р. емігрував.

50 "Золотых наших дней уж немного— осталось..." —"

слова пісні із п'єси Л. Андреева "Дні нашого життя".

В степу над Оріллю. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, №1, с. 60—68.

51 Т а н я — Тетяна Петрівна Собеська (1891—1942) — дружина

П, Панча.

52 "Та й не жалко мені..." — слова української весільної

Пісні.

53 Гоголь Микола Васильович (1809—1852)—російський пись-

менник, основоположник критичного реалізму в російській літературі

Творчість Гоголя, в якій важливе місце посідає українська тематика,

мала великий вплив на українську літературу. Радянська українська

література, зокрема сатира, формувалася під значним її впливом. По-

мітний він і в творчості П. Панча. Письменник неодноразово виступав

з статтями про М. Гоголя, перекладав окремі його твори.

54 "Дама просто приємна і дама у всіх відношен-

нях приємна" — слова із поеми-роману М. В. Гоголя "Мертві душі"

;(1842).

5* "Т и х о, тихо Дунай воду несе..." — українська народна пісня.

Бв"Выдь на Волгу, чей стон раздается над великою русской рекой?.." — рядки із вірша "Думки біля парадного під'їзду" великого російського поета М. О. Некрасова (1821— 1878).

57 С т о л и п і и Петро Аркадійович (1862—1911) — державний діяч

царської Росії, міністр внутрішніх справ, голова Ради міністрів. Його

політика визначала урядовий курс у період реакції 1907—1910 рр.
("Сто-

липінська реакція)"). Ініціатор земельної реформи, спрямованої на
зміц-

нення куркульства як соціальної опори царизму на селі. Вбитий
есером,

агентом охранки.

58 Французька комун а.— Йдеться про Паризьку комуну

1871 р.— першу в світі пролетарську революцію, першу форму
диктатури

пролетаріату.

59 Герцен Олександр Іванович (1812—1870) — російський революційний демократ, письменник, публіцист.

60 Олександр II (1818—1881)—російський імператор з 1855 р.

Був убитий І. Й. Гриневецьким за вироком виконавчого комітету таємної

революційно-народницької організації "Народна воля".

61 Микола II (1878—1918) — останній російський імператор*

Розстріляний за постановою президії Уральської обласної ради.

62 "К о л о к о л" — перша російська революційна газета, яку видавали О. І. Герцен і М. П. Огарьов у Лондоні, Женеві російською ! французькою мовами.

63 Б а к у н і н Михайло Олександрович (1814—1876) — російський революціонер, один із ідеологів анархізму і народництва.

64 "Ой полна, полна коробушк а..." — рядок з вірша М. Некрасова "Коробейники", що став російською народною піснею.

65 Бортнянський Дмитро Степанович (1751—1825) — україн-

ський і російський композитор. Його творчість мала вплив на розвиток

вітчизняної хорової культури.

66 Наташа — сестра Тетяни Петрівни, дружини П. Панча.

67 Папа — батько дружини П. Панча — Петро Собеський, дрібний поміщик на Полтавщині.

68 Сашко — брат Тетяни Петрівни, дружини П. Панча.

Цар без трону. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 1, с. 69—72.

69 Марийський театр — нині Ленінградський театр опери і балету ім. С. М. Кірова.

70 Распутін Григорій. Юхимович (1864—1916) — фаворит імператора Миколи II і його дружини Олександри Федорівни, авантюрист.

Прагнучи врятувати царську владу від дискредитації, монархісти вбили

Распутіна.

7' "Вечернее время" — бульварна вечірня газета, що видавалась у Петербурзі на початку XX ст.

72 Юсупов Фелікс Феліксович (1887—1967) — князь, монархіст.

Був організатором і учасником убивства Г. Ю. Распутіна. Після Великої

Жовтневої соціалістичної революції — білоемігрант.

73 Кос т юшко (Косцюшко) Тадеуш (1746—1817) — діяч польського національно-визвольного руху, керівник повстання 1794 р.

74 Ян III. Собеський (1629—1696)—польський король з

1674 р. Прагнув установити в Речі Посполитій спадкову монархію, але наштовхнувся на опір польських магнатів і протидію з боку Австрії і Бранденбургу.

75 Царське Село — колишня назва міста Пушкін.

76 Алчевський Іван Олексійович (1876—1917) — український і російський співак.

77 Державна дума,— В Росії представницька законодавча установа (1906—1917) з обмеженими правами, створена царським урядом під натиском революції 1905—1907 рр.

78 Шульгін Василь Віталійович (1878—1976)—російський політичний діяч, один із лідерів націоналістів, публіцист.

79 Путиловці — робітники Путиловського заводу у Петербурзі

(тепер Кіровський завод), які відіграли важливу роль у революціях

1905 р., Лютневій 1917 р. і Великій Жовтневій соціалістичній революції.

80 Наримський край.— Йдеться про політичне заслання в царській Росії на півночі Томської губернії. Виникло у XVIII ст. Там відбували заслання деякі декабристи, учасники польського повстання 1863— 1864 рр. Масова висилка в Наримський край почалася після революції 1905— 1907 рр. У лютому 1917 р. наримське заслання було ліквідовано.

Революція. Вперше під заголовком "В буремні дні" надруковано в "Літературній газеті", 1957, 15 березня. Під назвою "Орли падають на землю" увійшло до збірки "В дорозі" (К., 1959). Під заголовком "Революція" вперше опубліковано в журн. "Жовтень", 1965, № 1, с. 72-77.

81 Красне — Красне Село — місто в Ленінградській області за

25 км від Ленінграда. З 1973 р. включено до складу міста Ленінграда,

У районі Красного Села влітку (з 1706 р.) стояли табором війська, розташовані в Петербурзі та його околицях.

82 О р а н і є н б а у м — колишня (до 1948 р.) назва міста Ломоносова в Ленінградській області.

83 Тимчасовий комітет — Тимчасовий комітет Державної

думи, створений 27 лютого 1917 р. після перемоги збройного повстання

в Петербурзі; 2 березня комітет сформував Тимчасовий уряд.

84 Протопопов Олександр Дмитрович (1866—1917)—росій-

ський реакційний державний діяч, великий поміщик і промисловець.
Після

перемоги Жовтня активно боровся проти Радянської влади.
Розстріляний

за вироком Всеросійської Надзвичайної комісії.

Під грім канонади. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с. 84—87.

85 Каледін Олексій Максимович (1861—1918) —отаман козацького Донського війська. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції очолив контрреволюційний заколот, відомий під назвою каледінщина. Після розгрому останнього покінчив життя самогубством.

86 Пілсудчик и.— Йдеться про солдатів польсько-шляхетської

окупаційної армії, яка за наказом диктатора Польщі Юзефа Пілсуд-

ського (1867—1935) вдерлася на Україну в 1920 р.

87 Банда Зеленого — одна з численних куркульсько-націоналі-

стичних банд, що діяла навесні — влітку 1919 р. на Правобережжі,
особ-

ливо на Київщині, і в липні 1919 р. була остаточно розгромлена.

По дорозі в літературу. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с. 106—108.

88 "Перегони" — вперше опубліковано в журн. "Всесвіт", 1925,

№ 8; окреме видання вийшло в Харкові 1928 р. Увійшло до збірки

"Калюжа" (1925).

89 "Жало" — перший в Росії журнал пролетарської сатири. Єдиний

номер вийшов 29 листопада 1905 р. в Москві під редакцією І. І. Власова.

Активним учасником видання був О. М. Горький, який опублікував у

ньому памфлет "О Сером" і сценку "С натуры". Журнал пропагував

революційні ідеї, розвінчував реакційну політику царського уряду. Біль-

ша частина тиражу "Жала" була конфіскована, а його редактор — за-

арештований і відправлений до в'язниці.

90 "Руїна" — рукопис оповідання зберігається в родинному архіві

письменника.

91 "Культурне господарство Колеса" — під заголовком

"По-старому, по-старому" оповідання вперше опубліковане в газ. "Не-

заможний селянин", 1921, 11 грудня. З новою назвою надруковано в газ.

"Вісті" 1921, 25 грудня.

92 "В і с т і В У І Д В К у" — українська республіканська газета. Почала виходити в березні 1919 р., в травні 1941 р. об'єдналася з газетою

"Комуніст".

93 Коряк Володимир Дмитрович (1889—1939)—український радянський літературознавець і критик.

94 "Перекупка" — вперше оповідання опубліковано в газ. "Селянська правда", 1923, 26 вересня, під псевдонімом "Максим Отава".

95 "П р и й д и й. розсуди" — вперше оповідання надруковано в газ. "Селянська правда", 1923, 5 серпня, під псевдонімом "Максим Отава".

96 "С а в ч и н і б а р н ш і" — вперше оповідання опубліковано в газ.

"Селянська правда", 1923, 31 серпня, під псевдонімом "Максим Отава".

97 "Селянська правд а"—газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила

з 1 липня 1921 р. в Харкові. У грудні 1925 р. злилася з газетою "Радянське село" (тепер — "Сільські вісті").

98 "П о з а життям" — перша збірка оповідань П. Панча, видана у Харкові 1924 р., до якої увійшли такі твори: "Поза життям", "Прийди й розсуди", "Суд правий та скорий", "Перекупка", "Савчині баріші".

Чого це мені коштує. Вперше під заголовком "Скільки це мені коштує" надруковано в газ. "Вільна Україна", 1964, 18 листопада. Під назвою "Чого це мені коштує" опубліковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 83—85.

"Данило Харитонович" — вперше під назвою "Бій преподобний" оповідання опубліковано окремим виданням у 1924 р. (Хар.-ків). Під новим заголовком увійшло до збірки "В дорозі" (К-, 1959).

Мій герой. Вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с. 87—93.

100 Земельні комітети — органи, створені в Росії Тимчасовим урядом для підготовки і проведення аграрної реформи. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції були використані Радянським урядом для проведення в життя Декрету про землю. Навесні 1918 р. земельні комітети реорганізовано на земельні відділи Рад.

101 Ц е р е т е л і Іраклій Георгійович (1881—1959) — російський політичний діяч, один із лідерів меншовизму. З 1921 р. в еміграції.

102 Мілюков Павло Миколайович (1859—1943) —російський політичний діяч, лідер партії кадетів, історик і публіцист, білоемігрант.

В стані ворога. Вперше під заголовком "В таборі ворогів" надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с. 94—106. Під назвою "В стані ворога" вперше опубліковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 95—114.

103 С а н і т а р и й коридор.— Йдеться про "санітарний кордон" до якого входили держави, що "відділяли" Радянську країну від капіталістичного Заходу, зокрема буржуазно-поміщицька Польща, буржуазні країни Прибалтики.

104 З У Н Р — Західноукраїнська народна республіка, створена 1 листопада 1918 р. у Східній Галичині в результаті військового перевороту

українських буржуазних націоналістів під час розпаду Австро-Угорщини. "Президентом", а пізніше диктатором ЗУНР був запеклий буржуазний націоналіст Є. Петрушевич. ЗУНР існувала до липня 1919 р.

105 ...з "адамовою головою" на рукав і...— Йдеться про

нарукавні нашивки на френчах офіцерів Добровольчої армії з зображенням людського черепа ("адамової голови"),

шБредов Микола Емільйович (1883—?)—царський генерал, керував групою військ білогвардійської Добровольчої армії, що наступала в 1919 р. на Україну. Після розгрому денікінських військ втік до Болгарії.

10' С ц і л л а й Харібда — у грецькій міфології страховиська, що нібито жили в протоці між Італією та Сіцилією і нищили мореплавців. Тут вжито в переносному значенні — тобто потрапити в небезпечне, безвихідне становище.

т Я здоровий як Таня Пишіть Червона Армія 60 дивізія Петро Тиша — словами цієї телеграми письменник дає зрозуміти, що Петро Тиша —це сам Петро Панч, і розповідь "У стані ворога" — автобіографічна.

Кохання (Із записної книжки). Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 115.

Родовите дворянство (Повість у повісті). Вперше під назвою "Золоті тавра" надруковано в альм. "Квартали" (Х., 1924, с. 147—170). Під назвою "Реванш", з жанровим визначенням "роман", увійшла до збірки "Мишачі нори" (Х., 1926). Під заголовком "Родовите дворянство" вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 116—176.

Працюючи над повістю "На калиновім мості", П. Панч відчув потребу повернутись до окремих ранніх своїх творів, в яких відбилися певні особливості його, художницького бачення світу. Так, у загальну розповідь про минуле була включена повість "Родовите дворянство", першоосновою якої став роман "Реванш". Твір потрібний був автору для художнього виявлення думки про закономірність, історичну обумовленість перемоги трудящих над гнобителями, утвердження Радянської влади. Виражена уже в "Орнаменті", яким починається і

завершується "Калиновий міст", ця ідея художньо реалізується також у розповіді про "родовите дворянство".

Повість "Родовите дворянство" своїм прикорінням сягає в ранню творчість Петра Панча, але вона не є прямим повторенням колишнього роману "Реванш". Зберігаючи його сюжетно-образну основу, автор фактично наново "переписує" свій твір, значно поглиблює характеристику персонажів, розширює і урізноманітнює епізоди, картини, образи, що відбивають життя Радянської країни в роки відбудови. Рішучої правки зазнає стиль розповіді — з неї послідовно вилучаються елементи натуралізму, надумані тропи і порівняння, малозмістовні описи і епізоди. Завдяки цьому посилюється реалістичне звучання повісті, і вона сприймається як помітний набуток творчості письменника.

109 Неп — нова економічна політика, економічна політика КПРС і Радянської держави в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Запроваджена 1921 р. на основі рішень Десятого з'їзду РКП(б), коли політика воєнного комунізму себе вичерпала. Основу непу становили: заміна продрозверстки продподатком, допущення вільної торгівлі при регулюванні її з боку органів Радянської влади, здача в оренду частини дрібних державних підприємств приватним особам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств, допущення в певних межах оренди землі і використання найманої праці, залучення іноземного капіталу до відбудови промисловості у формі концесій.

11° ...с ин Альбион у...— тобто син Англії (від назви річки Альбійон).

. 111 Шкуро (Шкура) Андрій Григорович (1887—1947).—білогвар-

дійський генерал-лейтенант. Після розгрому білогвардійців емігрував, вів

антирадянську діяльність. В 1939—1945 рр. співробітничав з гітлерів-

цями. В 1945 р. затриманий англійськими військами в Австрії і виданий радянському командуванню. За вироком. Верховного —суду СРСР страчений.— >ї... ■

112 "Американська адміністрація допомоги. АРА" —урядова організація США, створена 1919 р. під керівництвом Г. Гувера. Офіційним її завданням було проголошено подання допомоги європейським країнам, які потерпіли під час першої світової війни. На практиці АРА використовувалася для зміцнення економічних і політичних позицій США, боротьби проти революційного руху і Радянської Росії. В червні 1923 р. її діяльність в СРСР було припинено. Незабаром АРА перестала існувати.

ш— Кадетський корпус — в дореволюційній Росії закритий середній привілейований військово-навчальний заклад. Перший кадетський корпус було відкрито 1732 р. в Петербурзі; існували до 1918 р. в 29 містах, у тому числі Києві, Полтаві, Харкові, Одесі.

114 ...плакати Укр. РО СТА —політичні плакати, виконані від руки або технікою трафарету, які випускав у 1920—1921 рр. Український відділ РОСТА (Російського телеграфного агентства) у Харкові та Одесі за зразком "Окоп сатири РОСТА".

11&Уряд землеробської народної спілки.— Йдеться про однопартійний уряд партії Болгарський землеробський народний союз, який був при владі в 1920—1923 рр. до фашистського перевороту. Союз виник 1899 р. як селянська організація, що загалом мала просвітительські цілі, 1905 р. оформився в селянську політичну партію.

116 "С і л ь с ь к и й господар" — кооперативне товариство, здійснювало постачання на село промислових виробів тощо.

117 ... "д у м с ь к і"... — гроші, випущені в обіг Державною думою.

118 Сірожупанники — військові частини, сформовані українськими буржуазними націоналістами при сприянні австро-угорського уряду з військовополонених російської армії українського походження на території Австро-Угорщини в 1918 р., які брали участь в окупації України в' складі австро-німецьких військ. Після відступу окупаційної армії з України злилися з військовими частинами Директорії і були розгромлені Червоною Армією 1919 р.

119 Дике поле — територія між Доном, верхньою Окою та лівими притоками Десни й Дніпра. Назва "Дике поле" вийшла з ужитку в кінці XVIII ст.

120 Автокефальна церква — у православ'ї церква, адміністративно незалежна від інших церков у розв'язанні організаційних і культових питань. Виникла ще в IV ст. Однією з найбільших автокефальних

церков є Руська православна церква. На Україні в різний час діяли бур-

жуазно-націоналістична Українська автокефальна православна церква та

обновленська Українська православна автокефальна церква.

121 Наркомзем — Народний комісаріат земельних справ.

122 "Просвіт а" — культурно-освітня громадська організація на

Україні, що існувала з другої половини XIX до кінця 30-х років XX ст.

Заснована в грудні 1868 р. у Львові "народовцями" з метою поширення

освіти серед народу. На початку XX ст. буржуазно-ліберальна інтелі-

генція почала засновувати організації "Просвіти" і в тій частині Ук-

раїни, що входила до складу Росії.

123 ...переходили по дну Сиваш, брали Перекоп! —

Йдеться про учасників Перекопсько-Чонгарської наступальної операції

радянських військ Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе

проти врангелівців 7—17 листопада 1920 р. Внаслідок Перекопсько-

Чонгарської операції було визволено Крим і завершено розгром всієї південно-російської контрреволюції.

124 Зінов'єв (Радомисльський) Григорій Овсійович (1883—

1936) — один із організаторів троцькістсько-зінов'євської опозиції. За опозиційну діяльність був виключений з партії.

125 Продподаток —продовольчий податок — натуральний пода*

ток з селянських господарств, введений в країні замість продрозверстки за рішенням X з'їзду РКП(б) в 1921 р. Найбідніша частина селян повністю звільнялася від продподатку, середняк ^оподатковувався в зниженому розмірі, а куркульство підлягало підвищеному оподаткуванню. Введення продподатку стимулювало розвиток сільського господарства, сприяло розширенню товарообороту в країні..

126 Прозрозверстка — продовольча розверстка — система дер-

жавних заготівель сільськогосподарських продуктів, встановлена Радян-

ською державою в 1918—1920 р.р. у зв'язку з іноземною воєнною інтер-

венцією і громадянською війною. Всі лишки хліба та інших сільсько-

господарських продуктів підлягали обов'язковій здачі органам Радян-

ської влади за твердими цінами.

127 С а в і н к о в Борис Вікторович (1879—1925) — один із лідерів

партії есерів, політичний авантюрист. У лютому — березні 1918 р.
створив

у Москві підпільний контрреволюційний "Союз захисту батьківщини і

свободи", шукав підтримки в Антанті. Керував шпигунсько-
диверсійною

діяльністю проти СРСР. Заарештований 1924 р., покінчив життя само-

губством.

128 "Ми ковалі, червона молодь, ключі ми долі

куєм о..." — перший рядок українського перекладу вірша "Ковалі" ро-

сійського радянського письменника П. С. Шкульова (1868—1930), що

став відомою революційною піснею.

129 "М и р л о в и л м е н я, н о и е п о й м а л".— Напис на над-

гробку, зроблений згідно із заповітом Г. С. Сковороди (1722—1794).

Похований Сковорода в селі Іванівці на Харківщині (нині—село Ско-

вородинівка Золочівського району).

130 "А коготок увяз — всей птичке пропасть" — росій-

ське народне прислів'я.

131 Рур — найбільший промисловий район, основна вугільно-металургійна база довоєнної Німеччини, тепер на території ФРН.

ш Державне політичне управління — орган Радянської держави, завданнями якого були боротьба з контрреволюційними виступами, бандитизмом і шпигунством, охорона кордонів і шляхів сполучення, виконання спеціальних доручень Президії ВЦВК, РНК тощо. В РРФСР створено 6 лютого 1922 р. замість Всеросійської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, в УРСР — 22 березня 1922 р. замість Всеукраїнської Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами.

Сині очі. Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 187—188.

133 "Ч е р в о н и й шлях" — український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал.

134 Плужани — так називали членів Спілки селянських письменників ("Плуг").

Чорний монах (Матеріал для повісті). Ця частина повісті являє собою новий, поліпшений варіант оповідання "Параліч", вперше надрукованого в журн. "Пролітфронт" (1930, № 7—8, с. 5—22) і згодом включеного до збірки "Народження" (Х., 1932). Під заголовком "Чорний монах" вперше опубліковано в кн.: "На калиновім мості, 1965, с. 189—213. Матеріал цей не випадково введено до книги "На калиновім мості", його ідейно-художня проблематика відбиває певні тенденції творчості П. Панча і характерні суспільні настрої років першої п'ятирічки.

135 "Кому ні ст" — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходив з 1918 р.

російською мовою, а з червня 1926 — українською; з лютого 1943 р.
ви-

дається під назвою "Радянська Україна".

136 Промфінплан—промислово-фінансовий план.

137 ...н а тлі хмар вимальовувався залізобетонний

Артем у позі збудженого оратор а.— Йдеться про пам'ят-

ник Артему (Сергееву Федору Андрійовичу; 1883—1921) —
професійному

революціонерів, радянському партійному і державному діячеві в
Сло-

в'яногірську (до 1964 р. селище міського типу Баннівське), побудо-
ваний 1927 р. (скульптор І. Кавалерідзе, архітектор Г. Вербенко).

138 К о с і о р Станіслав Вікентійович (1889—1939) — радянський

партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1907 р. Про-

тягом 1897—1916 рр. на підпільній революційній роботі на Україні.

Учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді, комісар
Петро-

градського Військово-революційного комітету. Після Великої
Жовтневої

соціалістичної революції займав відповідальні партійні і державні пости

на Україні. У 1934—1938 рр.—перший секретар ЦК КП(б)У.

139 Варфоломіївська ніч — вживана в літературі назва ма-

сової різни гугенотів (французьких протестантів) католиками в ніч на

24 серпня 1572 р. (день святого Варфоломія). В переносному розумінні —

організоване масове вбивство.

140 ...кривава ніч тягнеться ось уже шостий тиж-

день на окупованих Польщею українських землях.—

Йдеться про так звану "пацифікацію" (умиротворення) — придушення

революційного і національно-визвольного руху на Західній Україні в

1930 р. за допомогою каральних загонів, направлених урядом буржуаз-

но-поміщицької Польщі. Під час "пацифікації" було зруйновано й част-

ково спалено близько 800 сіл, закатовано тисячі людей.

141 Покрова — відзначається православною церквою 1 жовтня за

ст. ст.

Вниз по Волзі. Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 214—217.

142 Нижній Новгород — з 1932 р. місто Горький.

143 ...м ав вийти російською мовою переклад по-

вісті "Голубі ешелони".— Йдеться про вид.: Панч Петро. Го-

лубые эшелоны. М., 1929.

144 ...над "Червоним Сормовом" висів дим...— Йдеться

про Горьківський суднобудівний завод "Красное.Сормово" ім. А. О. Жда-

нова.

146 М ельников —Печерський — Мельников Павло Іванович (літературний псевдонім — Андрій Печерський; 1818—1883).— російський письменник. Талант письменника найповніше проявився в епопеї "У лісах" і "На горах", в якій широко змальоване життя Заволжя середини XIX ст.

146 Боборикін Петро Дмитрович (1836—1921) — російський

письменник. Написав понад сто романів, повістей, п'єс, праць з історії

російської і західноєвропейської літератур.

147 Рукавишников Іван Сергійович (1877—1930) — російський

письменник. Найбільшою популярністю користувався його роман "Про-

клятий рід" (1912), в якому зображено розклад буржуазної сім'ї.

Безпритульні велосипедисти (Із записної книжки). Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с 218.

Бій без вогнепальної зброї. Перший варіант цього розділу під назвою "Конгрес у Парижі" опубліковано в журн. "Червоний шлях", 1935, № 12, с. 185—193. Під заголовком "Бій без вогнепальної зброї" вперше надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с. 119—122.

148 ...в Парижі скликається Всесвітній конгрес захисту культур и.— Йдеться про Міжнародний конгрес письменників на захист культури (Париж, 21—26 червня 1935 р.), у роботі якого взяли участь і виступили зі своїми промовами представники різних ідейно-творчих спрямувань і поколінь творчої інтелігенції Європи, Азії, Америки, Австралії. Відіграв значну роль у мобілізації сил письменників світу на боротьбу з загрозою фашизму.

149 Тичина Павло Григорович (1891—1967) — український радянський поет, державний та громадський діяч, академік АН УРСР (1929),

Герой Соціалістичної Праці. П. Панч підтримував дружні зв'язки з П. Тичиною, в 20-ті роки перебував з ним в одних літературних організаціях (Вапліте, Пролітфронт), тривалий час спільно працював в редакції журналу "Червоний шлях" — (Тичина — редактор, Панч — секретар). П. Панч неодноразово виступав з статтями про творчість П. Тичини.

150 Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — український радянський письменник.

151 К о р н і й ч у к Олександр Євдокимович (1905—1972) — український радянський драматург, державний і громадський діяч, академік

АН УРСР (1943), Герой Соціалістичної Праці.

152 Літфонд— Літературний фонд СРСР — громадська організація при Спілці письменників СРСР. На Україні філію Літературного фонду організовано у 1934 р., вона має свої відділення у Харкові, Донецьку, Львові, Одесі. Літфонд здійснює всебічну матеріально-побутову

допомогу письменникам.

153 Торгсин — торгівля для іноземців — спеціалізовані магазини для продажу за валюту і золото промислових і продовольчих товарів.

154 Т а б і д з е Галактіон Васильович (1892—1959) — грузинський радянський поет, народний поет Грузинської РСР (1933), академік АН Грузинської РСР (1944).

155 Фа деєв Олександр Олександрович (1901—1956)—російський радянський письменник і громадський діяч.

156 Панфьоров Федір Іванович (1896—1960) — російський радянський письменник.

157 Гітлер Адольф (справжнє прізвище — Шікльгрубер; 1889— 1945) — лідер німецько-фашистської партії, фашистський диктатор Німеччини, рейхсканцлер (1933—1945), організатор другої світової війни, віроломного нападу на СРСР, головний воєнний злочинець.

158 Есесівці — особовий склад терористичної організації німецьких фашистів, одна з головних підпор фашистського режиму. Міжна-

родний військовий трибунал у Нюрнберзі засудив СС як злочинну ор-

ганізацію.

159 Арагон Луї (1897—1983) — французький письменник і громадський діяч, активний учасник Міжнародного конгресу письменників

на захист культури.

160 Тріоле Ельза (1896—1970) — французька письменниця, дружина Луї Арагона.

161 Версаль — місто у Франції, південно-західне передмістя Парижа, адміністративний центр департаменту Івелін.

162 Шампань — історична провінція на північному сході Франції.

163 Нормандія — історична область на північному заході Франції.

164 Стоянов Людмил (справжнє ім'я і прізвище Георгій Стоянов Златарев; 1888—1973) — болгарський письменник, громадський діяч, академік Болгарської АН (1946), Герой Соціалістичної Праці НРБ.

П. Панч був листовно знайомий з Людмилом Стояновим ще з 20-х років.

Виконуючи обов'язки секретаря журналу "Червоний шлях", перекладав

і сприяв публікації на його сторінках творів Стоянова. Особисто вони познайомились на Паризькому конгресі на захист культури. Між обома

письменниками зав'язалася щира і тривала дружба, про яку Л. Стоянов

розповів у статті "На все життя" ("Літературна Україна", 1966, 25 січня).

165 Б а к а л о в Георгі Іванов (1873—1939) — болгарський публіцист, історик, пропагандист марксизму.

166 Ще р б а к о в Олександр Сергійович (1901—1945) — радянський партійний і державний діяч. Протягом 1934—1935 рр. очолював Спілку

радянських письменників СРСР.

167 Кольцов Михайло Юхимович (справжнє прізвище — Фрід-лянд; 1898—1942) — російський радянський письменник, журналіст, член-

кореспондент АН СРСР (1938).

165 А л а з а и Баграм (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Баграм Мартиросович Габузян; 1903—1966) — вірменський радянський • письменник.

169 М а н н Генріх (1871—1950)—німецький письменник. Брат То-маса Манна.

,7° Ф о р с т е р Едуард Морган (1879—1970) — англійський письменник.

171 Франк Вальда —Франк Уолдо Дейвід (1889—1967) — американський письменник і соціолог.

172 Мальро Андре (1901—1976) — французький письменник і політичний діяч.

173 Бенда Жюльєн (1867—1956)—французький публіцист і письменник.

174Гюго Віктор Марі (1802—1885)—французький письменник, глава французького прогресивного романтизму.

175 "Синя блуза".— Йдеться про театр малих форм, вид агітаційної естради, який організували діячі французької культури за зразком радянської "синьої блузи", популярної в 20—30-х роках.

176 Р о л л а н Ромен (1866—1944) — французький письменник, музикознавець, громадський діяч, почесний академік АН СРСР (1932).

177 Барбюс Анрі (1873—1935) — французький письменник і гро-

мадський діяч. Член Французької комуністичної партії з 1923 р.

178 Ш о л о х о в Михайло Олександрович (1905—1983) — російський радянський письменник і громадський діяч, академік АН СРСР (1939), лауреат Ленінської (1960) і Нобелівської премій (1965).

179Голд Майкл (справжнє ім'я та прізвище — Ірвінг Граніч; 1894—1967)—американський письменник, публіцист, критик. Учасник комуністичного руху в США.

180 "П о долинам и по в з г о р ь я м" — пісня приамурських партизан років громадянської війни. Слова П. Парфенова (в редакції С. Алимова), музика народна.

181 "М арш угорських шахтарів" — пісня створена в період існування Угорської Радянської Республіки (1919).

Ва оновленій землі. Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 240—245.

182 "К о л о м л и н у, к о л о броду" — українська народна пісня. Диспут. Ця частина твору (крім преамбули) вперше була надрукована у журн. "Літературний ярмарок", 1929, кн. 2, с. 251—252.

183 "В апліте" — літературний журнал, що видавався в 1927 р. літературною організацією Вапліте (Вільна академія пролетарської лі-

тератури).

184 "П р о л і т ф р о н т" — літературно-критичний журнал, що виходив протягом квітня — грудня 1930 р. в Харкові (видання однойменної

літературної організації).

185 "Я і т е р а т у р н и й ярмарок" — український альманах-місячник, виходив у Харкові в 1928—1929 рр.

186 Петр'ицький Анатолій Галактіонович (1895—1964) — український радянський живописець і театральний художник, народний художник СРСР (1944).

187 Сенченко Іван Юхимович (1901—1975) — український радянський письменник.

188 Будинок літераторів ім. Блакитного.— Йдеться про Харківський Будинок літераторів ім. В. Блакитного ("Будинок Блакитного"), який було відкрито у 1926 р.

189 "Л і т е р а т у р н а газета" — перша в СРСР літературна газета, що почала виходити в Києві з березня 1927 р. У 1941—1945 рр.

мала назву "Література і мистецтво", з квітня 1945 по лютий 1962 р.

видавалась під першою назвою. З 16 лютого 1962 р.— "Літературна Україна".

190 "Прокламація "Авангарду".— Йдеться про програмну

заяву літературної групи, заснованої 1925 р., очолюваної В. Поліщуком.

У "Прокламації", опублікованій в "Бюлетні "Авангарду" (Х., 1928,

с 1—6), декларувався тісний зв'язок літератури й мистецтва з "добою

індустріалізму", але в своїй творчості більшість учасників групи про-

являла обмеженість у розумінні корінних проблем сучасності, зневагу

до прогресивних традицій національної культури, орієнтувалася на "ліві",

течії західного модернізму, зокрема конструктивізму. 1929 р. "Авангард"

самоліквідувався.

191 Дульцінея Тобоська — персонаж роману "Дон Кіхот"

іспанського письменника Мігеля Сервантеса (1547—1616).

192 Д і м Роман ови х.— йдеться про династію Романових, пред-

ставники якої з 1613 р. були царями, а з 1721 — імператорами.

193 ...п исьменника Романов а...— Йдеться про російського

радянського письменника Романова Пантелеймона Сергійовича (1885

—

1938)—автора роману "Нова скрижаль" (1928) і повісті "Товариш

Кисляков" (1930), що викликали гострі дискусії в критиці і серед чи-

тачів з питань нової моралі і побуту. Йому належать також автобіо-

графічна повість "Дитинство" (1903—1926), роман-епопея "Русь" (1922—

1936), роман "Власність" (1933) та Інші твори.

194 Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — один із вер-

ховодів українських буржуазних націоналістів, ватажок контрреволю-

ційної Центральної ради і Директорії. 1926 р. очолив контрреволюційну

"Спілку визволення України". Автор ряду публіцистичних^ праць, мо-

нографій з історії української літератури та "Історії українського пи-

сьменства", написаних з буржуазно-націоналістичних позицій.

195 Персія — назва Ірану, яку вживали в ряді країн до 1935 р.

196 Гізо Франсуа-П'єр-Гійом (1787—1874) — французький державний діяч, історик, член Французької академії наук.

197 Коші Огюстен Луї (1789—1857) — французький математик, член Французької академії наук.

198 М у н ь є Емманюель (1905—1950) — французький^ філософ-ідеаліст, засновник сучасного французького персоналізму, був організатором

ї керівником його теоретичного органу — журналу "Еспрі".

199 Бо ж ко Сава Захарович (1901—1947) — український радянський письменник.

200 Семенко Михайло Васильович (1892—1938) — український радянський поет.

201 Голота Петро Іванович (справжнє прізвище — Мельник; 1902—1947) — український радянський письменник.

Мій лист до журналу "Літературний ярмарок". Вперше під назвою "Лист П. Панча до "Літературного ярмарку" надруковано в журн. "Літературний ярмарок", 1929, кн. 9, с. —36—39. Під заголовком "Мій лист" увійшов до вид.: Панч Петро. Твори. В 5-ти т. К., 1962, т. 5, с. 435—437. З заголовком "Мій лист до журналу "Літературний ярмарок" вперше опубліковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 252—254.

202 Вуспівець — член Всеукраїнської спілки пролетарських

письменників (1927—1932).

Далеко від Дніпра. Вперше як два окремі оповідання — "В евакуації" і "Наша зброя" — надруковано в журн. "Жовтень", 1965, № 2, с 123—130. Під загальною назвою "Далеко від Дніпра" вперше опубліковано в кн.: На калинові мості, 1965, с. 258—269.

203 Б а ж а н Микола Платонович (1904—1983) — український радян-

ський поет, громадський діяч, академік АН УРСР (1951), Герой Со-

ціалістичної Праці.

М Довженко Олександр Петрович (1894—1956) — український радянський кінорежисер і письменник, заслужений діяч мистецтв Української РСР (1939), народний артист РРФСР (1950).

205 Яновський Юрій Іванович (1902—1954) — український ра-

дянський письменник.

206 Копиленко Олександр Іванович (1900—1958) — український

радянський письменник.

207 Н е с т е р о в Михайло Васильович (1862—1942) — російський ра-

дянський живописець, заслужений діяч мистецтв РРФСР (1942).

208 Рибак Натан Самійлович (1912—1978) — український радян-

ський письменник.

209 Кочерга Іван Антонович (1881—1952) — український радянський драматург, заслужений діяч мистецтв Української РСР (1950).

210 Рильський Максим Тадейович (1895—1964) — український радянський поет і громадський діяч, академік АН СРСР (1958) і АН УРСР (1943).

211 К у Д а ш Сайфі Фаттахович (справжнє прізвище Кудашев; нар. 1894 р.) — башкирський радянський поет, народний поет Башкирської

АРСР (1964). Під час Великої Вітчизняної війни родина П. Панча

тривалий час мала притулок в сім'ї Сайфі Кудаша. Між двома пись-

менниками зав'язалася щира дружба. Сайфі Кудаш неодноразово був

гостем П. Панча у Києві, вони листувалися. Деякі листи опубліковані

в шеститомному виданні творів П. Панча (т. 6).

'212 "Р а д я н с ь к а література" — щомісячний літературно-художній журнал Спілки радянських письменників України. Заснований 1932 р. у Харкові. З листопада почав виходити в Уфі під назвою "Українська література". З 1946 р. має назву "Вітчизна". В журналі "Українська література" опубліковані оповідання Панча "Рідна земля", "Мати", "Патріот", "Партизанські новели".

213 Частина письменників стала працювати в Інституті суспільних наук АН УРСР як наукові працівники.— Тут мається на увазі Інститут мови і літератури АН УРСР, який у кінці 1941 р. виділився як окрема наукова установа з Інституту суспільних наук АН УРСР. В Інституті мови і літератури, директором якого був П. Г. Тичина, працювало більше двадцяти українських радянських письменників, серед них — П. Панч, М. Рильський,

Ю. Яновський, І. Кочерга, В. Сосюра, О. Копиленко, Д. Косарик.

214 К а л и н о в и ч Михайло Якович (1888—1949) — український радянський мовознавець і літературознавець, академік АН УРСР (1939).

215 Сосюра Володимир Миколайович (1897—1965) — український радянський поет.

216 Я опрацьовував тему "Українські партизани".— Ця тема була реалізована у великій статті "Українські партизани у Вітчизняних війнах з німецькими загарбниками" ("Література і мистецтво", 1942, 27 лютого, 31 березня) та книзі "Українські партизани

у Вітчизняній війні 1918 р." (М., 1942).

217 Петров Віктор Платонович (1894—1969) — український радянський археолог, літературознавець, етнограф.

218 Бік бай Баязіт Гаязітович (1909—1968) — башкирський радянський письменник.

219 Нігматі Рашит (справжнє прізвище, ім'я та по батькові —

Рашит Нігматуллінович Нігматуллін; 1909—1959) — башкирський радян-

ський поет, народний поет Башкирської АРСР (1959).

220 Р а д і о с т а н ц і я "Р а д-я н с ь к а Україна" — заснована

2 листопада 1941 року в складі Всесоюзного радіокомітету при Раді

Міністрів СРСР (Москва). Вела передачі для населення тимчасово оку-

пованої території Української РСР. В літературно-драматичному від-

ділі радіостанції працювали П. Панч, О. Копиленко, Д. Білоус, М. Наг-

нибіда, І. Нехода, а як автори в передачах брали участь майже всі

українські письменники, які приїжджали до Москви. Важливу форму

ідеологічних передач радіостанції становили щотижневі випуски жур-

налу "Сатиричний залп", редакторами якого були спочатку І. Нехода, а потім П. Панч. Практично жоден номер журналу не обходився без новел, памфлетів, гуморесок, фейлетонів П. Панча, частина яких згодом

була надрукована у збірках "Зозуля" (1943) та "Кортить курці просо" (1943).

221 Н а п о л е о н І (Наполеон Бонапарт; 1769—1821) — французький полководець, політичний і державний діяч, імператор Франції (1804—1814 і 1815 рр.).

222 Голованівський Сава Овсійович (нар. 1910 р.) — український радянський поет і драматург.

223 М а р т и ч Юхим Маркович (справжнє прізвище, ім'я та по батькові — Фінкельштейн Мордух Шаєвич; нар. 1910 р.) — український радянський письменник.

224 Козловський Іван Семенович (нар. 1900 р.) — український і російський радянський співак, народний артист СРСР (1940), Герой Соціалістичної Праці.

225 Білоус Дмитро Григорович (нар. 1920 р.) — український радянський поет.

ИБ Нехода Іван Іванович (1910—1963) — український радянський поет.

227 Нагнибіда Микола Львович (нар. 1911 р.) — український радянський поет.

т "Г о л у б а дивізія" — таку назву мала італійсько-фашистська військова частина, яка брала участь у війні проти Радянського Союзу і була розгромлена Червоною Армією на підступах до Сталін-града (1943 р.).

^9Капоретто і Гвадалахара — міста в центральній Іспанії, в районі яких італійсько-фашистські інтервенціоністські війська були розгромлені частинами іспанської республіканської армії (8—20 березня 1937 р.).

230 ф е д о р о в Олексій Федорович, (нар. 1901 р.) — радянський

партійний і державний діяч, один із організаторів партизанського руху

в роки Великої Вітчизняної війни, двічі Герой Радянського Союзу (1942,

1944), генерал-майор (1943).

Ховали вчительку (Із записної книжки). Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 272.

Один день 1943 року. Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 273—276.

231 Муссоліні Беніто (1883—1945) — фашистський диктатор

Італії протягом 1922—1943 рр., воєнний злочинець. В 1945 р. був
схоп-

лений італійськими партизанами і за вироком військового трибуналу

Комітету національного визволення Північної Італії повішений.

232 Юхвід Леонід Аронович (1909—1968) — український радян-
ський драматург,

233 Гладков Федір Васильович (1883—1958) — російський радян-
ський письменник.

234 Арбузов Олексій Миколайович (нар. 1908 р.) — російський
радянський драматург.

235 Симонов Костянтин (Кирило) Михайлович (1915—1979) —
російський радянський письменник, громадський діяч, Герой Соціалі-
стичної Праці.

236 Кондрашин Кирило Петрович (нар. 1914 р.) — радянський
диригент, народний артист СРСР (1972).

237 Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — німецький композитор, піаніст і диригент.

238 Шуман Роберт (1810—1856)—німецький композитор і письменник.

239 Л і с т Ференц (1811—1886) — угорський композитор, піаніст, диригент, музично-громадський діяч.

240 В і рта Микола Євгенович (1906—1976) — російський радянський письменник.

241 Берггольц Ольга Федорівна (1910—1975) — російська радянська письменниця.

242 М а к о г о и е н к о Георгій Пантелеймонович (нар. 1912 р.) — російський радянський літературознавець і критик.

243 Всеслов'янський комітет — заснований 1942 р. для мобілізації всіх сил слов'янських народів в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками. До нього входили представники всіх слов'янських народів. Припинив свою діяльність у 1945 р. після капітуляції фашист-

ської Німеччини.

244 Хор імені П'ятницького — російський народний хор,

заснований 1910 р. Митрофаєм Юхимовичем П'ятницьким (1864—

1927) — російським радянським музикантом, збирачем і виконавцем
ро-

сійських народних пісень, заслуженим артистом республіки (1925). У
ра-

дянський час хор став визначним професійним колективом (з 1940 р.
—

Державний російський народний хор ім. П'ятницького).

245 Кукринікси (псевдонім за першими складами прізвищ) —

творчий колектив російських радянських графіків і живописців: Куп-

ріянов Михайло Васильович (нар. 1903 р.), Крилов Порфирій Микито-

вич (нар. 1902 р.). Соколов Микола Олександрович (нар. 1903 р.) —

народні художники СРСР (1958), дійсні члени АМ СРСР (1947), Герої

Соціалістичної Праці.

Перед об'єктивом істерії (Із записної книжки). Вперше надруковано в
кн.: На калиновім мості, 1965, с. 277.

Цей день настав! Вперше під назвою "Под голубым небом Украины" опубліковано в газ. "Известия", 1943, 3 липня. Під новою назвою вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 278.

246 "Україно моя, мені в світі нічого не. треба.

Тільки б голос твій чути і ніжність твою берег-

ти..."—рядки із вірша А. Малишка (цикл "Україно моя").

ї47 "у ч і т е с ь, читайте, і чужому научайтесь/ й свого не цурайтес ь..." — рядкн з поезії Т. Г. Шевченка "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє".

248 Бальзак Оноре де (1799—1850) — французький письменник-

реаліст, автор багатотомної епопеї "Людська комедія". Бальзак при-

їздив до Росії, двічі — на Україну, відвідав —Київ. На Україні написав

кілька творів і нотатки про подорож на Україну. . ■

249. Васнецов Аполлінарій Михайлович. (1856—1933) — російський живописець і графік,— академік Петербурзької Академії мистецтв (1900).

250 Зависна Олена, (за іншими відомостями — Мар'яна; ?-*

1654) —героїня визвольної війни українського народу проти шляхет-

ської. Польщі. Під час оборони містечка Буші (тепер село Ямпільського

району Вінницької області) в листопаді 1654 р., коли більшість захисників загинула в нерівному бою і шляхта вдерлась у фортецю, дружина

сотника Зависного Олена підпалила пороховий льох, від вибуху якого загинуло багато ворогів. Героїчний подвиг Зависної відобразив М. П. Ста*

рицький в історичній повісті "Облога Буші" та історичній драмі "Оборона Буші".

Тисяча друга ніч. Вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 236—239.

251 Л ах у.ті Абулькасім Ахмедзаде (1887—1957) — таджицький радянський поет.

252 Орджонікідзе Григорій Костянтинович (Серго; 1886—* 1937) — радянський державний і партійний діяч.

Жебрачка (Пам'яті Юрія Яновського). Вперше надруковано в журн* "Прапор", 1962, № 7, а 63—65.

253 Голсуорсі Джон (1867—1933) — англійський письменник, один із представників критичного реалізму в літературі XX ст.

За Карпатами. Вперше під назвою "По той бік Карпат" надруковано в "Літературній газеті", 1945, 26 липня. Під новим заголовком вперше надруковано в кн.: На калиновім мості, 1965, с. 286—295.

254 Відбулася сесія Верховної Ради УРСР.— йде-

ться про першу після звільнення Києва від фашистських окупантів

VII сесію Верховної Ради УРСР (29—30 червня 1945 р.), яка у відозві

"До великого українського народу" проголосила возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР.

255 ...в Москві міністр закордонних справ СРСР

підписав угоду з — міністром закордонних справ

Чехословаччини про приєднання до Радянської

України Закарпаття.— йдеться про підписання 29 червня 1945 р.

радянсько-чехословацької угоди про возз'єднання Закарпатської України

з Українською РСР. Того ж дня VII сесія Верховної Ради УРСР схва-

лила цей історичний акт. 22 січня 1946 р. Указом Верховної Ради СРСР

у складі УРСР була створена Закарпатська область.

256 Смолич Юрій Корнелійович (Корнійович; 1900—1976)—ук-

раїнський радянський письменник.

257 Народна Р а д а.—Йдеться про ужгородський Народний комітет (Раду) —орган народної влади. Після визволення Закарпатської України від фашистських загарбників у жовтні 1944 р. влада в Закарпатті перейшла до рук трудящих в особі місцевих органів народної

влади — Народних комітетів. 26 листопада 1944 р. в Мукачеві відбувся

Перший з'їзд Народних комітетів, який ухвалив рішення про возз'єднання

Закарпатської України з Українською РСР і про вихід Закарпаття з складу Чехословаччини

258 Туряниця Іван Іванович (1901—1955) — діяч революційного руху на Закарпатській Україні.

259 Ільченко Олександр Єлисейович {нар. 1909 р.) — український радянський письменник.

260 Кучер Василь Степанович (1911—1967) — український радянський письменник.

261 ...п ро опришків Довбуш а...— Йдеться про сподвижників

Олекси Васильовича Довбуша (1700—1745), учасників народно-визволь-

ної боротьби в Галичині, на Закарпатті і Буковині проти феодално-кріпосницького гніту.

262 С о ф ійський собор — всесвітньовідома пам'ятка історії,

архітектури і монументального живопису першої половини XI ст. Со-

фійський собор споруджено за часів Ярослава Мудрого на честь перемоги над печенігами 1036 р. Назва собору походить від грецького слова "софія" — мудрість. Збудований як головний митрополичий храм Русі, Софійський собор був у давнину громадсько-політичним і культурним центром Київської держави. В 1934 р. архітектурний комплекс Софійського собору оголошено державним архітектурно-історичним заповідником.

263 Лавра — Києво-Печерська лавра — один .із найстаріших древ-

ньоруських монастирів, заснований 1051 р. за часів князювання Яросла-

ва Мудрого. Постановою уряду Радянської України від 29 вересня

1926 р. територію лаври оголошено заповідником-музеєм.

264 К о с а рч и к Дмитро Михайлович (справжнє прізвище — Коваленко; нар. 1904 р.) — український радянський письменник і літературо-

знавець.

265 Мар куш Олександр Іванович (1891—1971) — український радянський письменник, фольклорист і педагог.

266 Том ча ній Михайло Іванович (1914—1975) — український радянський письменник.

267 Боршош-Кум'ятський Юлій Васильович (1905—1978) — український радянський поет.

268 Д е м'я н Лука Васильович (1894—1968) — український радянський письменник.

Лукія. Вперше надруковано в журн. "Вітчизна", 1963, № 6, с. 87—89.

269 Буддизм — одна з найпоширеніших релігій світу, виник у Стародавній Індії в VI—V ст. до й. е. Засновником буддизму вважають Сіддхартху Гаутаму, який нібито першим досяг стану нірвани — блаженного —небуття і став буддою (просвітленим).

270 Судет и.— Йдеться про так звану Судетську область (Чехо-

словачина), загарбану фашистською Німеччиною 1 жовтня 1938 р.